
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

M-2993

शिर्षक	ग्रंथकार	विषय	विस्तार (पुर्ण/ अपूर्ण)	टिकाकार	आकार	पृष्ठे	लिपी	सामग्री	Lines per page	Letters per line	Condition & age (शके/विकम सवंत)	Additional Particulars / Remark
उपकार्म प्र. प्रा. पत्रे	—	धर्मशास्त्र	अपूर्ण		6/14	125	संस्कृत	कागद	13			

भगवतो व्यासस्य ॥ अत्र व्यासस्सुकौ प्राक्तन द्वापरांतजातो गृह्येते प्रतिद्वापरांतं व्यासावतारभेदप्रसिद्धेः ॥ ४ ॥ ज्ञेयेस्वेनैव विचारेण
ज्ञातु शक्योपि तत्त्वे ॥ धिया गुरूपदेशसंवादिन्या बुद्ध्या पुनः पश्चात् ॥ विश्रांतभोवेक्ता ॥ ५ ॥ आत्मोदंतसमं स्ववृत्तांतसदृशं जन्मनामृतो मोक्षः
॥ ६ ॥ अंजनशैलो नीलाद्रिरिति ॥ प्रसिद्धो वर्षपर्वतः ॥ निविष्ट उपविष्टः ॥ विष्टरे आसने ॥ ७ ॥ नयकोविदः ॥ सर्वशास्त्रज्ञः मूर्त्या शरीरेण

भगवद्व्यासपुत्रस्य सुकस्यैवमतिस्तत्त्व ॥ विश्रांतिमात्रमेवांत ज्ञोतज्ञोयाप्यपेक्षते ॥ ४ ॥ श्रीराम उवाच ॥ भगवद्व्यासपुत्र-
स्य सुकस्य भगवन्कथं ॥ ज्ञेयेप्यादौ न विश्रांतं विश्रांतत्वधिया पुनः ॥ ५ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ आत्मोदंतसमं राम कथ्यमानमि-
दं मया ॥ शृणु व्यासात्मजोदंतं जन्मनामंतकारणं ॥ ६ ॥ योयमंजनशैलाभो निविष्टोहेमविष्टरे ॥ पार्श्वे तव पितुर्व्यासो भगवान्भा-
स्कररद्युति ॥ ७ ॥ अस्याभूदिंदुवदनस्तनयो नयकोविदः ॥ शुको नाम महाप्राज्ञो यज्ञो मूर्त्यैव सुस्थितः ॥ ८ ॥ अविचारयतो लो-
कयात्रामलमिमां हृदि ॥ तवेव किल तस्यापि विवेक उदभूदयं ॥ १० ॥ तेनासौ स्वविवेकेन स्वयमेव महामनाः ॥ प्रविचार्य चिरं त्वा-
रूपं यत्सत्यं तदवाप्तवान् ॥ ११ ॥ स्वयं प्राप्ते परे वस्तुन्यविश्रांतमनाः स्थितः ॥ इदं वस्त्विति विश्वासं नासावात्मन्युपाययौ ॥ ११ ॥ के-
वलं विररामास्य चेतो विगतचापलं ॥ भोगेभ्यो भूरि भंगेभ्यो धाराभ्य इव चातकः ॥ १२ ॥ एकदासौ मलप्रज्ञो मेरावेकांतसु-
स्थितं ॥ पप्रच्छ पितरं भक्त्या कृष्णद्वैपायनं मुनिं ॥ १३ ॥ ६ ६ ६ ६ ६ ६ ६ ६ ६

...ः ॥ ८ ॥ ... अयं वृत्तांत ॥ १० ॥ यत्परमार्थसत्यमात्मतत्त्वमद्वितीयचिन्मात्ररूपं तदवाप्तवान् ॥ ज्ञात
... ः ॥ ११ ॥ विरराम उपरतं विरक्तमिति यावत् ॥ भूरिभंगेभ्यो बहुतरविनाशयु-
क्तलधाराभ्यः ॥ १२ ॥ कृष्णद्वैपायनं व्यासं ॥ १३ ॥

...हतमाडंबरं कथयके न प्रकारेण अभ्युत्थितं उत्पन्नं कदा वा प्रशममत्यंतोच्छेदं ॥ कियद्देशकालपरिमाणतः ॥ कस्य

...देहस्य उत इंद्रियाणां मुत मनसः ॥ प्राणस्य वा उत संघातस्य उत तदन्यस्य विकारिणो निर्विकारचिन्मात्रस्य वेति पप्रच्छेति प्र

न्वयः ॥ १४ ॥ विदितात्मना व्यासेन अखिलं वक्तव्यं यथा वक्तव्यं यथावत्प्रोक्तमित्यन्वयः ॥ १५ ॥ आ आज्ञासिषमिति छेदः ॥ ननु यत्र

कुत्सविचारेणैव ज्ञातस्य स्मरणार्थोयं आङ् इति निपातस्तर्हि वाक्यस्मरणयोरङिदित्यनाङान्निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यत्वं प्रकृ

संसाराडंबरमिदं कथमभ्युत्थितं मुने ॥ कथं च प्रशमं याति कियत्कस्य कदेति वा ॥ १४ ॥ इति पृष्टेन मुनिना व्यासेनाखिलं

मात्मजे ॥ यथावदमलं प्रोक्तं वक्तव्यं विदितात्मना ॥ १५ ॥ आज्ञासिषं पूर्वमेतदहमित्यथ तत्पितुः स शुकः शुभया बुद्ध्या न

वाक्यं बहुमन्यत ॥ १६ ॥ व्यासोपि भगवान्बुद्ध्वा पुत्राभिप्रायमीदृशं ॥ प्रत्युवाच पुनः पुत्रं नाहं जानामि तत्त्वतः ॥ १७ ॥ जनको

नाम भूपालो विद्यते वसुधातले ॥ यथावद्वेत्त्यसौ वेद्यं तस्मात्सर्वमवाप्स्यसि ॥ १८ ॥ पित्रेत्युक्ते शुकः प्रायात्सुमेरोर्वसुधा

तले ॥ विदेहनगरीं प्राप जनकेनाभिपालितां ॥ १९ ॥ आवेदितोसौ याष्टीकैर्जनकाय महात्मने ॥ द्वारि व्याससुतो राजन्

तिभावोन्याय्यः सत्यं तथापि सर्वं आसमंताद्विशिष्याज्ञासिषमिति धात्वर्थातिशयद्योतकतया क्रियायोगस्याविवक्षितत्वात्तत्रैक

शेषादिना आङोपि संग्रहान्निपात एकाजनाङित्यत्र आङुज्झ्येदिति प्रसज्यप्रतिषेधपक्षस्वीकारात् प्रतिषेधाश्रवबलीयांसो भवं

तीति महाभाष्योक्तेः प्रगृह्यसंज्ञानिषेधात्संधिः साधुरेव ॥ अथ उपदेशानंतरं शुकः नासिनु वाक्यं आज्ञासिषमित्यनपूर्वार्थतया शुभ

या बुद्ध्या न बहुमन्यते त्यन्वयः ॥ १६ ॥ पुत्राभिप्रायं बुद्ध्वा तद्बुद्धिमेवानुसरन्प्रत्युवाच ॥ नाहं जानामि उक्तादन्यदिति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥

जनकोपिविदितशुकवृत्तांतः सहसैवोपदेशोव्यासवचनवदवहेलनयातस्याकृतार्थेतामाभूदितिशुकस्यवैराग्यादिसाधनानांवि
श्वासस्यस्थैर्यस्यचजिज्ञासार्थंअवज्ञयाउपदेक्ष्यामि ॥ २१ ॥ अगणंगृहांतश्चत्वरं ॥ उन्मनाः तत्वजिज्ञासोत्कंगविस्मृतानादरइतियावत् ॥ २२ ॥
यावद्भोजनादिभिस्त्वंनपूज्यसेतावद्राजानद्रक्ष्यतेइतिवादनमिषेणतत्रांतःपुरेसप्तदिनानिभोगसंचयैर्लोभयामासेत्युत्तरेणसंबंध
ः ॥ २३ ॥ २४ ॥ नाजहुर्नविचक्रुः ॥ बद्धपीठंदृढमूलं ॥ २५ ॥ केवलमित्यवधारणेभोगानादरयोः सुसमः अंतरंगवस्वच्छः ॥ तत्रहेतुर्मौनीनिग

जिज्ञासार्थंशुकस्यासावास्तामेवेत्यवज्ञया ॥ उक्त्वावभूवजनकस्तूष्णींसप्तदिनान्यथ ॥ २१ ॥ ततःप्रवेशयामासजनकःशुभमं
गणं तत्राहानिसप्तैवतथैवावसदुन्मनाः ॥ २२ ॥ अथप्रवेशयामासजनकोंतःपुरंशुकं ॥ राजानदृश्यतेतावदितिसप्तदिनानि
च ॥ २३ ॥ तत्रोन्मदाभिःकांताभिर्भोजनैर्भोगसंचयैः ॥ जनकोलालयामासशुकंशशिसमाननं ॥ तेभोगास्तानिदुःखानिव्यास
पुत्रस्यतन्मनः ॥ नाजहुर्मंदपवनाबद्धपीठमिवाचलं ॥ २५ ॥ केवलंसुसमःस्वच्छोमौनीमुदितमानसः ॥ अतिष्ठत्सशुकस्त
त्रसंपूर्णइवचंद्रमाः ॥ २६ ॥ परिज्ञातस्वभावंतंशुकंसजनकोनृपः ॥ आनीतंमुदितात्मानमवलोक्यननामह ॥ २७ ॥ निः
शेषितजगत्कार्यप्राप्ताखिलमनोरथं ॥ किमीप्सितंतवेत्याहकृतस्वागतमाहृतं ॥ २८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ संसाराडंबरमि
दंकथमभ्युत्थितंगुरो ॥ कथंप्रशममायातियथावत्कथयाशुमे ॥ २९ ॥

हीनवागादींद्रियः ॥ २६ ॥ इत्थंपरीक्षणेनपरिज्ञातस्व
[illegible]र्यंतस्मिन्निश्चितोविचारवैराग्यादि[illegible]रिपाकस्वभावोयस्यतं ॥ २७ ॥ निःशेषितानिनिरवशेषंकृतानिजगतिप्रसिद्धा
[illegible]कर्तव्यानिपरमपुरुषार्थसाधनानियेनतथाविधहेकृतकृत्येत्यर्थः ॥ सर्वसुखलवानामात्मसुखेंतर्भावा
[illegible]मनोरथ ॥ २८ ॥ संसारेतिप्राग्व्याख्यातं ॥ २९ ॥

...नस्य शुकस्यापि त्रापुराप्रोक्तं यत्प्रोक्तं तदेव कथितमित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ समुदाहृतं सम्यगुदाहरणोपपत्तिभिर्व्याख्यातं
...सर्वोपनिषद्गतमहावाक्यानामर्थे तत्तात्पर्यनिर्णायकन्यायप्रदर्शनपरेषु सूत्रभाष्यादिशास्त्रेषु ॥ ३२ ॥ तस्मिन्नज्ञानोप
...सानि विविधकल्पयतीति कल्पोऽनंतकामकर्मवासनाबीजसंभृतप्रलयसुषुप्त्योः समष्टिव्यष्टिसंस्कारपरिशेषेणाव्याकृ
...लीनमनादिजीवभावोपाधिभूतमंतःकरणं तस्मात्प्रलयक्रमविपरीतक्रमेण प्रथममपंचीकृतवियदाद्युत्पत्तिक्रमेण समष्टिहिर

विश्वामित्र उवाच ॥ जनकेनेति पृष्टेन शुकस्य कथितं तदा ॥ तदेव यत्पुरा प्रोक्तं तस्य पित्रा महात्मना ॥ ३० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ स्व
यमेव मया पूर्वमेतज्ज्ञातं विवेकतः ॥ एतदेव च पृष्टेन पित्रा मे समुदाहृतं ॥ ३१ ॥ भवताप्येष एवार्थः कथितो वाग्विदां वर ॥ एष एव
हि वाक्यार्थः शास्त्रेषु परिदृश्यते ॥ ३२ ॥ यथायं सविकल्पोत्थः सविकल्पपरिक्षयात् ॥ क्षीयते दग्धसंसारो निःसार इति निश्चयः
३३

ण्यगर्भात्मना ततः पंचीकरणेन विराडात्मना ततोऽन्नादिक्रमेण व्यष्टिस्थूलदेहात्मना तदंतर्व्यष्टिलिंगात्मना चोत्थ आविर्भूतो महानर्थरू
पो वर्त्तते ॥ स च कर्मोपासनसमुच्चयमात्रानुष्ठानेनाध्यात्मिकव्यष्टिभावपरिच्छेदवासनामात्रक्षये समष्टिहिरण्यगर्भभावेनावतिष्ठते श्रव
णादिपरिपाकजन्यतत्त्वसाक्षात्कारेण सवासनकार्यकारणविद्यानाशेन तु मूलोच्छेदेनात्यंतमंतःकरणपरिक्षयान्निःशेषं क्षीयते दग्ध
शब्दो निंदायां ॥ अथवा स्वप्रकाशात्मनि दुरुच्छित्वान्मिथ्यात्वाच्च पूर्वमेव दग्धप्रत्योतएव निःसारः सभ्रमः साक्षात्कारप्रलयानलव्याप्तौ
कथं तिष्ठेदिति भावः ॥ उपरि दग्धतृणवदंतःसारावशेषेण पुनः प्ररोहशंकावारणायवा निःसार इति निश्चयस्तत्त्वविदामिति शेषः ॥ ३३ ॥

राम
३

एतत्मया स्वयमेवपूर्वं विचारेणपरिज्ञातं ॥ यत्नदेवसत्यंकिंतर्हितदचलं असंदिग्धंहृदियथाभवतितथाब्रूहि ॥ जगत्नानाविषयानिदं
वातत्वं स्यादन्यद्वेत्यविविश्वासेनभ्रमताचेतसाभ्राम्यमाणोहंततः तद्वचनविश्वासादितियावत्विश्रांतिनत्रैवस्थैर्यं आप्नोमि ॥ ३४ ॥ अ
तः अस्मात्वयापरिज्ञातात् ॥ निश्चयः निश्चितव्योर्थः ॥ ३५ ॥ तमेवदृढनिश्चयायपुनराह अविच्छिन्नेति ॥ ३६ ॥ महात्मनस्तवेतिशेषः ॥ प्राक्भो

नत्किमेतन्महाबाहोसत्यंब्रूहिमयाचलं ॥ त्वत्तोविश्रांतिमाप्नोमिचेतसाभ्रमताजगत् ॥ ३४ ॥ जनकउवाच ॥ नेतः परतरंक
श्चिन्निश्चयोस्सपरोमुने ॥ स्वयमेवत्वयाज्ञातंगुरुतश्चपुनःश्रुतं ॥ ३५ ॥ अविच्छिन्नचिदात्मैकः पुमानस्तीहनेतरात् ॥ स्वसंकल्प
वशाद्बद्धोनिःसंकल्पश्चमुच्यते ॥ ३६ ॥ तेनत्वयास्फुटंज्ञातंज्ञेयंयस्यमहात्मनः ॥ भोगेभ्योविरतिर्जाताद्दृश्याद्वासकलादिह
॥ ३७ ॥ नवबाल्यमहावीरमतिर्विरतिमागता ॥ भोगेभ्योदीर्घरोगेभ्यः किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ३८ ॥ नतयाप्राप्पूर्णेताज्ञानास
र्वज्ञानमहानिधे ॥ तिष्ठतस्त्वपसिस्फारेपितुस्तवयथातव ॥ ३९ ॥ व्यासादधिकएवाहंव्यासशिष्योसितत्सुतः ॥ भोगेच्छाता
नवेनेहमत्तोप्यधिकोभवान् ॥ ४० ॥ प्राप्तंप्राप्तव्यमखिलंभवतापूर्णचेतसा ॥ नदृश्येपतसिब्रह्मन्मुक्तस्त्वंभ्रांतिमुत्सृज ॥ ४१ ॥
अनुशिष्टःसइत्येवंजनकेनमहात्मना ॥ अतिष्ठत्सशुकस्तूष्णींस्वच्छेपरमवस्तुनि ॥ ४२ ॥

॥ महात्स्यांनिश्चयदशायांदृश्यमात्रात् ॥ ३७ ॥ बाल्येपिविषयत्यागश्रूयत्वान्महावीर ॥ ३८ ॥ यथातवपूर्णताजानातथातवपितु
र्न्योयंप्रशंसारएवमुत्तरत्रापि ॥ ३० ॥ ४० ॥ दृश्येवाह्योविषयेनपतसिदृश्यदर्शनस्यैवसंसारपातत्वात् उदारमंतरंकुरुते
...वतीति...सुतः ॥ भ्रांतिंत्यजेत्यर्थः सद्भावभ्रमं दृश्यदर्शनभ्रमंवा ॥ ४१ ॥ सपूर्वोक्तअविच्छिन्नचिदात्मैकः त्वमित्येवमनुशि

५

...ष्टेनतेनादिक्षेपहेतुभावादीर्ध्यन्तम् आध्य ... कुलमिति यावत् ॥५३॥ शशाम विदेहमुक्तो भूत् ॥५४॥ कलनादृश्योऽनुरवता
...मूलमज्ञानं तदुभयापगमाच्छुद्धः ॥ अंतरंगवाद्दृढदृसंचितागामि पुण्यपापश्लेषविनाशाभ्यां अमलात्मनि प्रारब्धकर्मक्षपणा
...द्देहादिनिवृत्ते ॥ पावने पदे परमात्मवस्तुनि सलिलकणपक्षे कलनापृथग्भावः ॥ कलंको नीलमेघसंबंधः ॥ एकतां भेदकोपाध्यप
मिवास्तवमरवेंडेकं ॥ तथा चोक्तं विष्णुपुराणे विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यंतिकेगते ॥ आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसंतं कः करिष्यतीति

वीतशोकभयायासो निरीहश्छिन्नसंशयः ॥ जगाम शिखरं मेरोः समाध्यर्थमनिंदितं ॥५३॥ तत्र वर्षसहस्राणि निर्विकल्पसमा
धिना ॥ दशस्थित्वा शशामासावात्मन्यस्नेहदीपवत् ॥४८॥ व्यपगतकलनाकलंकशुद्धः स्वयममलात्मनि पावने पदेसौ
सलिलकरणइवांबुधौ महात्मा विगलितवासनमेकतां जगाम ॥४५॥ इति शुकनिर्वाणं नाम प्रथमः सर्गः ॥१॥ श्रीविश्वामि
त्र उवाच ॥ ॥ तस्य व्यासतनूजस्य मनलमात्रोपमार्जनं ॥ यथोपयुक्तं ते राम तावदेवोपयुज्यते ॥१॥ ज्ञेयमेतेन विज्ञातमशेषे
णमुनीश्वराः ॥ स्वदंते स्मै न यद्भोगा रोगाइव सुमेधसे ॥२॥ ज्ञातज्ञेयस्य मनसो नूनमेतद्धि लक्षणं ॥ न स्वदंते समग्राणि भोगवृ॰

४५॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे प्रथमः सर्गः ॥१॥ इह रामोपदेशार्थं विश्वामित्रेणाधीमता ॥ प्रार्थितस्य व
सिष्ठस्य तदुत्साहः प्रकीर्त्यते ॥ शुकाख्यायिकां प्रकृते योजयन् रामोपदेशाय वसिष्ठं प्रवर्त्तयितुमारभमाणो विश्वामित्रः तस्येत्यादिना ॥ य
थायावस्प्रकारं उपयुक्तं उपपन्नियुक्तं उपदेशनं युपयुज्यते तावदेव ते तवापि उपयुक्तं युज्यत इति संबंधः ॥ उपयुक्तमभूदिति पूर्ववाक्यमात्र
शेषतयानुव्याख्येयं समानवाक्ये युष्मदस्मदादेशविधानेन विरोधात् ॥१॥ उक्तमर्थं सर्वमुनिसंमत्या समर्पयितुं मुनीश्वरा इति तेषां सं

राम ४

भावनयावासनया ॥ तानवं अल्पता ॥ ४ ॥ यावद्विषयेवासनाक्षीयेनेतावन्नमुच्यते ॥ सर्वथाक्षयेतु सर्वतोमुक्तिरितिभावः ॥ ५ ॥ अभिगमनं अ
पातज्ञानं प्रायशः ॥ अल्पश्रवणाद्यायासेनापि ॥ अपरोक्षदृक्स्वरूपस्य दृश्यविवेकमात्रेणैव सुपरिचयत्वादितिभावः ॥ कदर्थात् क्लेशात्
६ ॥ तर्ह्यलंताचृता किं वैराग्येणेत्यत आह सम्यगिति सम्यक् रागाद्यप्रतिहतं यथास्यात्तथाय ॥ पश्यतिस एवतद्भगतत्वान्जन्याविघ्नोच्छेदफल
भागितिज्ञातज्ञेयः ॥ पंडितश्च स्वापातदर्शीतु मौर्ख्यान्नपगमान्नतथेतिभावः ॥ प्रभृतिग्रहणेनप्रजालाभादयोगृह्यंते हेतुनाउद्देश्येनफले

भोगाभावनयायातिबंधोदार्ढ्यमवस्तुजः ॥ तयोपशांतयायातिबंधोजगतितानवं ॥ ४ ॥ वासनातानवंरामसमोक्षइत्युच्यतेबुधैः ॥ प
दार्थवासनादार्ढ्यंबंधइत्यभिधीयते ॥ ५ ॥ स्वात्मतत्वाभिगमनंभवतिप्रायशोनृणां ॥ मुनेविषयवैराग्यंकदर्थ्यादुपजायते ॥ ६ ॥ स
म्यक्पश्यतियस्तत्वंज्ञातज्ञेयःसपंडितः ॥ नस्वदंतेबलादेवतस्मैभोगामहात्मने ॥ ७ ॥ यशःप्रभृतिनायस्मैहेतुनैवविनापुनः ॥
भुविभोगानरोचंतेसजीवन्मुक्तउच्यते ॥ ८ ॥ ज्ञेयंयावन्नविज्ञातंतावत्तावन्नजायते ॥ विषयेष्वरतिर्जंतोर्मरुभूमौलतायथा
॥ ९ ॥ अतरागवहिविज्ञातज्ञेयंविद्धिरघुद्वह ॥ यदेनंरंजयत्येतानरम्याभोगभूमयः ॥ १० ॥

...नैव ॥ तथाचनदांभिकभोगत्यागादिष्टसिद्धिरित्यर्थः ॥ ८ ॥ वैराग्यबोधौपरमाणामभिवृद्धौपरस्परसहायत्वात् ज्ञानपरिपाका
...त्मूलोच्छेदादात्यंतिकरागक्षयइत्यभिज्ञेयमिति ॥ यावद्यावत्रविज्ञातंतावत्तावद्विषयेष्वरतिर्नजायतइतिव्यतिरेकप्रकर्षो
...क्ष्यतेरसोप्यस्यपरंदृष्ट्वानिवर्तते ... तिभग... चनादितिभावः ॥ ९ ॥ भोगभूमयोविषयाः ॥ १० ॥ श्रीरामचंद्रपरमात्मनेनमः

...त्राह किमयोऽयमुपदेशार्थं वसिष्ठमाश्रयेनागतस्त्राह रामइति ॥ सतो वसिष्ठस्य मुखात् आप्नोसे वान्योप्यधिकारीति शेषः तथा
...कारायोपदेशप्रार्थनेत्यर्थः ॥ अथ पूर्वार्धमपि पदं तस्त्वं जानातितद्रामराघव विश्वासदार्ढ्यभिवादनाग्रप्रायं ॥ वसिष्ठमुखवदाक
...र्ण्यं वसुमुखस्त्वस्त्वं चचित्तविश्रांतिमाप्नोस्येवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ तदेव स्फुटमाह केवलमिति केवलीभावमद्वितीयचिन्मात्रपरिशेषः ॥ शरल्लक्ष्मीपक्षे
विश्रमणं निर्मेघनिर्मलाकाशमात्रपरिशेषः ॥ खल्विति निश्चयेन विश्वासेनेत्यर्थः ॥ १२ ॥ ननु त्वयैव कुतो नोपदिश्यते तत्राह रघूणामिति

रामोयदं तज्जानातितद्धि स्वस्त्येवसन्मुखात् ॥ आकर्ण्य चित्तविश्रांतिमाप्नोस्येव मुनीश्वरात् ॥ ११ ॥ केवलं केवलीभावं विश्रांतिं समुपे
ष्यते ॥ रामबुद्धिः शरल्लक्ष्मीः खलु विश्रमणं यथा ॥ १२ ॥ अत्रास्य चित्तविश्रांत्यै राघवस्य महात्मनः ॥ युक्तिं कथयतु श्रीमान्वसिष्ठो भग
वानयं ॥ १३ ॥ रघूणामेष सर्वेषां प्रभुः कुलगुरुः सदा ॥ सर्वज्ञः सर्वसाक्षी च त्रिकालामलदर्शनः ॥ १४ ॥ वसिष्ठ भगवन्पूर्वं कच्चि
त्स्मरसि यत्त्वयं ॥ आवयोर्वैरशांत्यर्थं श्रेयसे च महाधियां ॥ १५ ॥ निषधाद्रेर्मुनीनां च सानौ सरलसंकुले ॥ उपदिष्टं भगवता ज्ञानं प
द्मभुवा बहु ॥ १६ ॥ येन युक्तिमता ब्रह्मन्ज्ञानेनेयं हि वासना ॥ संसारी नूनमायाति शमं श्यामेव भास्वता ॥ १७ ॥ तदेव युक्तिमद्ब्रूयं
रामायांतेनिवासिने ॥ ब्रह्मन्नुपदिश त्वं सुखं येन विश्रांतिमेष्यति ॥ १८ ॥
रघूपलक्षितानामिक्ष्वाकूणां न राघवाणामेव प्रभुर्नियंतात
दतिक्रमे त्रिशंकुप्रभृतीनां दंडदर्शनादिति भावः सर्वज्ञः ॥ शास्त्रतः सर्वस्य साक्षी तत्त्वतो योगबलेन विभागशः साक्षाद्द्रष्टीसं ज्ञायामिति
निस्तत्र हेतुस्त्रिष्वपि कालेष्वमलं मोहातिरस्कृतं दर्शनसाधनं मनो यस्य ॥ १४ ॥ कच्चिदिति हितप्रश्ने महाधियां मुनीनामित्युत्तरेणान्वयः ॥ १
५ ॥ सानौ प्रस्थदेशे सरला वृक्षविशेषाः ॥ बहुश्रेष्ठं उपपत्तितो वा बहु ॥ १६ ॥ येन ज्ञानेन युक्तिरूपपत्तिस्तदेकतानता च ॥ १७ ॥ १८ ॥ ७७

राम
५
३३

अल्पफलो बहुप्रयासः ॥ कन्तर्थनानेयकदर्थना प्रस्तुनाभिज्ञाता आद्यादिसार्थक्यापादनादभ्युदयरवेस्याहतदिति विदग्ध ः ॥ पंडितस्तद्भावो
वैदग्ध्यं अनिंदितं प्रशस्तं पात्रे चप्रतिपत्तौ वैयर्थ्यान्निंदितमेवस्यादिति भावः ॥ २० ॥ इति श्रमभस्त्रा ॥ २१ ॥ रागादीनामविद्यामूलकत्वा नतुच्छेद
देववीतरागादयगलितेन सोनिष्पापा ॥ इहास्यामुपदेशदशायामेव अस्मिन्नित्यापरोक्षे आत्मतत्त्ववा ॥ २२ ॥ गाधिपुत्रेण विश्वामित्रेण
अपूजयन् ॥ प्राशंसन् ॥ २३ ॥ यतोयंब्रह्मणः ॥ पुत्रोब्रह्मेव ॥ महात्तेजस्त्वादिगुणविशिष्टः ॥ अतोदिनामपि महर्षीणां पुरोहितो ब्रह्मेवडवा

कदर्थनाच्चनैवैषारागमोहिगतकल्मषः ॥ निर्मलेमुकुरे वक्रमयत्ने नैवबिंबति ॥ १९ ॥ न ज्ञानं सच्च शास्त्रार्थस्तद्वैदग्ध्य
मनिंदितं ॥ सच्छिष्याय विरक्ताय साधोयदुपशिक्ष्यते ॥ २० ॥ अशिष्यायाविरक्ताय यत्किंचिदुपदिश्यते ॥ तत्प्रयात्यपवित्रत्वं
गोक्षीरं श्वदृतागिव ॥ २१ ॥ वीतरागभयक्रोधानिर्मानागलितैनसः ॥ वदंतित्वादशायच तत्र विश्राम्यतीहधी ः ॥ २२ ॥ इत्यु
क्तोगाधिपुत्रेण व्यासनारदपूर्वकाः ॥ मुनयस्तंतमेवार्थं साधुसाध्वित्यपूजयन् ॥ २३ ॥ अथोवाच महातेजा राज्ञः पार्श्वेव्य
वस्थितः ॥ ब्रह्मेव ब्रह्मणः पुत्रोवसिष्ठोभगवन्मुनिः ॥ २४ ॥ मुनेयदादिशसिमेतदविघ्नं करोम्यहं ॥ कस्समर्थः समर्थोपिस
तांल्लघयितुंवचः ॥ २५ ॥ अहंहि राजपुत्राणां रामादीनां मनः स्तमः ॥ ज्ञानेनापनयाम्याशु दीपेनेव निशातमः ॥ २६ ॥ स्मरा
म्यखंडितं सर्वं संसारभ्रमशांतये ॥ निषधाद्रौ पुराप्रोक्तं यज्ज्ञानं पद्मजन्मना ॥ २७ ॥

चेतिभावः ॥ २४ ॥ तत्त्वज्ञानं लक्षणभूतानमा
[illegible]नान्स्वाचरितैः शिक्षयन्निव विनयोक्तिभिः ॥ प्रार्थितार्थेनिरूपणं प्रतिजानीते मुने इत्यादिना आदिशसि आज्ञापयसि ॥ २
तान ॥ इयं [illegible]तोन निवृत्तौन विलंबस्तिद्योतनः ॥ ग्मिति ॥ २६ ॥ यज्ज्ञानं पुरा पद्मजन्मना प्रोक्तं तत्सर्वं ॥ अखंडितमवि

द्वितीय

…त्साहात्तेरामि ॥ अथवा अखंडितमपरिछिन्नमतएव सर्वदेशपूर्णं यज्ज्ञानं स्वरूपं आत्मतत्त्वं दखंडितं निरंतरं स्मरामि ॥ अनुसं
…न्नसौ महात्मा वसिष्ठ इतिनिगदितवान् व्यक्तप्रतिज्ञातवान् यथा शूरो नरो वा भूषणाछादनायुधादिपरिकरबंधनेनोद्युक्तः शो
…नपे वशिष्यप्रबोधनुरंजनोपायदृष्टांतोपाख्यानप्रमाणगतक्कौ घनुसंधेनो त्साहादिपरिकरबंधनगृहीतं स्वीकृतं वक्तृणां व्या ८
ख्यातृणां तेजशोभाविशेषो येन तथाविधः सन् सर्वजगतो अज्ञतायाउपशांत्यै मूलोछेदाय दवक्ष्यमाणं परमपदस्यैकमुख्यं विबोध्य
तेयेन तद्विबोधनं शास्त्रं अकथयत् ॥ २८ ॥ इति श्री वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ स्थूलादिजगदारो

श्री वाल्मीकिरुवाच ॥ इतिनिगदितवानसौ महात्मा परिकरबंधगृहीतवक्तृतेजाः ॥ अकथयदिदमज्ञतोपशांत्यै परमपदे
कविबोधनं वसिष्ठः ॥ २८ ॥ इति श्री विश्वामित्रवाक्यं सर्गः ॥ २ ॥ श्री वसिष्ठउवाच ॥ पूर्वमुक्तं भगवता यज्ज्ञानं पद्मजन्मना
सर्गादौ लोकशांत्यर्थं तदिदं कथयाम्यहं ॥ १ ॥ श्री रामउवाच ॥ ॥ कथयिष्यसि विस्तीर्णां भगवन्मोक्षसंहितां ॥ इमं तावत्क्षणं जात

प निराभ्यां सो प्रसादकृते ॥ प्रत्यक्चिदात्मा विषयो राम शंकाकृति छलात् ॥ इत्थं प्राक्तनं सर्वं प्रतिसंधाय विस्तरेण तद्वक्तुकामः सद्गु
रुस्मरणरूपं मंगलमाचरन् विद्यासंप्रदायशुद्धिं च दर्शयन् शिष्यावधानाय पुनः ॥ प्रतिजानीते पूर्वमिति ॥ लोकानां शांतिः
सर्वसंसारदुःखोपशांतिस्तदर्थं ॥ यज्ज्ञानं ज्ञानसाधनं शास्त्रमुक्तं तदेवेदं कथयामि नान्यदिति संप्रदायशुद्धिरुक्ता ॥ १ ॥ इत्थं प्रति
ज्ञया अवधापितो रामः सत्यामन्यजिज्ञासायां तदवधानायोगात् सूचीकटाहन्यायेन प्रथमं तदपनोदं प्रार्थयमान उवाच कथ
यिष्यसीति राततत्संशयनिवृत्त्यनंतरमिति भावः ॥ इमं व्यासस्य जीवन दर्शनाच्छुकस्य च विदेहमुक्तिश्रवणात्संजातं ॥ २ ॥ ६ ॥ ६ ॥

शिवटलोकमंदे

राम
६

ननु अघादिनोऽयं संशय ः न ।

तमेवद्रष्टयतिपिनेति ॥ आत्यंतिकदुःखोच्छेदोपलक्षितनिरतिशयानंदस्वप्रकाशात्ममात्रपरिशेषरूपत्वाद्विदेहमुक्तिरेवज्ञानफलंत
त्रेत्तस्वेज्ञस्यापिव्याप्तस्यनसंपन्नंज्ञानस्यानित्यफलत्वंप्रसं ॥ किंच ॥ यदिज्ञानेनाज्ञानंनिःशेषमुछिन्नंतर्हिजीवनासंभवःउपादान
नाशेकार्यावस्थानायोगात् ॥ अजीवनेच ब्रह्मविद्याप्रवर्तकाभावात्संप्रदायोच्छेदः अथनोछिन्नंतर्हिनिर्मोक्षः नहिकर्मेवज्ञानमदृ
ष्टद्वारामरणोत्तरंफलस्यविधेयत्वादितिनजीवन्मुक्तिसिद्धिरितिभावः ॥ ३ ॥ इतिपृष्टोभगवान्वसिष्ठोयावद्रामोबंधस्याविद्यकत्वमवि

पिताशुकस्यसर्वज्ञोगुरुर्व्यासोमहामतिः ॥ विदेहमुक्तोनकथंकथंमुक्तःसुतोस्यसः ॥ ३ ॥ श्री
वसिष्ठउवाच ॥ परमार्कप्रकाशांतस्त्रिजगत्त्रसरेणवः ॥ उत्पत्योत्पत्यलीनायेनसंख्यामुपयंतितेते
॥ ४ ॥ वर्त्तमानाश्चयाःसंतित्रैलोक्यगणकोटयः ॥ शक्यंतेताश्चसंख्यातुंनैवकाश्चनकेनचित् ॥ ५ ॥

यात्स्वरूपंनतसाक्ष्यपरिछिन्नचित्स्वरूपंचनजानातितावज्जीवन्मुक्तौनविश्वसितीतिप्रथमंतच्छ्रुत्याद्युपस्थापत्समाधास्यामीतिमन्य
मानस्तदर्थंसुबोधत्वात्तत्साक्षिणिस्थूलप्रपंचाध्यारोपंदर्शयति ॥ परमार्केत्यादिश्लोकत्रयेणनतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकंयेनसूर्य
स्तपतितेजसेद्धइत्यादिश्रुतेःसूर्यादिसर्वजगदवभासकत्वात्परमार्कःपरमात्मासएवचित्प्रकाशस्तदंतःपूर्वंयेत्रिजगदुपल
[illegible]ब्रह्मांडलक्षणास्त्रसरेणवउत्पत्योत्पत्यस्थित्वास्थित्वालीनास्तेसंख्यातुनशक्यंतइत्यर्थः ॥ ४ ॥ वर्तमानाःसंती
[illegible]मानताउक्तिकालसंबंधोस्तितेनिनपौनरुक्त्यं ॥ ५ ॥ श्रीरामचंद्रपरमात्मनेनमः ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

...र्थे भविष्यंतिनान् साप्रसिद्धाकथावाक्यवृत्तिः ॥ ६ ॥ दृष्टमर्थमुपेक्ष्यान्यद्वदतो गुरोर्निगूढाशयः स्वेनसम्यग्वि...गुरोरत्साहायस्वकौशलंस्त्वयनूरामस्तेषुसर्गेषुस्वयंकंचिद्विशेषमुवाचयाइति ॥ यद्यपिवर्त्तमानाः सर्गाः प्रातिस्विकरूपेणासंख्येयास्तथापितेकालतः कूलद्वयदर्शनाद्भूतभविष्यत्सर्गापेक्षयान्यूनसंख्याइतिविदितारवेतिभावः ॥ काइवाकिंभूताइवोत्तभविष्यंतइवनोभयसाम्यमपीतिनतस्यक्तांवेषांविचारणायुक्तेसर्थः ॥ तथाचानंतानामागतुनांतेषामुपादानमात्मतत्वमनंतमेकमनागं

भविष्यंतिपरांभोधौजगत्सर्वेतरंगकाः ॥ तांश्चैवपरिसंख्यातुंसाकथैवनविद्यते ॥ ६ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ याभूतायाभविष्यंत्योजगत्सर्गपरंपराः ॥ तासांविचारणायुक्तावर्त्तमानास्तुकाइव ॥ ७ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ तिर्यक्पुरुषदेवादेर्योनामनविनश्यति ॥ यस्मिन्नेवप्रदेशेसौतदैवेदंप्रपश्यति ॥ ८ ॥

तुकंचिद्रूपंतयदर्शितमितिमयाविदितमितिभावः ॥ ७ ॥ एवंनिगुढाशयपरिज्ञानेननतत्रविशेषोत्तयाप्रोत्साहितः सर्वोक्तस्थूलप्रपंचस्यमिथ्यात्वबोधनायसूक्ष्मभूतानामेवपंचीकरणेनस्थूलीभावावभासात्सूक्ष्मप्रपंचमात्रतेनिदर्शयिष्यन्श्रीवसिष्ठउवाच ॥ तिर्यगितितिर्यंचः पशुपक्ष्यादयः पुरुषामनुष्यादेवाः प्रसिद्धाआदिः प्रधानोयस्यप्राणिनिकायस्यतस्यमध्येयोयस्मिन्नेवप्रदेशेयदैवविनश्यतिम्रियतेसोसौप्रसृगात्मातस्मिन्नेवप्रदेशेतदैवेदंवक्ष्यमाणंजगत्रयंप्रपश्यतिनान्यत्रनवाचिरेणेत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीम

राम
७

सकिमुपकरणः किंस्वरूपश्चपश्यतितत्राह आतिवाहिकेति अतिवहनमतिवाहः धूमार्चिरादिमार्गाभिमानिदेवैः परलोकप्रापणंत
त्रसाधुरातिवाहिकस्तन्नाम्नाचित्तशरीरेणचित्ताहंकारमनोबुद्धिदशेंद्रियप्राणघटितेनवासनामयेनसूक्ष्मशरीरेणस्वहृद्येवां
तर्व्योम्निदहराकाशेजगत्त्रयंवासनामयमेवानुभवतिभ्रांत्या॥ वस्तुतस्तुसव्योमात्मापागुक्तचिदाकाशस्वरूपः अतएवाजोजन्मादिविक्रि
यारहितश्चेत्यर्थः॥ ननुतेनप्रद्योतेनैषआत्मानिष्क्रामतिचक्षुषोवामूर्ध्नोवान्येभ्योवाशरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामंतंप्राणोनुत्क्रामति॥ उ
त्क्रामंतंस्थितंवापीत्याद्यनेकश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिविरुद्धंमृतस्यस्वहृद्येवपरलोकदर्शनंकथमुच्यतइतिचेत्॥ सत्यंकर्मोपासनानुरूप

आतिवाहिकनाम्नां स्वहृद्येवजगत्त्रयं व्योम्निचित्तशरीरेणव्योमात्मानुभवत्यजः॥ ९॥ एवंमृताम्रियंतेचमरिष्यंतिच
कोटयः॥ भूतानांयाजगत्याशामुदितानिपृथक्पृथक्॥ १०॥ संकल्पनिर्माणमिवमनोराज्यविलासवत्॥ इंद्रजालमाले
वकथार्थप्रतिभासवत्॥ ११॥ दुर्वातभूकंपइवत्रस्तबालपिशाचवत्॥ मुक्तालीवामलेव्योम्निनौस्पंदतरुयानवत्॥ १२॥

व्यवहारदृष्ट्यादेश्रुतिस्मृतिवादाः इहतुपरमार्थदृष्ट्या अस्मिन्द्यावापृथिवीअंतरेवसमाहितेइतिश्रुतिवादबलाद्धृद्येवपरलोक
क[illegible]स्यनमुच्यतेसाक्षिणोहृदयपरिच्छेदंनिवार्यनिष्क्रियत्वंप्रपंचस्यवासनामात्रमयत्वंचसूत्पादयितुंपरलोकवदुत्क्रमणगमनादे
र[illegible]तन्नैवकल्पनामात्रेणाप्युपपत्तेरित्यभिप्रेत्याविरोधः॥ ९॥ एकत्रसूत्पादितंन्यायंसर्वत्रदर्शयतिएवमिति॥ भूतानांकोटयइ
[illegible]ति दृश्यजातानिमरणकालेतेषांवासनासुलीनानियानियाआशावासनाकर्मपरिपाकानुरोधात्पृथक्पृथक्उदेवम
नाभि[illegible]उदितानिउद्भाव्यस्फुरंतितानितान्येवप्राप्नुवंतीतिशेषः यद्यद्भवतितदाभवतियंयंवापिस्मरन्भावमित्यादिश्रु
[illegible]संबा[illegible]तोयत्कलितंतदाहसंकल्पेत्यादिपद्भिः संकल्पेमानसप्रजादौराज्यमयप्रासा

[illegible]राज्यलयपृत्लेनेति भेदः निर्वाणमितिपाठे निर्वृतिर्निर्वाणं सुखं सांकाल्पिकांगनापरिष्वंगादिजं इंद्रजालान्यारचिता

[illegible]भ्रमसदृश ॥ ११ ॥ दुर्वातो वातरोगविशेषस्तेन भूकंपभ्रमः बालस्य भीषणार्थकल्पितः पिशाचस्तद्वत् मुक्तालीमौक्तिकसमू

[illegible]दानां नौस्पंदे तीरस्थ नरूणांयानं गमनं भ्रांत्या प्रसिद्धं ॥ १२ ॥ संवित्तिर्दर्शनं स्मृतेः स्मरणाज्जातं कल्पितं खपुष्पं तद्वत् जगत्संस

[illegible]मिति प्रथमांतं प्रथमांतप्राक्तन दृष्टांतान्वयानुरोधात् ॥ अनुभवतीत्यत्र तु द्वितीयांतं तया विपरिणामेन संबध्यते ॥ १३ ॥ तर्हि कथं वैधर्म्यो

स्वप्नसंवित्तिपुरवत्स्मृतिजातखपुष्पवत् ॥ जगत्संसरणं स्वांतर्मृतो नु भवति स्वयं ॥ १३ ॥ तत्रातिपरिणामेन तदेव घनतां गतं

इहलोकोयमित्येव जीवाकाशे विजृंभते ॥ १४ ॥ पुनस्तत्रैव जन्मेहा मरणाद्यनुभूतिमान् ॥ परलोकं कल्पयति मृतस्तत्र तथा

पुनः ॥ १५ ॥ तदंतरन्ये पुरुषास्तेषामंतस्तथेतरे ॥ संसारा इति भांतीमे कदलीदलपीठवत् ॥ १६ ॥ न पृथिव्यादिमहाभूता

नानंत जगत्क्रमाः ॥ मृतानां संततिस्तत्रापि तथाप्येषां जगद्भ्रमः ॥ १७ ॥

स्वप्नस्वभावादिव दिति भगवतो बादरायणस्य सूत्रं भोक्तुः स्थिरं तत्र नियतव्यवहारादिः ॥ सत्यताप्रत्ययश्च तत्राह तत्रेति अतिपरि

णामः स्थिरपरिचयः घनता पंचीकरणेन दृढतां तथा च तत्कृत एव वैधर्म्यादिव्यवहार इति भावः ॥ १४ ॥ अनवस्थितस्वभावत्वा

दपि जगतो मिथ्यात्वमिति दर्शयितुमाह ॥ पुनरिति ॥ इह जन्ममरणपर्यंतचेष्टा ॥ १५ ॥ कदलीदलस्य पीठान्याधारभूताः कदलीस्तंच

स्तद्वत् ॥ १६ ॥ एवं मिथ्यात्वे सिद्धे तदपादेनात्मपरिशेषसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह न पृथ्व्यादीति ॥ १७ ॥ श्रीरामचंद्रपरमात्मनेनमः

मूलोच्छेदं विनापलापमात्रेण तन्निवृत्तिसिद्धिरित्यभिप्रेत्य विद्योच्छेद्यत्वप्रसिद्धये स्वतश्च भावेन व्युत्पादितप्रपंचस्य कारणविद्यामात्रत्वमा
ह॥ अविद्ययैवेति॥ जडानां मूढानां आदीर्घो दुस्तरेतियावत्॥ नरद्विश्वलद्विस्सर्गैस्तरंगिणीतरंगवती॥ १८॥ अविद्यासर्वकल्पनाधिष्ठा
नं दर्शयति॥ परमार्थेति॥ तेनाक्तना अभिनवाश्च॥ १९॥ २०॥ प्रकृतशंकासमाधानोपे ऽह्यनेन जगद्व्यवस्थितिं प्रकृतशास्त्रविषयं
च व्युत्पाद्य शंकासमाधानमुपक्रामते॥ इममित्यादिना॥ पुराणभार॥ तादिनिर्माणकार्यैः सदृश्यमानया प्रसिद्ध्या यथोचितेन संभ

अविद्ययैव स्यनंतेयं नानाप्रसरशालिनी॥ जडानां सरिदादीर्घोतरत्सर्गतरंगिणी॥ १८॥ परमार्थांबुधौ स्फारे रामसर्गत
रंगकाः॥ भूयोभूयोनुवर्त्तंते तेन एवान्येच भूरिशः॥ १९॥ सर्वतः सदृशाः केचित्कुलकर्ममनोगुणैः॥ केचिदर्द्धेन सदृशाः के
चिच्चातिविलक्षणाः॥ २०॥ अद्याप्यन्ये भविष्यंति व्यासवाल्मीकयस्तथा॥ भृग्वंगिरःपुलस्त्याश्च तथैवाप्यन्यथैव च॥ २
३॥ नरासुरर्षिदेवानां गणाः संभूय भूरिशः॥ उत्पद्यंते विलीयंते कदाचिच्च पृथक्पृथक्॥ २४॥ ब्राह्मी ह्यासप्ततिस्त्रेता २
आसीदस्ति भविष्यति॥ स एवान्यश्च लोकाश्च सं च वाहं चेति वेद्म्यहं॥ २५॥

...जन्मनाविज्ञानेन ज्ञास्त्रादिज्ञानेन दृशा ब्रह्मविषयया चोपलक्षितेषु तत्र तेषु व्याससर्गतरंगकेषु इमं द्वात्रिंशं स्मरामीति
दृष्टि... २१॥ तेष्वप्यवांतरविशेषमाह द्वादशेति॥ अल्पधियः ब्रह्मविद्ब्रह्मविद्वरः ब्रह्मविद्वरीयान् ब्रह्मविद्वरिष्ठ इति प्रसिद्धेषु च
...विस्त्रांतरल्पबुद्धयः ईहितैराधिकारिकचेष्टाभिः॥ २२॥ तथैव पूर्वसदृशा अन्यथैव तद्विलक्षणाश्च त्वर्यः॥ २३॥ २४॥ ब्राह्म
नार... ...संप्रत अस्ति प्रतिकल्पं चासीद्भविष्यति च स पूर्वसदृशोऽन्यस्तद्विलक्षणः सं च रामोऽहं वसिष्ठः॥ २५॥ ६२॥ ६२

[illegible]भेदः नि[illegible]

[illegible]सज्जीवस्य॥ [illegible]इतरे विदृशाः विदः अभिज्ञाः करिष्यति अयमिति शेषः॥ २९॥ कुलस्य स्ववंशस्य भर
[illegible]प्रथां प्र[illegible]ख्यातिं ब्रह्मत्वं हैरण्यगर्भाधिकारं वैदेहमोक्षणं विदेहमुक्ततां प्राप्नोनेति शेषः॥ भाव्यमिति भावि कृत्यः अथवा वैदेहमो
[illegible]भाव्य प्राप्तव्यं भूम्रा भगवात्मनेपदी तस्मात्कर्मणि कृत्यः॥ ३०॥ तस्य सांप्रतं जीवन्मुक्ततां दर्शयति वीतेति॥ निर्वाणेन निर्गतो मोहबंध

क्रमेणास्य मुनेरित्थं व्यासस्याद्भुतकर्मणः॥ संलक्ष्यते वतारोयं दशभ्योदीर्घदर्शनः॥ २६॥ अभूम व्यासवाल्मीकियुक्तावय
मनेकशः॥ अभूम वयमेवेमेबहुशश्च पृथक्पृथक्॥ २७॥ अभूम वयमेवसेसदृशगइतरेविदः॥ अभूम वयमेवेमे नानाका
राः समाशयाः॥ २८॥ भावमघाप्यनेनंहननुवाराष्टकं पुनः॥ भूयोपि भारतं नाम सेतिहासं करिष्यति॥ २९॥ कृत्वा वेदवि
भागं च नीत्वानेन कुलप्रथां॥ ब्रह्मत्वं च तथा कृत्वा भाव्यं वैदेहमोक्षणं॥ ३०॥ वीतशोकभयः शांतनिर्वाणोगतकल्पनः॥ जी
वन्मुक्तो जितमना व्यासोयमिति वर्णितः॥ ३१॥ वित्तबंधुवयःकर्मविद्याविज्ञानचेष्टितैः॥ समानि संति भूतानि कदाचिन्नतु
तानितु॥ ३२॥ क्वचित्सर्गगतेस्तानि भवंतिन भवंतिवा॥ कदाचिदपि मायेयमित्थं मनविवर्जिता॥ ३३॥ गच्छतीयं विपर्यासं भू
रिभूतपरंपरा॥ बीजराशिरिवाजस्रं पूर्यमाणः पुनः पुनः॥ ३४॥

नात[illegible] गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तः निर्वाणो वातेइति निष्ठानत्वं शांत
श्चासौ निर्वाणश्चेति कर्मधारयः अत एव गता अहं ममेत्यध्यासकल्पना यस्य अत एव च वीतशोकभयः॥ ३१॥ क्वचित्तु तानि न
समानीत्यन्वयः॥ ३२॥ क्वचित्कदाचिदपि भवंति॥ ३३॥ भूतपरंपरा प्राणिनिकायः यथा धान्यादिबीजराशिर्मानाय पुनः पुनः॥ प्र
रुद्धादौ पूर्यमाणः॥ पुनराशीकृतेन पूर्वक्रमसन्निविष्टबीजो भवति किंतु विपर्यासं प्रच्छति तद्वत्॥ ३४॥ श्रीरामचंद्रपरमात्मने

राम
१

सन्निवेशोवयवस्थानविशेषः क्रमोवा॥३५॥जीवन्मुक्तस्ययोगबलादाधिकारिकनानाशरीरपरिग्रहेपिनमुक्तिस्वरूपच्युतिरित्या
ह॥अश्वस्तेति॥आश्वस्तांतःकरणःसमाहितचित्तःसर्वस्योपपादकोहेतुर्निरावरणइति॥अनाश्वासविकल्पासारदेहादिमयत्वा
शांत्यतृष्णादीनामथावरगाप्रयुक्तत्वात्तदभावादित्यर्थः तथाचजीवन्मुक्तिरेवज्ञानफलंसाचनपाक्षिकीतिभावः॥३६॥इतिवासिष्ठ
तात्पर्यप्रकरणेतृतीयःसर्गः॥३॥मुक्तानुभवतोमुक्तयोरविशेषोत्रकीर्त्यते॥मूलदार्ढ्यायशास्त्रीयंपौरुषंचप्रशस्यते॥आत्मनोनित्य
तेनैवसन्निवेशेनतथान्येनपुनःपुनः॥सर्गाकाराःप्रवर्त्तंतेतरंगाःकालवारिधेः॥३५॥आश्वस्तांतःकरणःशांतविकल्पः
स्वरूपसारमयः॥परमशमामृततृप्तस्तिष्ठतिविद्वान्निरावरणः॥३६॥इतिवासिष्ठमुमुक्षुव्यवहारप्रकरणेतृतीयःसर्गः॥३॥
सि श्रीवसिष्ठउवाच॥सौम्यांबुवत्तरंगत्वेसलिलस्यांबुतायथा॥समैवाध्यौतथादेहसदेहमुनिमुक्तता॥१॥सदेहावाप्यदेहावामुक्त
ताविषयेनच॥अनास्वादितभोगस्यकुतोभोज्यानुभूतयः॥२॥
मुक्तस्वभावस्याज्ञानावरणमेवबंधः॥ज्ञानेनतन्नाशरावमु
क्तिः॥नष्टेतज्ञानेपरिज्ञातश्चित्रव्याघ्रइवदृश्यमानोपिव्यवहारःकौतुकायैवनानर्थायेतिनजीवन्मुक्तविदेहमुक्तयोर्विशेषइतिप्र
र्शंकांसमाधायप्रस्तुतमात्मतत्वंविस्तरेणोपदेष्टुकामः॥प्रथममूलदार्ढ्यायपुरुषप्रयत्नंसमर्थयितिसौम्येत्यादिनाहेसौम्यप्रि
...अंबुत्वेनिश्चलांबुत्वेसमैवनविषयानतथैव॥अदेहसदेहमुन्योर्मुक्ततास्वरूपावस्थितिसमैवेत्यर्थः॥१॥विषयेनचविषयाधी
...मुक्तिःस्वर्गादिरिवविषयाधीनास्यात्तर्हि॥नचैवविषयवैषम्याद्विषमास्यादितिभावः॥ननुतथापिभोक्तृत्वाभोक्तृत्वकृतोवि
...तैस्तत्राह...तयास्यचदेतेनिभोगेषुसत्स्वपिभोक्तृत्वाभिमानेनभोगास्वादनेहिभोगकृतोविशेषःस्या

लवसंगोदासीनोलौकिकव्यवहारेण॥सद्गतिभावः॥२॥

…नेति भेदः नि…

…॥ जीवन्मु… …नेश्चेष्टं व्यासं पदार्थवत् सदेहवत् पुरतः पश्यामः स्वकल्पनयेति शेषः ॥ अंतराशयं …देहत्वा निश्चयं तथा च यद्यप्ययं सदेह इवास्माभिर्वीक्ष्यते ऽ तथाप्यसौ स्वनिश्चयेनांतर्विदेह इवास्त इति नास्य स्वानुभवतो वि शेष इति भावः ॥ ३ ॥ अबोधरूपवह्निभेदकस्तदपगमे बोधमात्रपरिशेषे को भेदक इत्यर्थः ॥ सौम्यत्वे निश्चलतया प्रसन्नत्वे तत् अंबु तदेव अंबु व ॥ ४ ॥ अंबुनि कदाचिदस्वच्छत्वादिकृतो विशेषोपि स्यादिति दृष्टांतांतरेणोक्तं समर्थयते नमनागिति ॥ ५ ॥ अत्र क्वचित्पुस्तके षु मयोक्तं केव लीभावं तत्तत्स्मरणं जीवनं ॥ सदेहस्य विदेहस्य सममेव सदा शिवा इति श्लोको ऽधिकः ॥ पठ्यते तस्यायमर्थः ॥ ननु वायुः सस्पंदः शि

जीवन्मुक्तं मुनिश्रेष्ठं केवलं हि पदार्थवत् ॥ पश्यामः पुरतो नास्य पुनर्विभ्रांतराशयं ३ सदेहादेहमुक्तानां भेदः को बोधरू पिणां ॥ यदेवांबु तरंगत्वे सौम्यत्वेपि तदेव तत् ॥ ४ ॥ न मनागपि भेदोस्ति सदेहादेहमुक्तयोः सस्पंदोप्यथवास्पंदो वायुरेव य थानिलः ॥ ५ ॥ सदेहा वा विदेहा वा मुक्तनाम प्रमास्पदं अस्माकमप्यस्ति सदा स्वैकतास्य विभागिनी ६

शिरस्तरुतरंगादिकंपहेतुस्त्वगिंद्रियवेद्यश्च ॥ अस्पंदस्तु तद्विपरीत इति तत्रापि भेदोस्त्येवेति कथं तदभावे सोदृष्टांत इत्यत्राह ॥ मयेति ॥ हे राम त्वं सर्वत्र उक्तं विवक्षितं तत्र दृष्टांतस्मरणस्य जीवनं सारभूतं केवलीभावं वस्तुनः स्वरूपाप्रच्युतिलक्षणं मय उपमिनु न तु विवक्षितकार्यभेदकृतं कल्पयेत्यर्थः ॥ तथा चैकांशेन दृष्टांतो न सर्वांशे इति भावः ॥ मिनोतेरेवगणकार्यस्यानित्यत्वाच्छपि लोटिम येति रूपं तथा सति फलितमाह सदेहस्येति ॥ किंच सदेहविदेहबंधमोक्षादिव्यवहारोप्यज्ञदृशा कल्पनयैव न परमार्थदृशेत्याह ॥ सदे हेति ॥ अस्माकं वशिष्ठस्य तस्य व्यासस्यापि प्रमायाः परमार्थदृष्टेरास्पदं विषयो नास्ति किंतु अविभागिनी द्वैतशून्य स्वात्मैकतैवास्ती

राम

७०

निस्तल्लाभरूपेज्ञानफलेविशेषाभावान्नज्ञानस्याानस्यानित्यफलतादोषशंकावकाशः ॥ नापिज्ञानोदयेदेहपातापत्तिःस्वविरोध्यं
शस्यैवज्ञानेनबाधाद्देहधारणस्यप्रारब्धफलत्वेनज्ञानतुल्यत्वेनोपजीव्यत्वेनचज्ञानविरुद्धत्वादुपादाननिद्रानाशेपिस्वप्नसं
स्कारस्यकंचित्कालमनुवृत्तिवदविद्योच्छेदेपियावत्प्रारब्धंदेहादिप्रतिभासोपपत्तेरितिभावः ॥६॥ इत्थंनिरस्तसंशयेप्रकृतं
स्यावसरंदर्शयति ॥ तस्मादिति अज्ञानामज्ञनैवाध्यंतस्यनाशनं ॥७॥ ननुशुकादीनांशमदमादिसाधनसंपन्नानां ॥ श्रवणफलितंक

तस्मात्प्रकृतमेवेदंशृणुश्रवणभूषण ॥ मयोपदिश्यमानंत्वंज्ञानमज्ञानाध्यनाशनं ॥७॥ सर्वमे
वेहहिसदासंसारेरघुनंद ॥ सम्यक्प्रयुक्तात्सर्वेणपौरुषात्समवाप्यते ॥८॥ इहहींदोररिवोदेतिशी
तलाल्हादनंहृदि ॥ परिस्पंदफलप्राप्तौपौरुषादेवनान्यतः ॥९॥

[illegible]मन्येषामाधुनिकानांनतत्फलष्यति ॥ साधनानांदुःसंपादत्वादित्याशंक्यपुरुषप्रयत्नस्यासाध्यंनास्तीत्याहसर्वमेवेति ॥ सर्व
गामसर्वमेवाप्यतेतर्हिकथंकश्चिद्यत्नवैफल्यदर्शनंतत्राह ॥ सम्यगिति ॥ आनुपरमएवसम्यक्प्रयोगःसमवाप्यते ॥८॥ परिस्पंदः
[illegible]तकायवाक्चित्तचलनरूपंकर्मतस्यफलंचित्तशुद्धिद्वाराज्ञानंतत्प्राप्तौसत्यांहृदिशीतलंकामक्रोधादिसंतापाप्रतिह
[illegible]मुदेतितत्[illegible]स्यचात्[illegible]कोब्रह्मरसआनंदः श्रोत्रियस्यचाकामहतस्येतिस्मृतिश्चयच्चकामसुखं

लोकेयच्चदिव्यंमहत्सुखं ॥१०॥

...र्हंतः षोडशींकलामिति ॥ तत्तुसर्वंपौरुषादेवभवतिनान्यतइतिपुरुषप्रयत्न ॥ एवनिर्भरः कार्यइतिभावः ॥ न
...कृन्येपौरुषंव्यर्थंदृश्यते ऽ तथाचश्रेयांसिवहुविघ्नानीतिप्रवादान्नतत्फलाभ्यासइत्याशंक्यदैवस्यपौरुषेंतर्भावंदौर्व
...न्यवक्ष्यमाणमभिप्रेत्यस्वतंत्रंतन्निरस्यति ॥ पौरुषमिति ॥ गमनभोजनादिपौरुषस्पंदद्वारादेशांतरंतृप्त्यादिवानयत्प्रापयत्प्रत्यक्ष
तोदृष्टमितिनयत्पदस्यसर्वत्रवायत्दैवंनदृष्टंतत्नविद्यतइतिपदभंगेनोन्नरत्रवान्वयः ॥ १० ॥ किंतत्पौरुषंयत्प्रशस्यतेतत्राह

पौरुषंस्पंदफलवद्दृष्टंप्रत्यक्षतोनयत् ॥ कल्पितंमोहितैर्मंदैर्दैवंकिंचिन्नविद्यते ॥ १० ॥ साधूपदिष्टमार्गेणयन्मनोंगविचे
ष्टितं ॥ तत्पौरुषंतत्सफलमन्यदुन्मत्तचेष्टितं ॥ ११ ॥ योयमर्थंप्रार्थयतेतदर्थंचेहतेक्रमात् ॥ अवश्यंसतमाप्नोतिनचेदर्धान्निवर्त
ते ॥ १२ ॥ पौरुषेणप्रयत्नेनत्रैलोक्यैश्वर्यसुंदरां ॥ कश्चित्प्राणिविशेषोहिशक्रतांसमुपागतः ॥ १३ ॥ पौरुषेणैवयत्नेनस
हस्रांभोरुहास्पदं ॥ कश्चिदेवचिदुल्लासोब्रह्मतामधितिष्ठति ॥ १४ ॥ सारेणपुरुषार्थेनस्वेनैवगरुडध्वजः ॥ कश्चिदेवपु
मानेवपुरुषोत्तमतांगतः ॥ १५ ॥ पौरुषेणैवयत्नेनललनावलिताकृतिं ॥ शरीरीकश्चिदेवेहगतश्चंद्रार्द्धचूडतां ॥ १६ ॥ प्राक्तनं
चैहिकंचेतिद्विविधंविद्धिपौरुषं ॥ प्राक्तनोद्यतनेनाशुपुरुषार्थेनजीयते ॥ १७ ॥

साधित्ति अंगग्रहणंवाचोप्युपलक्षणं ॥ ११ ॥ ईहते
चेष्टतेक्वचिद्विघ्नैः प्रतिघातः शास्त्रोक्तक्रमभ्रंशादेवेतिसूचनायक्रमादित्युक्तं सांगात्कर्मणः फलावश्यंभावनियमादिभावः ॥ १२ ॥ न
मेवनियमंवहुशः संवादेनदृढयतिपौरुषेणेत्यादिचतुर्भिः ॥ १३ ॥ अंभोरुहास्पदंपद्मासनंअधिष्ठायेतिशेषः ब्रह्मतांहिरण्यगर्भतां
गुणमूर्तिसारूप्यमुक्तिवा एवमुत्तरयोरपि ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ पुरुषार्थेनपौरुषेणजीयतेअभिभूयते ॥ १७ ॥ श्रीरामचंद्रपरमात्मनेनमः

नन्वनंतकोटिकल्पार्जितानामनंतानां प्राक्तनकर्मणां कथमल्पेनायुतेनेन पौरुषेण जयस्तत्राह ॥ यत्नवद्भिरिति ॥ निगीर्यंते अल्पयाधिका
रिदेवताभावं प्राप्तैः पुरुषैरित्यर्थः यद्यप्यनंतानि कर्माणि तथापि तेषां मूलक्लेशात तन्नाशेन जयः सुकर इत्यभिप्रेत्याह ॥ कैवेति ॥ १८ ॥ उक्तमर्थ
मुपसंहरन्तद्वंशेऽनर्थमह शास्त्रेति ॥ शास्त्रैः श्रुत्यादिभिर्नियमितं यत्पौरुषं तदेव परमं अवश्यं संपाद्यं यस्यास्तथा विधाया पुरुषस्य पुरु-
षस्य पुरुषता निरंतरोद्युक्तता स्यात्सैवाभिमतफलभरस्य सिद्ध्यै भवति हि अन्यथा अशास्त्रीया तु अनर्थायेत्यर्थः ॥ १९ ॥ नन्वल्पधनबल
बुद्धीनां कथं महाधनबलबुद्धिसाध्यपौरुषबलल्लाभ इत्याशंक्य तेषामपि स्वशक्त्या पौरुषपरंपरया वेहजन्मनि जन्मांतरे वा महाधनादिसं

यत्नवद्भिर्दृढाभ्यासैः प्रज्ञोत्साहसमन्वितैः ॥ मेरवोऽपि निगीर्यंते कैव प्राक्पौरुषे कथा ॥ १८ ॥ शास्त्रानियंत्रितपौरुषपरमपुरुषस्य
पुरुषता या स्यात् ॥ अभिमतफलसिद्ध्यै भवति हि सैवान्यथा त्वनर्थाय ॥ १९ ॥ कस्यांचित्स्वयमात्मदुःस्थितिवशात्पुंसो दशायां शा
नैरंगुल्यग्रनिपीडितैकचुलुकादावापि बिंदुर्बहुः ॥ कस्यांचिज्ज्वलराशिपर्वतपुरद्वीपांतराली कृता भर्त्तव्योचितसंविभागकर
णे पृथ्वी न पृथ्वी भवेत् ॥ २० ॥

पत्यान्नलाभः सिध्यति न हि पुरुषस्य दुर्दशासुदशावासदैव भवतीत्यभिप्रेत्याशास्त्रीयप्रयत्न
दैर्यित्स्ययोः फलतो महदंतरं दर्शयति कस्यांचिदिति पुंसः शास्त्रीयप्रयत्नाशैथिल्ये स्वयं स्वतएव स्वाभाविकरागादिवशाद्वात्मनो दु
[illegible]स्थितिरसन्मार्गस्थितिस्तद्दशा कस्यांचिद्दारिद्र्यरोगबंधनादिदुर्दशायां स्वहस्तादप्यस्वाधीनत्वादंगुल्यग्राणां निपीडितेन न पीडा
[illegible]निकुंचितेन संपाद्याद्येकचुलुकात्करसंमितसलिलात्सुखे आउप्यते क्षिप्यत इत्यावापस्तथाविधो बिंदुरपि दुर्लभत्वाद्बहुत
नो[illegible]त्रीयप्रयत्नदार्ढ्यधर्मोत्कर्षात्कस्यांचित्क्षिप्रमवतादिवत्सत्य द्वीपाधिपत्यदशायां भर्त्तव्येभ्यः पुत्रादिभ्यउचितोदाया

...पि ... स्याद ... नर ... ता ... भौ कृतायर ... थाविधासंपूर्णापृथ्व्यपि नपृथ्वीन महती भवेत् ॥ नवहुमता
... हुमता भवेदित्यर्थः ॥ तथाहिप्रसिद्धंपुराणे प्रियव्रतोत्तानपादौ तावेवांस्तुहीनरूद्रति ॥ २० ॥ इति वासिष्ठतात्पर्य प्रकाशे मुमुक्षु
... हारप्रकरणे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ प्राबल्ये पौरुषस्यात्राप्यवश्यं फलसंगमे ॥ दैवस्याव्यतिरेके च युक्तिदृष्टांतईर्यते यत्पूर्वे मुक्तपौ
... षादेव पुरुषार्थसिद्धिरिति चतत्सर्वमुपपत्तिभिः ॥ समर्थयितुं प्रतिजानीते प्रवृत्तिरेवेति ॥ शास्त्रमनतिक्रम्य विहारिणं वाङ्मनः
कायैर्व्यवहरणशीलानां अधिकारिणां सर्वकर्मणां सर्वेषां पुरुषार्थानां सिद्धौ प्रथमं प्रवृत्तिरेव कारणं यथा नीलपीतादिवर्णभेदा

श्रीवासिष्ठउ चपापपौरुषप्रकरणं नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ प्रवृत्तिरेव प्रथमं यथाशास्त्रविहारिणं
प्रभेव वर्णभेदानां सधनी सर्वकर्मणां ॥ १ ॥ मनसा वाच्युतेय च्च यथाशास्त्रं न कर्मणा ॥ साध्यते मत्तलीलासौ मोहनी नार्थ
साधनी ॥ २ ॥ यथा संयततेपेन तथा तेनानुभूयते ॥ स्वकर्मैवेति चास्तेन्या व्यतिरिक्तानदैवदृक् ॥ ३ ॥

नामभिव्यक्तौ प्रभैव साधनीतद्वत् ॥ तस्माच्छास्त्रंप्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ॥ आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते इत्या
दिस्मृतेरिति भावः ॥ १ ॥ ननु तृप्त्यादिवद्दृष्टफलत्वाद्विघायाः कस्तत्साधने शास्त्रीयनियमस्योपयोगस्तत्राह मनसेति ॥ असौ म
त्तलीलाउन्मत्तचेष्टैव साध्यते नेति शेषः ॥ अत एव न पुरुषार्थसाधनी प्रत्युत मोहनी दृष्टफलत्वे प्यशास्त्रीयोपायस्यान्वयव्य
तिरेकादर्शनेनाहेतुत्वादिति भावः ॥ २ शास्त्रीयस्य फलस्य शास्त्रीयमेव फलमशास्त्रीयस्य चाशास्त्रीयमेवेत्यौचित्यवत्त्व
व्यवस्था सिद्धिरित्याह यथेति ॥ ननु दैवादुभयवैपरीत्यमपि स्यात्तत्राह आस्तेन्या व्यतिरिक्तानदैवदृगिति ॥ प्राक्तनकर्मैव फला

॥ ३ ॥ तात्पर्यः शास्त्रं दैवदृक् सं ... निनानाक्रमत्तमितिवैदं सं

८

उक्तमर्थमेवस्फुटयति उच्छास्त्रमिति शास्त्रितं शास्त्रनियतं ॥ प्रातिपदिकाधात्वर्थे णिच्किः ॥ कुंडौ मेषौ कदाचित्समौ कदाचिदसमौ अत्र अनयोर्मध्ये ॥ ५ ॥ तंत्रेरणशास्त्रीयनियमेन अंतद्रेणेति पाठनिरालस्येन पुंसा ॥ ६ ॥ ननु मनुष्याणां त्रिभित्रैर्ऋणवाजायते इतिश्रुतौ देवादिऋणित्वश्रवणात्तस्मादेषां तन्नप्रियं यदेतन्मनुष्याविद्युरिति श्रवणाच्च तैरस्यावश्यं विघ्नेचोरणे कृतोपि यत्नो विफलः स्यादित्याशंक्याह ॥ द्वाविति ॥ दोषेषु सत्स्वेव देवानां विघ्नशक्तेः स्वप्रयत्नेन दोषजये तेषां विघ्नशक्तिः कुंठीभवतीति भावः ॥ ७ ॥ ननु शास्त्रीयमा

उच्छास्त्रं शास्त्रितं चेति द्विविधं पौरुषं स्मृतं ॥ तत्रोच्छास्त्रमनर्थाय परमार्थाय शास्त्रितं ॥ ५ ॥ द्वौ हुडाविव युध्येते पुरुषार्थौ समासमौ ॥ प्राक्तनश्चैहिकश्चैव शाम्यत्यत्राल्पवीर्यवान् ॥ ५ ॥ अतः पुरुषयत्नेन यतितव्यं यथा यथा ॥ पुंसां तत्रेण सोद्योगेनाश्वघतनो जयेत् ॥ ६ ॥ द्वौ हुडाविव युध्येते पुरुषार्थौ समासमौ ॥ आत्मीयश्चान्यदीयश्च जयत्यतिबलस्तयोः ॥ ७ ॥ अनर्थः प्राप्यते यत्र शास्त्रितादपि पौरुषात् ॥ अनर्थकर्तृ बलवत्तत्रज्ञेयं स्वपौरुषं ॥ ८ ॥ परं पौरुषमाश्रित्य दंतैर्दंतान्विचूर्णयन् ॥ शुभेनाशुभमुद्युक्तं प्राक्तनं पौरुषं जयेत् ॥ ९ ॥ प्राक्तनः पुरुषार्थोसौ मां नियोजयतीति धीः ॥ बलादधस्पदीकार्या प्रत्यक्षादधिका न सा ॥ १० ॥ तावत्तावत्प्रयत्नेन यतितव्यं सुपौरुषं ॥ प्राक्तनं पौरुषं यावदशुभं शाम्यति स्वयं ॥ ११ ॥

...वर्तमानानामपि क्वचिद्रोगाद्यनर्थः कथं दृश्यते तत्राह ॥ अनर्थेति ॥ तथा च तदपि जय्यमेवेति भावः ॥ ८ ॥ शुभेनाद्यतनपौरुषेण ...प्रावरणायेत्यर्थः ॥ ९ ॥ पुरुषार्थः कर्मफलं ॥ अधस्पदीकार्या पादेनाक्रमणीया विनाशनीयेति यावत् ॥ अधः शिर... [illegible] ...मितिक्रियातिशे... [illegible] ...यत्निनि... [illegible] ...यत्नाल्पाभायविशेषणं परतः शांतौ न दपगमे पुनरुद्भवेम

...नितेषां [illegible] आहदेषइति [illegible] दूर्वे मुक्त [illegible] दोषस्याज्जीर्णादेः गुणैर्लघनादिभिः ॥ १२ ॥ असतः दैवं
[illegible] पुरदृष्टं अघतन सुकृतैरुद्रिक्तं नदुरदृष्टं अद्यतनसुकृतैरुद्रिक्तया ॥ अधिकयाधिया ॥ इति ॥ ह्यस्तनस्यपूर्वेद्युस्तनस्यदो
[illegible] अजीर्णादेः गुरौर्ल्लघनादिभिः ॥ १२ ॥ असद्दैवं प्राक्तनदुरदुक्तं अद्यतनसुकृतैरुद्रिक्तया अधिकयाधियाअधः ॥ कृत्यपरिभू
[illegible] त्मविसंसारोत्तरणमाधातुं संपादयितुं भूत्यै शमदम श्रवणादिसंपदयतेत ॥ १३ ॥ श्लो कद्धितयंस्वर्गापवर्गौ ॥ १५ ॥ हरिणासिं

ग

दोषः शाम्यत्यसंदेहं प्राक्तनोद्यतनैर्गुणैः ॥ दृष्टांतोत्रह्यस्तनस्यदोषदोषः साद्यगुरोः क्षयः ॥ १२ ॥ असद्दैवमधः कृत्वानित्य
मुद्रिक्तयाधिया ॥ संसारोत्तरणं भूत्यैयतेताधातुमात्मनि ॥ १३ ॥ नगंतव्यमनुद्योगैः साम्यं पुरुषदैवैः ॥ उद्योगस्तुयथाशास्त्रं
लोकद्धितयसिद्धये ॥ १४ ॥ संसारकुहरादस्मान्निर्गंतव्यं स्वयंबलात् ॥ पौरुषं यत्न माश्रित्य हरिणेवारिपंजरात् ॥ १५ ॥ प्रत्यहं
प्रत्यवेक्षेत देहं नश्वरमात्मनः ॥ संत्यजेत्पशुभिस्तुल्यं श्रयेत्सत्पुरुषोचितं ॥ १६ ॥ किंचित्कांतान्नपानादि कलिलं कोमलं
लं गृहे व्रणेकीट इवास्वाद्यवयः कायेन भस्मसात् ॥ १७ ॥ शुभेन पौरुषेणाशुशुभमासाद्यते फलं ॥ अशुभेनाशुभं नित्यं
दैवं नाम न किंचन ॥ १८ ॥

हेनअरिभिर्मनुष्यैः ॥ कृतादृढबंधनपंजरादिव ॥ विष्णुनाअसुरैः प्रयुक्तान्मायापंजरादि
वेतिवा ॥ १५ ॥ तुल्यं तुल्यतांभावप्रधानोनिर्देशः ॥ सत्पुरुषोचितंसाधुसंगमसच्छास्त्रादिश्रयेत् ॥ १६ ॥ कलिलं द्रवपिच्छिलं वयः
सर्वपुरुषार्थसाधनयौवनं भस्मसात् भस्मप्रायं व्ययमितियावत् ॥ १७ ॥ नकिंचप्राक्तनशुभाशुभातिरिक्तमित्यर्थः ॥ १८ ॥

राम
१३

अद्यतयोर्न ॥ अदृष्टरूपयोः ॥ शुभाशुभयोः ॥ प्रत्यक्षमानंश्रुतिः ॥ दृष्टयोस्त्वन्वयव्यतिरेकसहकृतचक्षुरादि तत्सिद्धं अद्यतन
शुभपौरुषमुत्सृज्येत्यर्थः ॥ स्वभुजाभ्यां भीत इति गम्यमानत्वात् दूरीकार्थानामित्यपादनता ॥ १९ ॥ न दृष्टाश्रेष्टानां पौरुषेणैव पुरुषार्थे
प्राप्तानां विश्वामित्रादीनां दृष्टिर्यैस्तेषां ॥ २० ॥ विवेकं नित्यानित्यादिविवेकोपलक्षितसाधनंचतुष्टयं ॥ २१ ॥ श्रवणादि श्रवणतां स्थि
रीकर्तुमन्यच्चेष्टां निदति चित्तेइति यथाशास्त्रं निजैः इहितैः ॥ श्रवणमननादिचेष्टाभिरर्थं परमार्थभूतमात्मतत्त्वं अचिंतयतां अ

प्रत्यक्षमानमुत्सृज्ययोनुमानमुपैत्यसौ ॥ स्वभुजाभ्यामिमौ सर्पाविति प्रेक्ष्य पलायते ॥ १९ ॥ दैवं संप्रेरयति मामिति दग्धधि
यां सुखं ॥ अदृष्टश्रेष्टदृष्टीनां दृष्टा लक्ष्मीर्निवर्तते ॥ २० ॥ तस्मात्पुरुषयत्नेन विवेकं पूर्वमाश्रयेत् ॥ आत्मज्ञानमहार्थानि शा
स्त्राणि प्रविचारयेत् ॥ २१ ॥ चित्तेऽचिंतयतां मर्थं यथाशास्त्रं निजेहितैः ॥ असंसाधयतामेव मूढानां धिग्गुरीप्सितं ॥ २२ ॥ पौ
रुषं च न वर्ण्यंते नयत्नमभिवांछ्यते ॥ नयत्नेनापि महाप्राप्यते तैलमश्मतः ॥ २३ ॥ तदेवं तत्पुरुषार्थमसंसाधयतामेव मूढा
नां पुरं तनरकादिहेतुत्वात् दुष्टमीप्सितं ॥ भोगलिप्सां धिक् तस्य शोच्यते इत्यर्थः ॥ एवकारो योग्यजन्मलाभेः पितदसाधनेपुनस्त
[illegible] ग्रद्योतनार्थः ॥ तथाच श्रुतिः ॥ इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिरिति ॥ २२ ॥ नन्वियं काल्पं पौरुषं कार्ये
म [illegible] ध्यनवगमेन तस्यानंत्यात्परिश्रमबाहुल्याच्च कथं तत्र प्रवृत्तिस्तत्राह ॥ पौरुषं चेति तत्पौरुषं अनंतमनवधिकं न ॥ साक्षात्का
[illegible] मेव अवधित्वात् ॥ यत्नं परिश्रममभिलक्ष्य च न वांछ्यते नापेक्ष्यते ॥ प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययमिति भगवद्वचना
नां [illegible] श्रमाधिके सत्येव फलाधिक्यनियमानित्याशंक्यान्वयव्य

[illegible] त्वपरीक्षाकु[illegible]लां ति॥ [illegible]वश्व[illegible]लाभातिश[illegible]ोनाद्व्यतिरेकव्यभिचारोपिबोध्य॥२३॥पूर्वार्द्धोक्तं दृष्टांतेन दृढ
[illegible]॥घटोजलेयत्तापरिच्छेदकत्वेनघटस्तुदैर्घ्यादिनापरिमितः प्रमाणैर्निश्चितस्तथैवपुरुषार्थः॥पौरुषयत्नोपिपरिमाणेसा
[illegible]रफलावधौतिष्ठतीतिपरिमाणस्थोनियतएव॥२४॥सपौरुषयत्नः सदाचारैः सहितइतिशेषः॥२५॥स्वरूपंपौरुषस्यैतदि
युक्तोभसंहारः ताद्दशस्यफलाव्यभिचारमाह॥एवमिति युक्तंदृढयितुमन्यत्रापिनर्थ्यस्यपौरुषस्यफलाव्यभिचारंदर्शयति दै

पृथाघटः परमितोयथापरिमितः पटः॥नियतः परिमाणस्थः पुरुषार्थस्तथैवच॥२४॥सचसच्छास्त्रसत्संगसदाचारैर्नि
जफल॥ददातीतिस्वभावोयमन्यथानार्थसिद्धये॥२५॥स्वरूपंपौरुषस्यैतदेवव्यवहरन्नरः॥यातिनिष्फलयत्नत्वंनकदाचन
कश्चन॥२६॥दैन्यदारिद्र्यदुःखार्त्ता अप्यन्येपुरुषोत्तमाः॥पौरुषेणैवयत्नेनयातादेवेंद्रतुल्यतां॥२७॥अबाल्यादलम
भ्यस्तैः शास्त्रसत्संगमादिभिः॥गुरुभिःपौरुषयत्नेनस्वार्थःसंप्राप्यतेयतः॥२८॥इतिप्रत्यक्षतोदृष्टमनुभूतंश्रुतंकृतं॥दैवात्तमि
तिमन्यंतेयेहतास्तेकुबुद्धयः॥२९॥आलस्ययदिनभवेजगत्यनर्थः कोनस्याद्बहुधनकोबहुश्रुतोवा॥आलस्यादियम

न्येति॥अन्येनलहरिश्चंद्रादयः॥२७॥यदिनश्रमापेक्षानर्हंतेतत्करिष्यामः किमधुनैवत्वेनेत्याशंकाह॥आबाल्यादितिअलंअ
त्यंतंअभ्यस्तैः नतुसहसाकृतैकोमलकंटकायमानैरित्यर्थः॥२८॥प्रत्यक्षतोदृष्टमस्मदादिभिर्जीवन्मुक्तैरित्यर्थः कृतंसाधनतां
॥२९॥यद्येवंतर्हिनकुतः सर्वेयतंतेनत्राह॥आलस्यमिति॥अनर्थहेतुत्वादर्थविघातत्वाच्चानर्थः बहुधनकः संपन्नतमः शेषाद्वि
भाषेतिकप्बहुश्रुतः पंडितः सागरांतैः समुद्रांतैः सहिता अवनिर्भूमिः दस्मादालस्यमुत्सृज्यबाल्यात्प्रभृतिसत्संगमादिपरेण
भाव्यमितिमुख्यपक्षमितिभावः॥३०॥

यद्यप्यत्यंतबाल्यप्रभृतिकर्तुंनशक्यतेतर्हियौवनमारभ्यवाप्यतिनव्यमित्याहबाल्यइति॥ नरः अविरतैश्चपलैर्बालैः कल्पिताभिः
क्रीडाभिर्लोलेबाल्येगतेसतिदोर्दंडाभ्यांगुरुशुश्रूषादिसमर्थाभ्यांदोर्भ्यांमंडितंवयोयौवनंततःप्रभृतिपदपदार्थेविशुद्धबुद्धिः
पदतदर्थतत्वपरीक्षाकुशलोऽभ्युत्पन्नःसंनित्यर्थःगुरुसतीर्थ्याभिज्ञजनादिसत्संगमैस्स्वस्यआत्मनोगुणानांशांत्यादीनांदोषाणां
रागादीनांवाथौनर्थपर्यवसानपर्यालोचनलक्षणानिविचारणानिकुर्यात्॥३१॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ रिष्टनेमिनंप्रतीतिदेव
दूतोक्तिःमुनौवाल्मीकौइतिउक्तप्रकारेणवसिष्ठोक्तंभरद्वाजंप्रत्युक्तवतिसतिदिवसोजगामइनःसूर्यश्चास्तंजगामभरद्वाजा

बाल्येगते ऽविरतकल्पितकेलिलोले दोर्दंडमंडनवयःप्रभृतिप्रयत्नात्॥ सत्संगमैःपदपदार्थविशुद्धबुद्धिः कुर्यान्न
रःस्वगुणदोषविचारणानि॥३१॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ इत्युक्तवत्यथमुनौदिवसोजगामसायंतनायविधयेस्तमि
नोजगाम॥ स्नातुंसभाकृतनमस्करणाजगामश्यामाक्षयेरविकरैश्चसहाजगाम॥३२॥ इतिमुमुक्षुव्यवहार
प्रकरणेपूर्वरूपछापनंनामसर्गः॥५॥

दिमुनिसभाचवाल्मीकयेकृतनमस्करणासायंतनायसंध्योपा
स्त्यग्निहोत्रादिविधयेस्नातुंजगाम॥ अथश्यामायारात्रेःक्षयेसतिप्रातःरविकरेणआतपेनसहआजगामपुनर्वाल्मीकि
म[illegible]मित्यर्थः॥ उत्तरत्रापिसर्वत्रायंश्लोकएवमेवव्याख्येयोनतुमुनौवसिष्ठइत्युक्तवतीतिउत्तरत्रविस्तरेण तत्रतत्र
[illegible]सभोत्थानवर्णनस्याह्निकशेषानुष्ठानस्यरात्रौरामादिभिःश्रुतार्थचिंतनस्योषःकालसूर्योदयादेश्चवर्णनविस्तर
[illegible]पत्तेः॥३२॥ [illegible] मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणेपंचमःसर्गः॥५॥ श्रीरस्तु

...नि ...पौरुषं प्रोच्यते बलवद्दैवं तच्चापि ...रुषं ॥ उक्तमेवार्थं प्रतिष्ठापयन्वसिष्ठ उवाच तस्मादिति ॥ त तत्र स्यादुर्बलत्वात्प्राक्तपौरुषाद्न्यद्दैवं तदधीनोहं न स्वतंत्र इति दैष्टिकता मितियावत् ॥ दूरतः प्रोज्झ्य त्यक्त्वा उत्तरेयेत् संसा नशेषः ॥ १ ॥ किं तद्बलं तद्दर्शयति यथेति ॥ २ ॥ हा कष्टमिति दुःखरूपेण परिणतं प्राक्तनकर्मोच्यते तद्दैवं दैवमित्यर्थः ॥ ३ ॥ इ तराकारं स्वरूपांतरवत् ॥ अस्तु प्राक्तनकर्मैव दैवं किं ततस्तत्राह ॥ बाल इति ॥ ४ ॥ चारुणा आचारेण प्रायश्चित्तादिना शुभतां

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ तस्मात्प्राक् पौरुषाद्दैवं नान्यत्तत्प्रोज्झ्य दूरतः ॥ साधुसंगमसच्छास्त्रैर्जीवमुत्तारयेद्बलात् ॥ १ ॥ यथा यथा प्रयत्नः स्याद्भवेदाशु फलं तथा ॥ इति पौरुषमेवास्ति दैवमस्तु तदेव च ॥ २ ॥ दुःखाद्यथा दुःखकाले हा कष्टमिति कथ्यते हा कष्टशब्दपर्यायस्तथा हा दैवमित्यपि ॥ ३ ॥ प्राक्स्वकर्मेतराकारं दैवं नाम न विद्यते ॥ बालः प्रबलपुंसेव तज्जेतुमिह श क्यते ॥ ४ ॥ ह्यस्तनो दुष्ट आचार आचारेणाद्य चारुणा ॥ यथाशु शुभतामेति प्राक्तनं कर्म तत्तथा ॥ ५ ॥ तज्जयाय यतंते ये न लोभलवलंपटाः ॥ ते दीनाः प्राकृता मूढाः स्थिता दैवपरायणाः ॥ ६ ॥ पौरुषेण कृतं कर्म दैवाद्यदभिनश्यति ॥ तत्र नाश इतुर्ज्ञेयं पौरुषं बलवत्तरं ॥ ७ ॥ यदेकवृंतफलयोरर्थैकं शून्यकोटरं ॥ तत्र प्रयत्नः स्फुरितस्तथा नद्रसं संविदः ॥ ८ ॥

अशुभाक्षम तां ॥ ५ ॥ लोभयंतीति निर्लोभा विषयसुखलवाः तेषु लंपटाः संतोये न यतंते ते दीनाः प्राकृताः पामराः ॥ ६ ॥ यत्रापि दैवप्राबल्यं प्रसिद्ध स्तत्रापि पौरुषस्यैव प्राबल्यमिति दर्शयति पौरुषेणेति ॥ ७ ॥ नन्वस्तु पुरुषतंत्रेष्वेवं अपुरुषतंत्रेषु तु दैवमेव शरणं स्यात्तत्राह यदिति शू न्यकोटरं रससून्यं दृश्यत इति शेषः ॥ तद्रसं संवेत्सुपभुंक्ते यः पुरुषः कीटादिर्वा तस्य प्राक्तनेर ऐहिको वा प्रयत्नः एव तद्रससंविद्धेतुः

एकत्रोक्तन्यायमन्यत्रापिदर्शयतितियदित्यादिनायत्यत्रजगतिप्रसिद्धाभावाः पदार्थाः ॥ ९ तत्रोक्तंस्मारयति ॥ १० राजवंशाभावेपौरामा
त्यविसृष्टेनमंगलालंकृतेनेभेनगजेनयः कश्चिद्भिक्षुकोपिनृपः क्रियतइतिप्रसिद्धंयत्तदितिसंबंधः ॥ ११ अन्नमदनार्हंचर्वणयोग्य
मितियावत् ॥ अन्नमितिपाठेपिमुखेनगृहीतंतदेवआक्रम्यनिष्पीड्य अन्यःसुदुर्बलःशूरेरागप्रबलेन ॥ १२ हियस्माद्धेतोःअन्नभूता
उपभोग्यभूताःलघवोल्पबलाःतेनहेतुनान्लोष्टंसुश्लक्ष्णमृत्पिंडः ॥ १३ आत्मनिस्वस्मिन् ॥ अबुद्धिनामूढेन ॥ १४ तेषांशक्तानामपिभूतानां

यत्सयंतिजगद्भावाःसंसिद्धाअपिसंक्षयं भयकारक्यत्तस्यक्षत्रज्ञेयंमहद्बलं ॥ ९ द्वौगुंडाविवयुध्येतेपुरुपायौपरस्परं ॥ यएव
बलवांस्तत्रसएवजयतिक्षणात् ॥ १० भिक्षुकोमंगलेभेननृपोयक्रियतेबलात् ॥ नदामात्येभपौराणांप्रयत्नस्यबलंमहत् ॥ १
१ पौरुषेणान्नमाक्रम्ययथादेतेनचूर्ण्यते ॥ अन्यःपौरुषमाश्रित्यतथाशूरेराचूर्ण्यते ॥ १२ अन्नभूताहिमहतांलघवोयत्नशा
लिनां ॥ यथेष्टंविनियोज्यंतेतेनकर्मसुलोष्टवत् ॥ १३ शक्तस्यपौरुषंदृश्यमदृश्यंवापियद्भवेत् ॥ तद्दैवमित्यशक्तेनबुद्धमान्यबुद्धिना ॥
१४ भूतानांबलवद्भूतंयत्नदैवमितिस्थितं ॥ तत्तेषामप्यधिष्ठातृसतामेतत्स्फुटंमिथः ॥ १५ शास्त्रामात्येभपौराणामविकल्पास्व
भावधीः ॥ यासाभिक्षुकराज्यस्यकर्तृधर्तृप्रजास्थिते ॥ १६

बलवद्भूतंयत् तत्तेषामधिष्ठात् एतत् संतांविद्यमानप्राणिनां
म[illegible] परस्परंस्फुटंवक्तं नतुदैवंस्थितमित्यन्वयः ॥ यत्नस्तेनेनिपाटेतुतेनहेतुनायत्नएवस्थितोनदैवंस्थितमितिभिन्नाव्याख्येयं
[illegible]विकल्पाएकमत्यापन्नेतियावत् ॥ स्वभावधीः ॥ स्वारसिकीबुद्धिर्यासैवभिक्षुकराजभावस्यकर्तृकर्त्रीप्रजास्थितेश्चधर्त्रे
[illegible]रंगसामान्येनेपुंसकंवहिरंगेर [illegible] विरे [illegible] संबंधेननबाध्यते ॥ तथाचमहाभाष्येशास्त्रेणधर्मेनियमइति

...भ्य गः शक्तंचानेनम्युमांसादि ... पक्षुसतिहंतुंतत्रशास्त्रेणनियमः क्रियतेपंचपंचनखाभक्ष्याइतीति ॥१५॥
... रूपेणान्यस्यफलभोगेश्वति ॥ प्रसंगमाशंक्यपक्षांतरमाह ॥ भिक्षुकइति ॥ तत्रप्राक्तनंवल्लवत्यौरुषंवाकारणमित्यन्वयः ॥१७॥
... दयतीतिपुरुषस्यंदोयत्नः अनुद्वेगवानुद्वेगदनुपरतः ॥ तथाविधस्त्विदानींतनएवसंभवतिनप्राक्तनस्तस्यप्रागेवविछि
न्नत्वादितिभावः ॥१८॥ तमेवस्पष्टमाह द्वयोरिति ॥१९॥ ननुकरकादिनिपातेनकृषिफलविघातादौवैपरीत्यमेवदृष्टमित्याशंक्यसोप्यस्म
भिक्षुकोमंगल्लेभेननृपोयक्रियतेक्वचित् ॥ प्राक्तनंपौरुषंतत्रबलद्वापिकारणं ॥१७॥ ऐहिकंप्राक्तनंहंतिप्राक्तनोघतनंबलात् ॥ स
र्वदापुरुषस्पंदस्तत्रानुद्वेगवाञ्जयी ॥१८॥ द्वयोरघ्वतनस्यैवप्रत्यक्षाद्वलिताभवेत् ॥ दैवंजेतुमतोयत्नैर्बालोयूनेवशक्यते ॥१९॥ मे
घेननियतेयद्वद्वत्सरोपार्जिताकृषिः मेघस्यपुरुषार्थोसौजयत्यधिकयत्नवान् ॥२०॥ क्रमेणोपार्जितेप्यर्थेनष्टेकानखेदिता
नबलंयत्रमेशक्तंतत्रकापरिदेवना ॥२१॥ यत्रशक्नोमितस्यार्थेयदिदुःखंकरोम्यहं ॥ तदमारितमृत्योमेयुक्तंप्रत्यहरोदनं ॥२
२॥ देशकालक्रियद्रव्यवशतोविस्फुरंत्यमी ॥ सर्वएववजगद्भावाजयत्यधिकयत्नवान् ॥२३॥ दिष्टसाधकएवदृष्टांतइत्याह
मेघेनेतिनीयतेअपनीयतेविनाश्यतइत्यर्थः ॥ मेघस्यमेघाभिमानिपुरुषस्यासौपुरुषार्थोयद्वत्तद्वदन्यत्रापिबोध्यमित्यर्थः ॥ मेघस्य
मेघाभिमानिपुरुषस्यासौपुरुषार्थोयद्वत्तद्वदन्यत्रापिबोध्यमित्यर्थः ॥ अभ्युपेत्यचेदं वस्तुतस्तुतत्रापिप्राक्तनस्वपौरुषमेवादृष्टद्वाराहे
तुः ॥२०॥ अस्तुवाक्वचित्पौरुषवैफल्यंतथापिनखेदोयुक्तः ॥ किंतुपुनरुद्योगएवयुक्तइत्याह क्रमेणेत्यादिचतुर्भिः ॥२१॥२२॥ देशेति तथा
चयत्रदेशकालेवास्वयत्नोविफलोभूत्तद्विहायदेशांतरेकालांतरेक्रियांतरेएवद्रव्यांतरेएवायतितव्यमेवप्रागादिदिक्षुविघ्नतस्या

द्वितीय ॥२३॥

पिविश्वामित्रतपसमजनारदिभिस्मिद्दर्शनादिभिमावः

राम
३६

॥२४॥ फलं तौ फलजनने समर्थौ तथाविधौ च तौ दृष्टौ फलदृष्टौ॥ एकस्य मूलच्छेदे शोषे परस्य प्ररोहो ऽत्रजयः॥२५॥ उक्तार्थानभ्युपगमे अनिष्टं दर्शयन् ईश्वराधीनतावादं निराचष्टे कर्मेत्यादिना यः न निहंति अनीशो ऽस्वतंत्रो ऽयं जंतुरीश्वरप्रेरितः सन् स्वर्गं नरकमेव वा गच्छेद्धि नापि पुण्यपापाभ्यामित्यर्थः॥२६॥ तथा चानिर्मोक्षप्रसंग इत्याह सदिति॥२७॥ स्वपक्षे तु नायं दोष इत्याह यस्त्विति॥ प्रयत्नकौशलमंत्रचमत्कारः॥२८॥ ईश्वरस्वातंत्र्यनिरासमुपसंहरति कश्चिदिति॥ ननु रागद्वेषवसाधुकर्मकारयति तनयमेवाभ्यो लोकेभ्य उ

तस्मात्पौरुषमाश्रित्य सच्छास्त्रैः सत्समागमैः॥ प्रज्ञाममलतां नीत्वा संसारजलधिं तरेत्॥२४॥ प्राक्तनश्चैहिकश्चेमौ पुरुषार्थौ फलद्रुमौ॥ संजातौ पुरुषारण्ये जयत्यभ्यधिकस्तयोः॥२५॥ कर्म यः प्राक्तनं तुच्छं न निहंति शुभेहितैः॥ अज्ञो जंतुरनीशो सावात्मनः सुखदुःखयोः॥२५॥ कर्म यः प्राक्तनं तुच्छं न निहंति शुभेहितैः॥ अज्ञो जंतुरनीशो सावात्मनः सुखदुःखयोः॥२६॥ ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव वा॥ स सदैव पराधीनः पशुरेव न संशयः॥२७॥ यस्तूदारचमत्कारः सदाचारविहारवान्॥ स निर्याति जगन्मोहान्मृगेंद्रः पंजरादिव॥२८॥ कश्चिन्मां प्रेरयत्येवमित्यनर्थकुकल्पने॥ यः स्थितो दृष्टमुत्सृज्य त्याज्यो सौ दूरतो ऽधमः॥२९॥

न्निनीषते॥ य आत्मनि तिष्ठन् य आत्मानमंतरो यमयति ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे ऽर्जुन [illegible]नि इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरुद्धं कथमीश्वरा[illegible]पेन जीवस्वातंत्र्यमुच्यते॥ ननु भवतापि कथं यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधु[illegible]धुर्भवति॥ पापकारी पापो भवति॥ यन्न जुहुयान्न दद्यात्॥ कतो [illegible] स्वार्थवत्त्वात्॥ न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभु[illegible]ति [illegible] त्यनुभवविरुद्धं जीवस्य [illegible] मु[illegible]॥ [illegible]तो जीवः कर्ता भवति स्वतंत्रः कर्तेत्यनुशासनविरोधात्॥

...नैरेश्व...न्तोयंविधिशतेननिषेधसहस्रेण वाप्रवर्त्तयितुंनिवर्त्तयितुंवाशक्यते॥ कथंवाबलादीश्वरेणब्रह्मवधादौप्रवर्त्ति
राधीस्यात्॥ कथंवाविषमेषुस्वयमेवकांश्चित्प्रवर्त्यैतान्नरकादिभागिनः कुर्वाणस्येश्वरस्यवैषम्यनैर्घृण्यदोषौनस्यातां।
...अंतर्यामिब्राह्मणगवाक्यशेषेनान्योतोस्तिद्रष्टानान्योतोस्तिश्रोतानान्योतोस्तिमंतेत्यादिनाजीवापलापेनेश्वरैकस्वतंत्र्य
तमर्थंनैवसंगच्छते॥ यदितुकेवलाज्ञपुरुषदृष्टिमवलंब्यकर्मकांडप्रवृत्तेर्जीवस्वातंत्र्यवादः॥ तच्छैथिल्यापादनेनसर्वभूतेष्वैकात्म्य
बुद्ध्युत्पादनायप्रवृत्ताविवेकदृष्टिमवलंब्येश्वरैकस्वातंत्र्यवादः तत्फलज्ञानेनतल्लब्धांपूर्वदृष्टिमवलंब्येतदेतद्बुद्ध्या...एवमनपरमनंत

व्यवहारसहस्राणियान्युपायांतियांतिच॥ यथाशास्त्रंविहर्त्तव्यंतेषुत्यक्त्वासुखासुखे॥३०॥ यथाशास्त्रमनुच्छिन्नांमर्यादां
स्वामनुज्झतः॥ उपतिष्ठंतिसर्वाणिरत्नान्यंबुनिधाविव॥३१॥

...रमबाह्यमयमात्माब्रह्मसर्वानुभूः नकर्त्तृत्वंनकर्माणिलो
कस्यसृजतिप्रभुरित्यादिश्रुतिस्मृतिवादाः॥ यथास्वप्नेदर्पणादौदारुहस्तिधावनस्यहस्तिदृष्ट्यादर्शनेहस्तीधावति॥ नदारुदारुदृशा
दर्शनेतुदार्वेवधावतिनहस्तीपरमार्थदृशातुनहस्तीनवादारुनवाधावत्यविकृतपुरुषदर्पणादिस्वरूपमेव॥ स्तेइतिवादस्तद्वदित्य
विरोधंब्रूषेतर्हिमोक्षोपायप्रवर्त्तकवसिष्ठवचनस्याप्युक्तविषयत्वाद्युक्तएवात्रेश्वरस्वातंत्र्यनिरासः तथाचभगवत्पादीयंभाष्यं॥ तमे
तमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासंपुरस्कृत्यसर्वेप्रमाणप्रमेयव्यवहारालौकिकाः॥ प्रवृत्ताः॥ सर्वाणिचशास्त्राणिविधिनि
षेधमोक्षपराणीति॥ एवंचाज्ञदृष्टिसिद्धजीवस्वातंत्र्यपक्षप्राप्तकर्मानुसारेणानियंतुरीश्वरस्यनवैषम्यनैर्घृण्यादिप्रसक्तिरपीतिभा
वः॥२९॥ उपायांतिन्लाभादिफलेनयांतिहिद्विघातेनतेषुप्रियाप्रियेरागद्वेषौत्यक्त्वायथाशास्त्रमेवव्यवहर्त्तव्यमित्यर्थः॥३०॥ सर्वाणिअभी

पौरुषशब्दार्थमाह स्वार्थेति ॥ स्वार्थः सुखं दुःखनिवृत्तिश्च तत्प्रापकाणि यान्यवश्यकर्तव्यानि साधनानि तदेकप्रयत्नतत्परतेत्यर्थः सा
सिध्यै परमपुरुषार्थाय ॥ ३२ ॥ स्पंदो देहादिचलनं तद्धर्मिण्या तत्परंपरारूपया शुश्रूषाश्रवणादिक्रियया साधुसंगमेन सच्छास्त्रैश्चासं
भावनादिदोषनिरासेन निरासे यो निशिते स्वया धिया स्वयमात्मा उन्नीयते ॥ उद्ध्रियते सैवास्य स्वार्थसाधकतेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ साधुसच्छास्त्रयो
र्लक्षणमाह ॥ अनंतमिति ॥ समता अज्ञानकृतवैषम्यनिवृत्तिः ॥ ३४ ॥ यत्तल्लोकद्वयहितं पौरुषं भवेत्तद्देवदेवलोकस्शुभाशिष्टं देवलोका

स्वार्थप्रापककार्यैकप्रयत्नपरता बुधैः ॥ प्रोक्ता पौरुषशब्देन सा सिध्यै शास्त्रयंत्रिता ॥ ३२ ॥ क्रियया स्पंदधर्मिण्या स्वार्थसाध
कता स्वयं ॥ साधुसंगमसच्छास्त्रतीक्ष्णयोन्नीयते धिया ॥ ३३ ॥ अनंतसमतानंदं परमार्थं विदुर्बुधाः ॥ स येभ्यः प्राप्यते नित्यं ते
सेव्याः शास्त्रसाधवः ॥ ३४ ॥ देवलोकादिहागत्य लोकद्वयहितं भवेत् ॥ प्राक्तनं पौरुषं तद्धि दैवशब्देन कथ्यते ॥ ३५ ॥ तद्युक्तमे
तदेतस्मिन्नास्ति नापवदामहे ॥ मूढैः प्रकल्पितं दैवं मन्यंते ये क्षयं गताः ॥ ३६ ॥ नित्यं स पौरुषाद्देवलोकद्वयहितं भवेत् ॥ ह
स्तनीदुःक्रियाभ्येति शोभां सत्क्रियया यथा ॥ ३७ ॥ अद्यैवं प्राक्तनी तस्माद्यत्नाद्यः कार्यवान्भवेत् ॥ करामलकवद्दृष्टं पौरुषा
देव तत्फलं ॥ ३८ ॥

दिहागत्य स्थितस्य दैवशब्देन कथ्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तदेतद्युक्तं एतस्मिन्नास्ति संदेह इति शेषः ॥ तन्नापवदा
मः [illegible] नेदामः ॥ किं तर्हि निंद्यते ॥ नदाह मूढैरिति ते क्षयं गता इत्यपवदामहे इति शेषः ॥ ३६ ॥ ननु प्राग्देवलोकावाप्तिरपि दैवादेव
[illegible] तत्राह नित्यमिति ॥ प्रसाधितं फलेनोपसंहरति ह्यस्तनीत्यादिना ॥ ३७ ॥ एवं अद्य अद्यतन्या प्राक्तनी शोभामभ्येतीति
[illegible]ः नन्[illegible] [illegible]कृतं जयः पुरुषार्थसिद्धिस्तु [illegible] तस्मादिति ॥ यः कार्यवान्भवेत्तस्य तत्फलं करामलकवद्दृष्टमित्य
न्वयः ॥ ३८ ॥

...ततस्त... ...रां... निजस्य स्वस्य विकल्पो ...र्ध्व शून्या। चित्तवृत्तिस्तद्वशादुपकल्पितं अत एवास्तन्मयं स्वार्थमयद्॥ तत्र हेतुः
कारणैः कार्यैः प्रयोजनैश्च विवर्जितमितितथाविधं दैवमनपेक्ष्य पौरुषं श्रयस्वीकुरु॥ ३९ किन सौरुषं यच्छ्रेयेसु च्यते तदाह
...॥ इति वेदस्मृत्यादिभिः शास्त्रैः सतां आचरणं सदाचारः यज्ञयेकविधानमितिकः तेन विजृंभिता विस्तीर्णा ये देशधर्मास्तत्तद्दे
शनियताचारास्तैश्चयत् चित्तशुद्धिलक्षणं च फलं कल्पितं समर्पितं अतीवचिरं प्ररूढं प्रसिद्धं च तस्मिन् हृदि बुद्धौ स्फुरति अभिलषिते

मूढः प्रत्यक्षमुत्सृज्य दैवमोहे निमज्जति॥ सकलकारणकार्यविवर्जितं निजविकल्पबलादुपकल्पितं॥ तदनपेक्ष्य हि दै
वमसन्मयं श्रय शुभाशय पौरुषमात्मनः॥ ३९॥ शास्त्रैः सदाचारविजृंभितदेशधर्मैर्यत्कल्पितं फलमतीवचिरप्ररूढं॥ त
स्मिन् हृदि स्फुरति चोपनमेति चित्तमंगावलीतदनुपौरुषमेतदाहुः॥ ४०॥ बुद्ध्वैव पौरुषफलं पुरुषत्वमेतत्तदात्मप्रयत्नप
रतैव सदैवकार्या॥ नेयोततः सफलतां परमामथासौ सच्छास्त्रसाधुजनपंडितसेवनेन॥ ४१॥

सति तत्साधनाचरणेच्छया चिंतं चोपनं स्पंदं स्वुपमंदयांगतौ ल्पुट्॥ एति प्राप्नोति तदनुसारेण अंगावली इंद्रियहस्तपादादिश्चोपन
मति श्रवणादिना व्यवहरति॥ एतदेव पौरुषमित्याहुः शिष्टा इत्यर्थः॥ ४०॥ एतत्पुरुषत्वं अधिकारिपुंजन्म॥ पौरुषफलं पुरुषार्थ
सिद्धावेव सफलं नान्यथेति बुध्वा सदैव आत्मप्रयत्नपरतैव कार्या अथासौ प्रयत्नपरता सच्छास्त्राणां साधुजनानां सेवनेन तद
नुगतविचारेणात्मज्ञानफललाभेन सफलतां नेया प्रापणीया नयतेर्द्विकर्मणः॥ प्रधाने नीहृकृष्वहामिति॥ प्रधानकर्मण एव
कृत्येनाभिधानाद्प्रधाने कर्मणि द्वितीया॥ ४०॥ श्रीरामचंद्रपरमात्मने नमः ५ ५ ५ ५ ५

इदं आत्मपौरुषं नित्यं आचरितं सत् दैवं जयस्येवेति दैवपौरुषयोर्बलाबलविचारेण चारुभिश्चकाराक्रमदमादिमद्भिरधिकारि
भिः॥ आर्यजनसेवया नित्यं भावितैः श्रवणादिभिः उद्यमः कार्यस्तत्तज्ज्ञानायेत्यर्थः॥४२॥ एवं जीवः ऐहिकं इहास्मिन्नधिकारि
जन्मनि संपाद्यमानं सहजं शास्त्रबोधितत्वात् तत्फलाविसंवादीति यावत्॥ तथाविधं पौरुषमेव सिध्यै परमपुरुषार्थलाभायेति
बुध्वा नित्यं संतुष्टानां पराणां सर्वोत्कृष्टानां पंडितानां ब्रह्मविद्यां सेवनेन सेवालक्षणेन अवितथेन अमोघेन मृष्टेन मधुरतरेण

दैवपौरुषविचारचारुभिश्चेदमाचरितमात्मपौरुषं॥ नित्यमेव जयतीति भावितैः कार्य आर्यजनसेवयोद्यमः॥४२॥
जन्मप्रबंधमयमामयभेषजीवो बुध्वैहिकं सहजपौरुषमेव सिध्यै॥ शांतिनयत्नवितथेन वरौषधेन मृष्टेन तुष्टपरपं
डितसेवनेन॥४३॥ इति मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे दैवनिराकरणं सर्गः॥६॥ श्रीवसिष्ठ उवाच॥॥ प्राप्य व्याधिविनिर्मु
क्तं देहमल्पाधिवेदनं॥ तथात्मनि समादध्याद्यथा भूयो न जायते॥१॥ दैवं पुरुषकारेण यो निवर्तितुमिच्छति॥ इह वामुत्र ज
गति स संपूर्णाभिवांछितः॥२॥

अ

वरौषधेन जन्मप्रबंधो जन्मपरंपरा तन्मयं तत्प्रचुरं आमयं शांतिनयतु अथ ईष्टेलोट्
अनिसुलभोपाये सति किमर्थमवसीदतीत्यर्थः॥४३॥ इति वा० प्र० कारे० षष्ठः सर्गः॥६॥ पौरुषैकप्रधानत्वमुदाहरणविस्तरैः
[illegible] हरणैर्दृढीकरिष्यन्नधिकारिणो हितोपदेशोपपत्तिभिः पुरुषार्थे अवतारयति प्राप्येति॥ अल्पा आधिवेदना मानस
[illegible] क्तिभिश्च समर्थ्यन्ते॥१॥ कृतमेव दैवनिरासेन पौरुषप्राधान्यसमर्थनमुदाहरणप्रत्युदाहरणैः दुःखभोगाय अस्मिन्
[illegible] तत्रिदृ [illegible] प्रपतेत॥१॥ अनिच्छतः कथं फलं स्यादिति तत्रेच्छावश्यकत्वमाह॥ दैवमिति॥ संपूर्णाभिवांछि

यो०वसिष्ठ०॥२॥

वनोनि...र्थो...रिक. मुरवेना पि समर्थयति ये इति आत्मविद्विषः स्वात्मशत्रवः ॥ ३ ॥ प्रत्यक्षपौरुषविरुद्धं दैवं प्रत्याचि...
...पौरुषस्य प्रत्यक्षसिद्धस्वरूपमाह संवित्स्पंदः पुरुषार्थतत्साधनस्फूर्तिस्तेन तत्साधने छायत्तो मनस्पंदस्तेन कर्मेंद्रि
य...ग्रामं गत्वा चलनाय प्रवृत्तिरिंद्रियस्पंदः एवकारचकाराभ्यां तत्प्रयुक्तकायबाह्योपकारणस्पंदो पि संगृह्यते ॥ एतानि पुरु
षार्थस्य पौरुषस्य रूपाणि क्रमिकविभेदाः ॥ एतेभ्यो निरंतरवृत्तेभ्यः फलोदयो भिलषितार्थसिद्धिः प्रसिद्धेत्यर्थः ॥ ४ ॥ उत्क्रम

ये समुद्योगमुत्सृज्यस्थिता दैवपरायणाः ॥ ते धर्ममर्थं कामं च नाशयंत्यात्मविद्विषः ॥ ३ ॥ संवित्स्पंदो मनस्पंदो ऐंद्रियस्पं
द एव च ॥ एतानि पुरुषार्थस्य रूपाण्येभ्यः फलोदयः ॥ ४ ॥ यथा संवेदनं चेतस्तथा तत्स्पंदमृच्छति ॥ तथैव कायश्चलति
तथैव फलभोक्तृता ॥ ५ ॥ आ बालमेतत्संसिद्धं यत्र यत्र यथा यथा ॥ दैवं तु न क्वचिद्दृष्टमतो जगति पौरुषं ॥ ६ ॥ पुरुषार्थेन दे
वानां गुरुरेव बृहस्पतिः ॥ शुक्रो दैत्येंद्रगुरुतां पुरुषार्थेन चास्थितः ॥ ७ ॥ दैन्यदारिद्र्यदुःखार्ता अपि साधो नरोत्तमाः ॥ पौ
रुषेणैव यत्नेन याता देवेंद्रतुल्यतां ॥ ८ ॥

र्थं विवृणोति यथेति ॥ यथा संवेदनं साक्षिणि यादृशी विषयस्फूर्तिः पूर्वं भवति नि तत्तो
मनस्तादृशं स्पंदं ऋच्छति गच्छति तथैव कर्मेंद्रियस्पंदेन कायश्चलति ॥ क्रियानुसारिणी च फलसिद्धिरित्यर्थः ॥ ५ ॥ यत्र यत्र फले
लौकिके वैदिके वा यथा यथा पौरुषमुपयुज्यते ॥ ध्यानादौ मानसमेव प्रधानं आसनमौनेतदंगे स्तवनादौ वाचिकमेव प्रधानं ए
काग्र्यसांमुख्ये तदंगे यात्रादौ तु कायिकमेव ॥ प्रधानं वाङ्मनसानियामौ तदंगे क्वचित्तु द्वयोर्द्वयोः प्राधान्यं क्वचित्त्रयाणामिति त
त्र तत्र तथा न याततत्पौरुषं आबालं बालानभिव्याप्य संसिद्धं दैवं न क्वचिद्दृष्टमित्यसद्दैवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ उत्क्रममर्थमुदाहरणैः स्फुटयति पु

...भोगीवसिष्ठ ८

राम
११

नानाविधानामाश्चर्यरूपाणांविभवानांसमाश्रयानहुषादयः ॥ ९ ॥ भावाविभवाः अभावाविपदः तेषांसहस्रेषुनिवृत्ताअतिक्रांताः ॥ १० ॥
लौकिकाः स्वतएव ॥ यागादयः स्वतः शास्त्रतश्च ॥ ज्ञानंतुस्वतः शास्त्रतोगुरुतश्चेतित्रिसिद्धयः ॥ ११ ॥ तेषुप्रस्तुतोपयोगिसारंदर्श
यति ॥ अशुभेष्विति ॥ १२ ॥ श्रेयः सर्वोत्कृष्टं अनुच्छं परमार्थसत्यं अपायविवर्जितंनित्यंफलतोयद्यदीदृशं तत्तत् ॥ आचर ॥ १३ ॥ आशु

महांतोपिभवास्वादैर्नानाश्चर्यसमाश्रयाः ॥ पौरुषेणैवदोषेणनरकातिथितांगताः ॥ ९ ॥ भावाभावसहस्रेषुदशासुविविधासु
च ॥ स्वपौरुषवशादेवनिवृत्ताभूतजातयः ॥ १० ॥ शास्त्रतोगुरुतश्चैवस्वतश्चेतित्रिसिद्धयः ॥ सर्वत्रपुरुषार्थस्यनदैवस्यकदाचिदा
न ॥ ११ ॥ अशुभेषुसमाविष्टंशुभेष्वेवावतारयेत् ॥ प्रयत्नाच्चित्तमित्येषः सर्वशास्त्रार्थसंग्रहः ॥ १२ ॥ यच्छ्रेयोयदतुच्छंचयदपा
यविवर्जितं ॥ तत्तदाचरयत्नेनपुत्रेतिगुरवस्थिताः ॥ १३ ॥ यथायथाप्रयत्नोमेफलमाशुतथातथा ॥ इत्यहंपौरुषादेवफलभा
ग्नतुदैवतः ॥ १४ ॥ पौरुषाद्दृश्यतेसिद्धिः पौरुषाद्धीमतांक्रमः ॥ दैवमाश्वासनामात्रंदुःखेपेलवबुद्धिषु ॥ १५ ॥ प्रत्यक्षप्रमुखैर्नित्यं
प्रमाणैः पौरुषंक्रमः ॥ फलितोदृश्यतेलोकेदेशांतरगमादिकः ॥ १६ ॥ भोक्तातृप्यतिनाभोक्तागंतागच्छतिनागतिः ॥ वक्तावक्ति
नचावक्तापौरुषंसफलंनृणां ॥ १७ ॥ पौरुषेणदुरंतेभ्यः संकटेभ्यः सुबुद्धयः ॥ समुत्तरंत्ययत्नेननत्वमोघतयानया ॥ १८ ॥
योयो[illegible]प्रयतते सस तत्त त्फलैकभाक् ॥ नतुतूष्णींस्थितेनेह केनचित्प्राप्यतेफलं ॥ १९ ॥ शीघ्रंभवतीतिशेषः ॥ इतिनिश्चित्य

[illegible]ः आचरणं दुःखेरुदत्सुपेलवबुद्धिषु अल्पबुद्धिषु आश्वासनामात्रमश्रुमार्जनतुल्यं ॥ १५ ॥ देशांतरेगमनंगमः ॥ १
[illegible]कं[illegible]तिशेषः ॥ १७ ॥ मोघतयानिष्पारस्यतया अनयादैवदृष्ट्या ॥ १८ ॥ एकभाक् नियतंभाजनं ॥ १९ ॥ ६९

अस्य

...विमहं... ...हृत... ...देवदैवबुध्यावलंब्य... ...त्सत्कल्पमन्यदित्यभिप्रेत्याह पुरुषार्थादित्यादिना ॥ फलप्राप्ति
...र्नत् ॥ २१ ॥ मनुस्वर्गादिलोकरूढं दैवमिहादर्शनेननापलयितुंशक्यं तत्राह नेति स्वल्लोके स्वर्गल्लोके ॥ २२ ॥ तत्र पुरुषे ॥ २३ ॥
...दैवपौरुषयोर्विभागमाह ॥ अर्थेत्यादिना ॥ २४ ॥ देशांतरप्राप्तिः पादयोः पौरुषेण अन्यो व्यापारस्त्वंगांतराणां पौरुषेणैव न दैवतो
दृष्टइत्यर्थः ॥ २५ ॥ अनर्थस्य प्राप्तिर्यस्मादिति व्यधिकरणपदबहुव्रीहिः ॥ कर्मणि क्तिनि ॥ समानाधिकरणपदो वा ॥ न किंचिच्छुभमिति

शुभेन पुरुषार्थेन शुभमासाद्यते फलं ॥ अशुभेनाशुभं राम यथेच्छसि तथा कुरु ॥ २० ॥ पुरुषार्थोत्फलप्राप्तिर्देशकालवशादिह
प्राप्ता चिरेण शीघ्रं वा यासौ दैवमिति स्मृता ॥ २१ ॥ न दैवं दृश्यते दृष्ट्या न च लोकांतरे स्थितं ॥ उक्तं दैवाभिधानेन स्वर्लोकिककर्मणः
फलं ॥ २२ ॥ पुरुषो जायते लोके वर्द्धते जीर्यते पुनः ॥ न तत्र दृश्यते दैवं जरायौवनबाल्यवत् ॥ २३ ॥ अर्थप्रापककार्यैकप्रयत्नपरता
बुधैः ॥ प्रोक्ता पौरुषशब्देन सर्वमोक्षा घतेनया ॥ २४ ॥ देशाद्देशांतरप्राप्तिर्हस्तस्य द्रव्यधारणं ॥ व्यापारश्चैव यांगानां पौरुषे
णन दैवतः ॥ २५ ॥ अनर्थप्राप्तिकार्यैकप्रयत्नपरतातु या ॥ प्रोक्ता प्रोन्मत्तचेष्टेति न किंचित्प्राप्यते नया ॥ २६ ॥ क्रियया स्पंदधर्मिण्या
स्वार्थसाधकता स्वयं ॥ साधुसंगमसच्छास्त्रतीक्ष्णया न्नीयते धिया ॥ २७ ॥ अनंतसमतानंदं परमार्थस्वकं विदुः ॥ स येभ्यः प्रा

...शेषः अशुभां तु प्राप्यतरां वा ॥ २६ ॥ अधिकविवक्षयोक्तमेव पुनराह क्रियये त्यादिना ॥ क्रिययेति तृतीयायां तपाठः प्राग्व्याख्यातः ॥ क्व
चित्तु क्रियाया स्पंदधर्मिण्या इति पाठस्तत्र क्रियायाः स्वार्थसाधकता प्रसिद्धैति तत्फलभूतया धिया स्वयमुन्नीयते उद्भीयत इत्यर्थः
॥ २७ ॥ समता अज्ञानकृतवैषम्यनिवृत्तिस्तदुपलक्षितमानंदं यं विदुः स चानंदो येभ्यः प्राप्यते ते सेव्याः प्रणिपातपरिप्रश्नशुश्रूषा
दिभिरभ्यासेन चावर्जनीया ॥ २८ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

राम
२०

यद्विवक्षयोक्तमपि पुनरुक्तं तदाह सच्छास्त्रेति॥ आदिपदात्साधुसंगमपरिग्रहः तत्र साधुसंगमाभ्यासस्य गुणस्तत्समशीलताप्राप्तिः शास्त्राभ्यासस्य गुणः शास्त्रतात्पर्यज्ञानं मतिस्तत्त्वबोधः यथायथा प्रायं गुरुशुश्रूषा शास्त्राभ्यासपरो भवति तथातथास्य स्वपरिग्रहः बोधो विवर्द्धते॥ यथायथावबोधाभिवृद्धिस्तथातथा गुरुशास्त्रविश्वासवृद्धेस्तद्गुणवृद्ध्या सुखादि॥ २९॥ वृद्ध्योत्तरोत्तरभूमिकामारोहति कालतश्चिरकालतो वर्षाकालतश्च तथा च तद्धि वृद्धये चिरं यत्नः कार्य इति वक्तुमुक्तमेव पुनराह आबाल्यादिति॥ ३०॥ ३१॥ पुरुषकारः

सच्छास्त्रादिगुणो मत्या सच्छास्त्रादिगुणान्मतिः॥ विवर्द्धते मिथोभ्यासात्सरोब्जाविव कालतः॥ २९॥ आबाल्याद्लमभ्यस्तैः शास्त्रसत्संगमादिभिः॥ गुणैः पुरुषयत्नेन स्वार्थः संपद्यते हितः॥ ३०॥ पौरुषेण जिता दैत्याः स्थापिता भुवनक्रियाः॥ रचिता निजगंतीह विष्णुना न च दैवतः॥ ३१॥ जगति पुरुषकारकारणेस्मिन्कुरु रघुनाथ चिरं तथा प्रयत्नं॥ व्रजसि तरुसरीसृपाभिधानां सुभग यथा न दशामशंकरस्व॥ ३२॥ इति मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे सप्तमः सर्गः॥ ७॥ श्रीवसिष्ठ उवाच॥ ॥ नाकृतिर्न च कर्माणि न स्पंदनपराक्रमः॥ तन्मिथ्याज्ञानवद्रूढं दैवं नाम किमुच्यते॥ १॥

पौरुषं तं देवपुरुषार्थकारणं यस्मिंस्तथाविधे जगति रघुनाथ त्वयि धिकृतकुलश्रेष्ठत्वद्योतनाय संबोधनं सरीसृपः सर्पः॥ ३२॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारे सर्गः॥ ७॥ वर्णितं दैवमिथ्यात्वमुदाहरणविस्तरैः॥ उपजीव्यविरोधादियुक्तिभिश्च समर्थ्यते॥ इत्थं दैवनिरस्य पौरुषस्वातं[illegible] [illegible]नप्यनाभ्यासेन मोमुह्यमानं प्राग्वैराग्यप्रकरणे पंचविंशे सर्गे त्रैबुर्विल्लसानां चूडामणिरिहापरः करोत्यत्तीनिल्लोके [illegible] तेनेयं जे भूतसंततिः परिपन्नवा॥ तायेनहिममालेवनीताविधुरतां भृशं नृत्यनो हि कृतांतस्य निन्तां

[illegible]यतिकि[illegible]पा[illegible]मका[illegible]तेतेसादिना ॥ स्वेनविस्तरेणोपवर्णितं बहुतरं श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासेषु परम
[illegible]प्रसिद्धं दैवं दुरपन्हवमि[illegible]तेमन्यमानं श्रीरामं[illegible] लिंगैरूपलक्ष्ययावदस्य दैवस्वातन्त्र्यउपजीव्यविरोधीन प्रदर्शितस्तावन्न
[illegible]सिष्यतीतितंदिदर्शयिषु ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ नाकृतिरित्यादिना ॥ आकृतिर्जातिरनुगतसंस्थानं च कर्मस्पंदः पराक्रमाणामान
सशरीरफलोपधाने: सामान्यविशेषतद्विशेषभावेनवाभेदः ॥ यस्यैतेनसंतितदैवं किं स्वरूपमितितत्वतो निर्णीयजनैरुच्यते यत्तु

स्वकर्मफलसंप्राप्तावि दमिह मितीतिया: ॥ गिरस्तादैवनाम्नेता: प्रसिद्धिं समुपागताः ॥ २ ॥ तत्रैवमूढमतिभिर्दैवमस्तीति
निश्चयः ॥ आन्तोदुरवबोधेनरज्वामिवभुजंगमः ॥ ३ ॥ ह्यस्तनीदुःक्रियाभ्येति शोभां सत्क्रिययायथा ॥ अद्यैवं प्राक्तनीत
स्माघत्नात्सत्कार्यवान्भवेत् ॥ ४ ॥ मूढानुमानसंसिद्धं दैवं यस्यास्तिदुर्मतेः ॥ दैवाद्दाहोऽस्तिनैवेतिगंतव्यं तेनपावके ॥ ५ ॥
दैवमेवचेहतत्कर्तृ पुंसः किमिव चेष्टया ॥ स्नानदानाशनोच्चारान्दैवमेव करिष्यति ॥ ६ ॥ किं वा शास्त्रोपदेशेन मूकोऽयं पुरु
षः किल ॥ संचार्यतेतुदैवेन किं कस्येहोपदिश्यते ॥ ७ ॥
यत्तत्तस्मान्मिथ्याज्ञानबदेवरूढमित्यर्थः ॥ मिथोज्ञानवादिनिपाठे
पिअज्ञानंभ्रांतिज्ञानं तद्दैवमिथोऽन्योन्यव्यवहारेरूढमित्यर्थः ॥ १ ॥ किमधिष्ठाना भ्रांतिरितिचेत्तद्दर्शयन्मिथोव्यवहारं स्फुटयति
स्वकर्मेति ॥ इदं कर्म इत्थमनेनक्रमेणानुष्ठितमितिएवंरूपफलसंपन्नमितियागिरः वाग्व्यवहाराः ॥ लक्षणयातद्विषया इत्य
र्थः ॥ २ ॥ तत्रतेषुदुरवबोधेनभ्रान्त्याआतोगृहीतः ॥ ३ ॥ तथाचमदुक्तमेवफलितमित्याह ह्यस्तनीति ॥ ४ ॥ उपजीव्यप्रमाणविरोधं विव
क्षुः प्रथमंप्रत्यक्षस्वक्रियाविरोधमाह मूढेति ॥ देहोनैवास्तीतिदैवान्निश्चित्यगंतव्यमित्यन्वयः ॥ ५ ॥ उच्चारान्दानाद्यंगमंत्रादि

[illegible]रणानि ॥ ३ ॥ तथाचवेदादिप्रामाण्यविरोधश्चाह
किमिति मूकोवाव्यापारेप्रसक्तः ॥ १ ॥

दृष्टविरोधोपीत्याह ॥ नचेति ॥ ७ ॥ ननुदेहादिस्पंदः कर्त्रंतरसमुच्चयकर्तृकः क्रियात्वात् शिबिकोद्वहनवदित्यनुमानेमूर्त्तकर्त्रंतरस्य
प्रत्यक्षबाधेअमूर्त्तः सहकारिकर्त्तास्त्वितितदेवदैवंनः सिद्धमित्याशंक्याह नचेतितथाचमूर्त्तसमुच्चितकर्तृकत्वंदृश्यसमुच्चितक
र्तृकत्वंचोपाधिरित्यर्थः ॥ तथाचपक्षेउपाध्यभावाभावेनसाध्यभावः सिद्धइत्याहतस्मादिति ॥ ८ ॥ क्वचिल्लेखनवपनादौमिथः पर
स्परंलेखनीक्षुराद्यंगानिसमासाद्यप्राप्तयोर्द्वयोर्मध्येद्वितीयस्यप्रत्याख्यानमेकैकस्यकर्तृताचसंदृश्यतइत्यनुषज्यते ॥ क्वचि

नचनिस्पंदतालोके दृष्टेहशवतांविना ॥ स्पंदाच्चफलसंप्राप्तिस्तस्माद्दैवंनिरर्थकं ॥ ७ ॥ नचामूर्त्तेनदैवेनमूर्त्तस्यसहक
र्तृता ॥ पुंसः संदृश्यतेकाचित्तस्माद्दैवंनिरर्थकं ॥ ८ ॥ मिथोंगानिसमासाद्यद्वयोरेकैककर्तृता ॥ हस्तादीनांहतत्वेहनदैवे
नक्वचित्कृतं ॥ ९ ॥ मनोबुद्धिवदप्येतद्दैवंनेहानुभूयते ॥ आगोपालकृतप्रज्ञैस्तेनदैवमसत्सदा ॥ ११ ॥ पृथक्चेद्बुद्धिर
न्योर्थः सैवचेत्कान्यतातयोः ॥ कल्पनायांप्रमाणंचेत्पौरुषंकिंन्नकल्प्यते ॥ १२ ॥

नुपुस्तकेपुंसः संदृश्यतइत्यर्द्धंपुनः पठ्य
ते ॥ एतेनहस्तपादमनोबुद्ध्यादिविक्रियोपकरणत्वेनापिदैवकल्पनाशानिरस्तेत्याहहस्तादिनामिति ॥ नत्रहस्तादौसतितेनदैव
स्यान्यथासिद्धेः करणत्वायोगाद्धतरोगादिनाहतत्वेनष्टत्वेसतीत्युक्तं ॥ हइतिकिल्लार्थे ॥ १० ॥ १३ ॥ किंचदैवसिद्धौकर्त्रादिकार
[illegible]द्धिरेवमानं ॥ तत्पृथग्भूतबुद्धिर्वाद्वितीयेक्रियायामनुपयुक्तोन्यएवदैवमितिनिरर्थकोर्थः कल्पितः स्यात् ॥ अथेप्रसिद्धक
[illegible]दनोक्तः स्यादि[illegible]थागिति ॥ ननुसम[illegible]पांडित्यादिफलमीहमानानामधीयानानांकेचिदेवतत्फलेनयुज्यंतेन
[illegible]मित्तंच[illegible]दैनम्ये[illegible]मित्तंकल्प्यकार्यवैषम्यलिंगस्यकल्पनाप्रमाणत्वादितिचेन्नत्राहकल्पना

[illegible] रूपमेव प्राक्तनकल्प्यते नाप्रसिद्धं दैवमित्यर्थः ॥ १२ ॥ कारकांतरसहकारित्वायोग्यत्वादपि नतत्क
[illegible] ह ॥ नेति तत्र कारकांतरेण संगः संयोगः वपुष्मतोस्मदादेः चकारो वधारणे यस्मान्मूर्त्तमेव लग्नं परस्परसंयुक्तं द
[illegible] त ॥ १३ ॥ शेरते शयीरन् व्यत्ययेन लिङ् र्थे लट् ॥ १४ ॥ अभियुक्तः प्रेरितः स्थितं दैव संकल्पसिद्धं ॥ १५ ॥ १६ ॥ किमितिकाकुः प्रश्न
[illegible] नाक्षेप ॥ १७ ॥ ननु दैवज्ञा ग्रहान्निवेदयंतितत एव दैवमित्याशंक्य तेषां लिंग विधयाचारभेदेन पौरुषतत्फलसूचकत्वमेवनकार
नामूर्त्तेस्तेन संगोस्ति नभसेव वपुष्मतः ॥ मूर्त्तं च दृश्यते लग्नं तस्माद्दैवं न विद्यते ॥ विनियोक्तृ भूतानामस्त्यन्यच्चेज्जगत्त्रये ॥ शे
रते भूतवृंदानि दैवं सर्वं करिष्यति ॥ १४ ॥ दैवेन त्वभियुक्तोहं तत्करोमीदृशं स्थितं ॥ समाश्वासन वागेषा न दैवं परमार्थतः ॥ १५ ॥ मू
दैः प्रकल्पितं दैवं तत्परास्ते क्षयंगताः ॥ प्राज्ञस्तु पौरुषार्थेन परामुत्तमतां गताः ॥ १६ ॥ ये शूरा ये च विक्रांता ये प्राज्ञा ये च पंडिता
ः ॥ तैस्तैः किमिव लोकेन्वदैवं प्रतीक्ष्यते ॥ १७ ॥ कालविद्भिर्विनिर्णीता यस्यातिचिरजीविता ॥ स चेज्जीवति संछिन्नशिरास्तद्दै
वमुत्तमं ॥ १८ ॥ कालविद्भिर्विनिर्णीतं पांडित्यं यस्य राघव ॥ अनध्यापित एवासौ तज्ज्ञश्चेद्दैवमुत्तमं ॥ १९ ॥ विश्वामित्रेण मुनिना दै
वमुत्सृज्य दूरतः ॥ पौरुषेणैव संप्राप्तं ब्राह्मण्यं राम नान्यथा ॥ २० ॥ अस्माभिरपरै राम पुरुषैर्मुनितांगतैः ॥ पौरुषेणैव संप्राप्ता
चिरं गगनगामिता ॥ २१ ॥ उत्साद्य देवसंघातं चक्रुश्चक्रुस्त्रिभुवनोदवे ॥ पौरुषेणैव यत्नेन साम्राज्यं दानवेश्वराः ॥ २२ ॥
एतेत्यभिप्रेत्याह ॥ कालविद्भिरिति ॥ १८ ॥ उत्तमं श्रेष्ठं कारणं सिध्येदिति शेषः ॥ १९ ॥ विश्वासदार्ढ्याय पुरोगतेष्वेव पौरुषफलमुदाहरति
विश्वामित्रेणेति ॥ २० ॥ २१ ॥ यत्तु प्रसिद्धमिंद्रादिदैवतं तदपि पौरुषेण पराजितं प्रसिद्धमित्याह ॥ उत्साद्येति ॥ २२ ॥ श्रीरामचंद्रपरमात्मने

योपितस्यजयः सोपिपौरुषादेवनस्वतइत्याहआलूनेति॥आभोगिविस्तीर्णंजगत्आलूनंछिन्नंशीर्णंजर्जरीकृतंचशत्रुसैन्यंयास्मि
न्युद्धादिकर्मणितद्यथास्यात्तथाआजह्रुः प्रत्याजह्रुः॥नयाचदैवस्यापिदैवंपौरुषमेवेतिभावः॥२३॥अनयारालमधूछिष्टादिलेपनादि
रूपेणप्रसिद्धयापौरुषयुक्त्याकारंडकेवंशसंपुटके॥२४॥मरणंस्वजनपोषणंआदानंबलात्परराष्ट्रादेः संरंभः क्रोधेनपरनिग्रहः वि
भ्रमाभोगविलासाअन्येपियेश्रमभूमयः कष्टसाध्याः पुरुषार्थास्तेषुदैवस्यशक्तातानदृश्यतेओषधिग्रहणंमणिमंत्राद्युपलक्षणंत
स्येव॥२५॥हेशुभाशयत्वंनिजः स्वीयोविकल्पोभ्रमस्तस्मादुपकल्पितमिवासन्मयंतुच्छप्रायंदैवमनपेक्ष्यपौरुषंश्रयआश्रय॥२६॥इ

आलूनशीर्णमाभोगीजगद्राजहरोजसा॥पौरुषेणैवयत्नेनदानवेभ्यःसुरेश्वराः॥२३॥रामपौरुषयुक्त्याचसलिलंधार्यते
नया॥चिरंकारंडकेचारुनदैवंतत्रकारणं॥२४॥भरणादानसंरंभविभ्रमश्रमभूमिषु॥शक्ततादृश्यतेरामनदैवस्यौषधेरिव
२५॥सकलकारणकार्यविवर्जितंनिजविकल्पवशादुपकल्पितं॥त्वमनपेक्ष्यहिदैवमसन्मयंभजशुभायपौरुषमुत्तमं॥२६॥
इतिश्रीवासिष्ठइतिदैव॰प्रष्टं॥८॥श्रीरामउवाच॥भगवन्सर्वधर्मज्ञप्रतिष्ठामलमागतं॥यल्लोकेतद्दृढब्रह्मन्दैवं
नामकिमुच्यते १

निवासिष्ठतात्पर्यप्रक०॥८॥दैवापलापसिध्यर्थंमनोमात्रत्वमुच्यते॥कर्मणः सफलस्यात्रमनसश्चावि
दो॰कृतं॥पूर्वंपौरुषस्वातंत्र्यसिद्धयेक्वचिद्दैवमसदेवनास्त्येवेत्यपलपितंक्वचित्तुप्राक्तनंकर्मैवदैवंपौरुषमेवदैवमित्युक्तंत
[illegible]लोकेहृढनरलोकवेदप्रसिद्धेर्निरालंबनत्वापत्तिमसहमानतुर्बलेनसापेक्षपौरुषप्राबल्योक्तिविरोधश्चद्वितीयेतुअसद्दैवमि
[illegible]पत्तिमा[illegible]प्रवृत्तीनामपिपूर्वकर्मफलतयातदनुगुणतयैवोत्पत्तेस्तद्विरोधित्वाभावेनतामिस्तज्जयोक्तिविरो
[illegible]गातंच[illegible]पेक्ष्य[illegible]जीतिगूढाभिसंधिः श्रीरामस्तदर्थंगुरोः कतरस्मिन्कल्पेनिर्भरइतिजिज्ञासुरुवा

द्वितीय

॥ प्राप्तं॥ [illegible] अर्थः आगतप्राप्तं यद्दैवं तत्किं असदुत सदेवेत्यर्थः॥१॥ राघवपृष्टेऽज्ञातरामाभिप्रायः श्रीवसिष्ठो
[illegible] पोपपत्त्यैव अगदपलापेनाद्वितीयमात्मतत्त्वं बुबोधयिषुः कल्पयोः फलतो नास्ति भेद इति निगूढाभिप्रायः प्रथमकल्प
[illegible] क्रमेवोवाच पौरुषमिति॥ वस्तुत आत्मनो न कर्तृत्वं न वा भोक्तृत्वमिति द्योतनाय करणेऽपि पौरुषेण तत्कर्तृता व्यपदेशः॥२॥ कल्प
नानिरूढभ्रांतिलौकिकानामित्यर्थः॥३॥ निरालंबनत्वानुपपत्तिं परिहरति सिद्धस्येति॥ फलशालिना अवश्यं फलवता पौरुषेण सिद्ध

व॥ सिष्ठ उवाच॥ पौरुषं सर्वकार्याणां कर्तृ राघव नेतरत्॥ फलभोक्तृ च सर्वत्र न दैवं तत्र कारणं॥२॥ दैवं न किंचित्कुरुते न भुं
क्ते न च विद्यते॥ न दृश्यते नाद्रियते केवलं कल्प्यते दृशि॥३॥ सिद्धस्य पौरुषेणेह फलस्य फलशालिना॥ शुभाशुभार्थसंपत्तिर्दैवश
ब्देन कथ्यते॥४॥ भावी त्ववश्यमेवार्थः पुरुषार्थैकसाधनः॥ यः सोऽस्मिँल्लोकसंघाते दैवशब्देन कथ्यते॥६॥ पौरुषेयततो नित्यमिष्टा
निष्टस्य वस्तुनः॥ प्राप्तीरिष्टाप्यनिष्टा वा दैवशब्देन कथ्यते॥५॥ ननु राघव लोकस्य कस्यचित्किंचिदेव हि॥ दैवमाकाशरूपं
हि करोति न करोति च॥७॥ पुरुषार्थस्य सिद्धस्य शुभाशुभफलोदये॥ इदमित्थं स्थितमिति योक्तिस्तद्दैवमुच्यते॥८॥ इत्थं मम शुभ
बुद्धिरित्थमेव निश्चयो ह्यभूत्॥ इति कर्मफलप्राप्तौ योक्तिस्तद्दैवमुच्यते॥९॥

स्यवनिनापिंडदे भर्तृसपत्न्यादिभिः॥ शुभाशुभं यत्प्राप्य
ते न तदेवालंब्य दैवमिति व्यवह्रियत इत्यर्थः॥४॥ प्रथममिष्टस्य पश्चादनिष्टापि प्राप्तिर्भवति कदाचित्प्रथममनिष्टस्य पश्चादिष्टापीति त
योक्तिः॥५॥ पुरुषार्थोऽत्र भोगः॥६॥ कस्यचित्किंचिदेव दैवं॥ आकाशरूपं शून्यकल्पं न भो नेत्यसदृशं वा॥ करोति भ्रांतदृशा न करोति विवेकि
दृशा॥७॥ इदं फलं इत्थं॥ एतद्धीजात्मना प्राक्स्मितं॥८॥ ९॥ श्रीरामचंद्रपरमात्मने नमः॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥

इष्टानिष्टफलयोः प्राप्तौ सत्यांइदं प्राक्तनं कर्म इत्यमेवंप्रकारमित्यस्यार्थस्य ॥ १० ॥ कल्पद्वयाभेदोत्तमाशयामप्रतिपद्यमानः प्रथमक ल्पेनोपक्रम्य द्वितीयकल्पेनोपसंहारे विरोधं मन्यमानः स्वाभिसंधिं प्रकाशयन् ॥ श्रीराम उवाच ॥ भगवन्निति यत्प्राक्तनं कर्म तदेव पुनः पुनैः दैवमिति यद्युक्तं तर्हि न द्विधितरएव न विद्यते इति त्वया कथमपमृष्टमपलपितं वचनस्य कोभिप्राय इत्यर्थः ॥ ११ ॥ स्वाभिसंधिप्रक टयन् ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ साध्विति ॥ जानासि विरोधं कल्पद्वयेपि दोषांश्चेति भावः ॥ स्थिरादोषाशंकानुपहता ॥ १२ ॥ कर्मभावेन वाचिकक

इष्टानिष्टफलप्राप्तौ इदमित्यस्य वाचकं ॥ आश्वासनामात्रवचो दैवमित्येव कथ्यते ॥ १० ॥ श्रीराम उवाच ॥ भग वन्सर्वधर्मज्ञ यत्प्राक्कर्मोपसंचितं ॥ न दैवं दैवमित्युक्तमपमृष्टं कथं त्वया ॥ ११ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ साधु राघव जा नासि शृणु वक्ष्यामि तेखिलं ॥ दैवं नास्तीति ते येन स्थिरा बुद्धिर्भविष्यति ॥ १२ ॥ या मनोवासना पूर्वं बभूव किल भूरिशः सैवेयं कर्मभावेन नृणां परिणतिं गता ॥ १३ ॥ जंतुर्यद्वासनो राम तत्कर्ता भवति क्षणात् ॥ अन्यकर्मान्यभावश्चेत्येत न्नैवोपपद्यते ॥ १४ ॥ ग्रामगो ग्राममाप्नोति पत्तनार्थी च पत्तनं ॥ यो यो यद्वासनस्तत्र स स प्रयतते सदा ॥ १५ ॥ यदेव ती व्रसंवेगाद्दृढं कर्म कृतं पुरा ॥ तदेव दैवशब्देन पर्यायेणेह कथ्यते ॥ १६ ॥

[illegible]कृत[illegible] ॥ [illegible]विनयद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोतीति श्रुतेस्तथैवानुभवाच्चेति भावः ॥ १३ ॥ न देवान्वयव्यतिरेकोपद [illegible]दयति ॥ जंतुरिति ॥ १४ ॥ विशेषसहचारदर्शनात्सामान्यव्याप्तिः सिद्धेत्याह ॥ ग्रामग इति ॥ ग्रामगो ग्रामगमनगोचरोद्भूतवा [illegible]वृसं [illegible] [illegible]भिल[illegible]षानिशयशाय ॥ १६ ॥

[illegible] ति [illegible] रु: कर्त्तारं [illegible] र्याणि कर्माण्येवं उक्तरीत्यैव भवंति कर्म च प्रौढा उपचिता स्ववासनैव वासना च स्वकारणात्म-
[illegible] चारं [illegible] विकरोनाम धेयमिति श्रुत्युक्तत्वात् यद्यपि वाक्काययोरपि कर्म दृश्यते तथापि तयोरपि विमृशे मनोवासनामात्रत्व-
प [illegible] भिप्रेत्यैवमुक्तं मनश्च पुरुषः ॥ पूर्णो ह्येव नततो व्यतिरिच्यते तन्मनोकुरु तस्मात् न वीक्ष्यामीतीत्यादि श्रुतेर्मनसः पुरुषविवर्त-
त्वादिति भावः पुरुषस्य च परमार्थतो निर्विकार चिन्मात्रस्वरूपत्वात् मनसोऽस्त्वेकर्मो सत्वात् तदात्मक दैवासत्वं फलितमित्याह ॥ यदि

एवं कर्म स्वकर्माणि कर्म प्रौढा स्ववासना ॥ वासनामनसो न्यं मनो हि पुरुषः स्मृतः ॥ १७ ॥ यद्दैवं तानि कर्माणि कर्म साधो मनो हि
तत् ॥ मनो हि पुरुषस्तस्माद्दैवं नास्तीति निश्चयः ॥ १८ ॥ एष एव मनोजंतुर्यद्यत्प्रयतते हितं ॥ कृतं तत्तदवाप्नोति स्वत एव हि दैवतः
॥ १९ ॥ मनश्चित्तं वासना च कर्म दैवं च निश्चयः ॥ राम दुर्निश्चयस्यैताः संज्ञाः सद्भिरुदाहृताः ॥ २० ॥ एवं नाम हि पुरुषो दृढभावन
या यथा ॥ नित्यं प्रयतते राम फलमाप्नोत्यलं तथा २१

ति ॥ १८ ॥ प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन्वाक् पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वा-
नो मन इति श्रुतेरात्मन एवाध्यासात् मन आदिभावेनाप्यवच्छिन्नत्विति सपदैवं वमितियुच्यते न तत्र वस्तुनाम न तेन पुरुषस्वातंत्र्यविधान-
दृष्टाशयेनाह ॥ एष एवेति ॥ १९ ॥ यद्येवं नासद्दैवं मनस्तर्हि कथं तेन व्यवहारसिद्धिर्वंध्यापुत्रादिना तददर्शनादित्याशंक्य लौकिक दृष्टांतस्या-
निर्वचनीयतां दर्शयंस्तदेतद्धृदयं मनश्चैतत् संज्ञानमज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानमित्यादि श्रुतिमनुरुध्य मनस एव दैवादि संज्ञाभेदा इत्याह म-
न इति ॥ दुर्निश्चयस्य सत्वासत्व चिज्जडत्व भेदाभेदादिनानात्वेन निश्चेतुमशक्यस्य मिथ्याभूतस्य मनसस्तदात्मतापन्नस्य पुरुषस्येनियाव-
वत् ॥ २० ॥ तथा च पुरुषस्वातंत्र्यं सिद्धमित्याह ॥ एवं पूर्वोक्तविधानि नामानि यस्य ॥ २१ ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

सपुरुषकारः॥२२॥एवमपिप्राक्तनवासनापरवशस्यनेदानींस्वातंत्र्यसिद्धिरितिरामःशंकतेप्राक्तनमितिकृपणोदीनःपरवशइ
तियावत्॥२३॥अस्त्विदानींफलेअस्वातंत्र्यंऔत्तरकालिकफलानुकूल्येयत्नेतुस्वातंत्र्यमस्त्येवप्रारब्धफलायाःपूर्ववासनायाःस्वा
विरुद्धफलमात्रफलरोधकत्वात्॥तदधिकृतजन्यपितत्प्रवृत्त्यस्वातंत्र्येकर्मब्रह्मविद्याशास्त्रवैयर्थ्यप्रसंगादित्यभिप्रेत्य॥श्रीवसिष्ठ
उवाच॥अतएवहीति॥अतः अधिकृतजन्महेतुवासनानुगुण्यादेव॥वासनानुगुण्यस्यजन्मविवेकसंपद्विशेषेणानुमानादितिभा

एवंपुरुषकारेणसर्वमेवरघूद्वह॥प्राप्यतेनेतरेणेहतस्मात्सशुभदोस्तु॥२२॥श्रीरामउवाच॥प्राक्तनंवासनाजालंनियो
जयतिमांयथा॥मुनेतथैवतिष्ठामिकृपणःकिंकरोम्यहं॥२३॥श्रीवसिष्ठउवाच॥अतएवहिरामत्वंश्रेयःप्राप्नोषिशाश्वतं
स्वेनयत्नोपनीतेनपौरुषेणैवनान्यथा॥विविधोवासनाव्यूहःशुभश्चैवाशुभश्चते॥प्राक्तनोविद्यतेराम द्वयोरेकतरोथवा
॥२५॥वासनौघेनशुद्धेनतत्रचेदथनीयसे॥तत्क्रमेणाशुभेनैवपदंप्राप्स्यसिशाश्वतं॥अथचेदशुभोभाव स्त्वांयोजयतिसं
कटे॥प्राक्तनस्तदसौयत्नाज्जेतव्योभवतावलात्॥२७॥प्रज्ञश्चेतनमात्रस्त्वंनदेहस्त्वंजडात्मकः॥अन्येनचेतसाचेत्तेनेवत्व
त्वं क्वेवविद्यते॥२८॥
वःप्राप्नोषिप्राप्स्यसिवर्तमानसामीप्येवर्त्तमानवद्व्यपदेशः॥२४॥उक्तमेवार्थसमर्थयितुंवासनांविभज्य
...छतिद्विविधइति॥२५॥तत्रानावदाहवासनौघेनेति॥२६॥द्वितीयेप्याह अथेतिनस्वातंत्र्येणवासनानामुद्बोधः किंतूद्बोधका
...ण॥यद्यसत्समागमादिनादैवादेकाअशुभवासनोद्भवेत्तापितद्विरोधिसाधुसंगमसच्छास्त्रसेवनेनविरोधिवासना
...द्भवइतिनिरस्य...र्थः॥२७॥ननुयोमनसितिष्ठन्मनसोंतरोयंमनोनवेदेतिमनसःप्रेरकःप्राज्ञात्मान्यःश्रूय

द्वितीयः

संदेहसंभावना अन्यत्राप्यभ्यासस्याभ्यस्यमानदार्ढ्यहेतुत्वकृतेरित्याह यद्यदिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तर्हि कियत्कालं शुभवास
अभ्यसनीया तत्राह अव्युत्पन्नेति ॥ तत्त्वज्ञानपर्यंतमित्यर्थः ॥ प्रमाणानि युक्त्यनुभवादीनि ॥ ४१ ॥ पक्काः वस्त्रादिलग्नमलभागाः क्षा
रपाकेनेव शिथिलिताः रागादिवासनाकर्षाया यस्य तेन ततस्तदनंतरं विज्ञातात्मवस्तुना ॥ तथा च स्मृतिः कषायेकर्मभिः पक्के ततो
ज्ञानं प्रजायत इति ॥ अत एव निराधिना अपगतमानसदुःखेन पूर्णेनेति यावत् ॥ ४२ ॥ उक्तमेवार्थं संक्षिप्योपसंहरन्नाचरणी

यद्यदभ्यस्यते लोके तन्मयेनैव भूयते ॥ इत्याकुमारं प्रज्ञेषु दृष्टं संदेहवर्जितं ॥ ३९ ॥ शुभवासनया युक्तस्तदत्र भव भूत
ये ॥ परं पौरुषमाश्रित्य विजितेंद्रियपंचकं ॥ ४० ॥ अव्युत्पन्नमना यावद्भवानज्ञाततत्पदः ॥ गुरुशास्त्रप्रमाणैस्तु निर्णी
तं तावदाचर ॥ ४१ ॥ ततः पक्ककषायेण नूनं विज्ञातवस्तुना ॥ शुभोप्यसौ त्वया त्याज्यो वासनौघो निराधिना ॥ ४२ ॥ यद
तिशुभगमार्यसेवितं तच्छुभमनुसृत्य मनोज्ञभावबुध्या अधिगमय पदं सदग्र्यशोकं तदनु तदप्यवमुच्य साधु तिष्ठ
४३ ॥ इति श्रीवासिष्ठव्यवहारप्रकरणे कर्मविभागयोगो नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

यं शुभं लक्षयसि यदिति मनोज्ञभावाः ॥ शुभवासनास्तत्संपन्नया बुध्या पदं परमार्थवस्तु अधिगमय साक्षात्कुरु तच्छुभवास
नानुसरणमप्यवमुच्य साधुस्वरूपे तिष्ठ ॥ ४३ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

राम
२६

धातुं॥ स्वस्य च जन्ममात्रसमस्तजनयुक्तये॥ स्वोपदेश इति प्रोक्तो ज्ञानावतरणक्रमः॥ नन्वस्तु दैवं नाम प्राक्तनं पौरुषमेवेति तदा
धुनिकेन शुभाचरणेन जय्यं नियतिस्तु दुर्जयैव यथाहि कृतांतस्य कांतेति वर्णिता वैराग्यप्रकरणे तां हि भाविपदार्थानामवश्यं
भावलक्षणां भावितव्यतापरपर्यायामप्रतीकार्यामाहुरभियुक्ताः॥ अवश्यंभाविभावानां प्रतीकारो भवेद्यदि॥ तदा दुःखैर्न
लिप्येरन्नलरामयुधिष्ठिरा इति॥ तथा च तन्नियम्यत्वेपि पुरुषस्य न स्वातंत्र्यमिति शंकां परिजिहीर्षुः॥ श्रीवसिष्ठ उवा॥ यथा
स्थितमिति॥ सर्वपदार्थानां सतैव भविष्यत्कालसंबंधेन व्यपदिश्यमाना भावितव्यता रव्या नियतिरुच्यते॥ सत्ता च सर्वत्र यथास्थि

श्रीवसिष्ठ उवाच॥॥ यथास्थितं ब्रह्मतत्त्वं सत्ता नियतिरुच्यते॥ सा विनेतुर्विनेतृत्वं सा विनेयविनेयता॥ १॥ अतः पौरु
षमाश्रित्य श्रेयसे नित्यबाधवं॥ एकाग्रं कुरु तच्चित्तं शृणु चोक्तमिदं मम॥ २॥ अवांतरनिपातीनि स्वारूढानि मनोरथं
पौरुषेणेंद्रियैर्ण्यस्तु संयम्य समतां नय॥ ३॥

तं ब्रह्मतत्त्वं न देवहि कारणे सत्यवश्यं कार्येण भाव्यं कार्ये सत्यवश्यं कारणेन
ऽभाव्यमिति नियतो विनेतुः॥ कारणादेर्विनेतृत्वं कार्यादिनियामकत्वं विनेयस्य नियम्यस्य च कार्यादेर्विनेयता नियम्यतानि
यतपूर्वकालसत्ताकारणता नियतपश्चात्कालसत्ताकार्यतेति तयोर्देशकालविशेषितसत्तामात्ररूपत्वादित्यर्थः॥ १॥ अतः स
र्वानुकूलब्रह्मसत्तारूपत्वात् पौरुषसाफल्येनुकूलैव नियतिर्न प्रतिकूलेत्यतः॥ उक्तं वचनं वक्ष्यमाणमिदमेकाग्रकरणोपाय
..मेति॥ २॥ इंद्रियाणि मनोरथं विषयाभिलाषं स्वारूढानि सति अवांतरैर्मुक्तेरर्वाक् नरकैर्वैहिकस्वर्गादिसु खनिपातनशीलानि भ
..निम ...मनोरथं नारोहंतित यापौरुषेणप्रयत्नेन संयम्य मनः॥ समतां नयेत्यर्थः॥ ३॥

...तत इहेत्यादिना इहासिद्धिर्जीवन्मुक्तता॥ अमुत्रसिद्धिर्विदेहमुक्तता॥ इह मनुष्यलोके अमुत्र स्वर्गादिलोके ब्रह्मादि
...ज्ञानसिध्यर्थमितिवा॥ मोक्षोपायमयीं मोक्षसाधनोपदेशप्रचुरां॥ ४॥ न च श्रवणेमंदविरक्तस्यापिनाधिकार इतिद्योतनायापु
...ग्रहणायेतिशमसंतोषौ शरीतिवैतृष्ण्यमुक्तं॥ ५॥ पूर्वापरवाक्यार्थविचारसहितं च तद्विषयैरर्हितं चेति विग्रहः॥ आत्मनिसानुसंधा
नं समरसं गुरुशास्त्रोपदिष्टप्रकारस्य स्वानुभवस्य चैकरस्यापादनसहितमितियावत्॥ ६॥ ७॥ अविवेकिनाश्रवणश्लाघ्यं श्रवणम्

इहामुत्रचसिद्ध्यर्थं पुरुषार्थफलप्रदां॥ मोक्षोपायमयींवक्ष्ये संहितांसारनिर्मितां॥ ४॥ अपुनर्ग्रहणायांतस्त्यक्तासंसा
रवासना॥ संपूर्णौ शमसंतोषावादायोदारयाधिया॥ ५॥ सपूर्वापरवाक्यार्थविचारविषयाहतं मनः समरसंकृत्वासा
नुसंधानमात्मनि॥ ६॥ सुखदुःखक्षयकरं महानंदैकसाधनं॥ मोक्षोपायमिमं राम वक्ष्यमाणमयाशृणु॥ ७॥ इमांमो
क्षकथां श्रुत्वासहसर्वैर्विवेकिभिः॥ परयास्यसिनिर्दुःखनाशोयत्रनविद्यते॥ ८॥ इदमुक्तंपुराकल्पेब्रह्मणापरमेष्ठि
ना॥ सर्वदुःखक्षयकरंपरमाश्वासनंधियः॥ ९॥ श्रीराम उवाच॥ केनोक्तं कारणेनेदं ब्रह्मन्पूर्वं स्वयंभुवा॥ कथं च
भवताप्राप्तमेतत्कथयमेप्रभो॥ १०॥

पिवारयितुं सर्वैर्विवेकिभिरित्युक्तिः॥ ८॥ इत्थं सांगं श्रवणमवतार्य श्रोतव्यशास्त्रादरसिद्धये तदवतारप्रकारं विवक्षुराह इदमि
तिपुराकल्पेकल्पादौ॥ ९॥ वसिष्ठाभिप्रायानुरूपं जिज्ञासुः॥ श्रीराम उवाच॥ केनेति॥ १०॥ श्रीरामचंद्रपरमात्मनेनमः ६

तत्रादौपरमेष्ठिनोजन्मवक्तुंतन्मूलकारणमाह अस्तीति अनंतानांमायिकविलासानां अधिष्ठानभूतआत्माअस्तिसर्वगः संवे
तरः॥ सर्वसंश्रयः॥ सर्वाधारइतितस्यमायातत्कार्यातिरेकद्योतनायोक्तं॥ सर्वजंतुषुप्रदीपइतिप्रत्यक्चिद्रूपत्वेननित्यापरोक्षतात्ल
भाय॥११॥ मायातत्कार्याणांस्पंदेअस्पंदेचसमरूपआकारःस्वभावोयस्यतस्मान्निर्विकारादित्यर्थः॥ विष्णुः॥ सर्वकार्यव्यापनशी
लोब्रह्मांडात्माविराट्सूक्ष्मभूतसृष्टि॥ क्रमेणाजायतस्पंदमानस्यरसस्यजलस्यअप्तरात्स्पंदास्पंदयोरप्रच्युतजलैकस्वभावा

श्रीवसिष्ठउवाच॥ अस्त्यनंतविलासात्मासर्वगःसर्वसंश्रयः॥ चिदाकाशोऽविनाशात्माप्रदीपःसर्वजंतुषु॥११॥ स्पंदास्पं
दसमाकारात्ततोविष्णुरजायत॥ स्पंदमानरसात्पूरात्तरंगःसागरादिव॥१२॥ सुमेरुकर्णिकात्तस्यदिग्दलाद्धृदयांबुजा
त्॥ तारकाकेसरवतःपरमेष्ठीव्यजायत॥१३॥ वेदवेदार्थविद्देवमुनिमंडलमंडितः॥ सोऽसृजत्सकलंसर्गंविकल्पौघमय
यामनः॥१४॥ जंबुद्वीपस्यकोणेऽस्मिन्वर्षेभारतनामनि॥ ससर्जजनसर्गौघंह्याधिव्याधिपरिप्लुतं॥१५॥ जंबुद्वीपस्य२
कोणेऽस्मिन्वर्षेभारतनामनि॥ भावाभावविषण्णांगमुत्पातध्वंसतत्परं॥ सर्गोऽस्मिन्भूतजातीनांनानाव्यसनसंकुलं॥१६॥

सागरात्तरंगइवअनेननिर्विकाराज्जगदुत्पत्तिर्विवर्तरूपैवनपरिणामइतिध्वन्यते॥१२॥ तस्यविरजः॥ सुमेरुःकर्णिकायस्यदिशोद
लानियस्यतादृशात्तारकाकेसरवतः॥ हृदयांबुजात्॥१३॥ देवानांमुनीनांचमंडलैःसमूहैः॥ सर्गंप्राणिकायं॥१४॥१५॥ भावाभावौ
लाभैताभ्यांविषण्णंअंगंमनोयस्यउत्पातैरुत्पातैस्तत्संनिहितोध्वंसोमरणंतत्रतत्परं॥ अरुजीवितमित्यपवत् एतस्मिन्भू
र्गेनानाविधैर्विषयभोगव्यसनैः॥ संकुलंजनस्यदुःखंबहुहेतुत्तरत्रान्वयः॥१६॥ श्रीरामचंद्रपरमात्मनेनमः ६७

द्वितीय

...निवारणसमर्थः ॥ १७ ॥ अंतयतिनाशयतीत्यंतः कउपाय स्यादितिचिंतयामास ॥ १८ ॥ प्रथमंशुद्धिसाधनसर्गमाहइतीति
सर्गस्यसृष्टेःसंबंधिनांपुंसांस्वसृष्टानामितियावत् ॥ अंतः मूलतोनिवृत्तिः ॥ २० ॥ जनोजीवःपुनर्नजायतेनम्रियतेतत्निर्वाणं
२१ अनुपायाः ॥ असाधनानिप्रकीर्तिताः नकर्मणानप्रजयाधनेनप्लवाह्येतेअदृढायज्ञरूपाइत्यादिश्रुतिषु ॥ २१ ॥ प्रत्यग्रंनवंदृ

जनस्यैतस्यदुःखंतदृष्ट्वासकलत्नलोककृत ॥ जगामकरुणामीशःपुत्रदुःखान्पितायथा ॥ १७ ॥ कथंतेषांहताशानांदुःख
स्यांतोहतायुषां ॥ स्यादितिक्षणमेकाग्रश्चिंतयामासभूतये ॥ १८ ॥ इतिसंचिंत्यभगवान्ससर्जस्वयमीश्वरः ॥ तपोधर्मश्चदानंच
सत्यंतीर्थानिचैवहि ॥ १९ ॥ एतत्सृष्ट्वापुनर्देवश्चिंतयामासभूतकृत् ॥ पुंसांनानेनसर्गस्यदुःखस्यांतइतिस्वयं ॥ २० ॥ निर्वाणं
नामपरमंसुखंयेनपुनर्जनः ॥ नजायतेम्रियतेतत्ज्ञानादेवलभ्यते ॥ २१ ॥ संसारोत्तरणेजंतोरुपायोज्ञानमेवहि ॥ तपोदानं
तथातीर्थमनुपायाःप्रकीर्तिताः ॥ २२ ॥ तत्तावदुःखमोक्षार्थंजननस्यास्यहतात्मनां ॥ प्रत्यंतरणोपायमाशुप्रकटयाम्यहं ॥ २
३ ॥ इतिसंचिंत्यभगवान्ब्रह्मलोकमलंसंस्थितः ॥ मनसापरिसंकल्प्यमामुत्पादितवानिमं ॥ २४ ॥ कुतोप्युत्पन्नएवाशुततो
हंसमुपस्थितः ॥ पितुस्तस्यपुनःशीघ्रमूर्मिरूर्मेरिवानघ ॥ २५ ॥ कमंडलुधरोब्रह्मन्समंडलुनामया ॥ साक्षमालःसाक्षमा
लंसंप्रणम्याभिवादितः ॥ २६ ॥ मृगकृत्तिपरीधानोमृगकृत्तिनिजांबरं ॥ मामुवाचपिताब्रह्मासुहंसःसारसंयथा ॥ २७ ॥

टमितियावत् ॥ २३ ॥ इमंत्वामुररूकृमं ॥ २४ ॥ कुतोपिअनिर्वचनीयमायावशाद्देवोपाध्युत्संत्याउत्पन्नः ॥ सन्नाशुसमुपस्थित ॥ पि
तुः ॥ पितरमित्यर्थः ॥ २५ ॥ साक्षमालंयथास्यात्तथाप्रणम्यनम्रीभूयाभिवादितोनमस्कृतः ॥ २६ ॥ योजयामाससंयोजयामास ॥ उ

एहिपुत्रेतिमामुक्त्वाअस्योत्तरेदले शुक्लाभ्रइवशीतांशुयोजयामासपाणिना २७

ज्ञानवासिष्ठ... १९

राम
२८

॥२८॥ वानरजातिरिव चंचलं चापलहेतुरज्ञानं कर्तृ तेचेतः॥ कर्मअभ्याविशतु प्रविशतु शशः कलंक ॥२९॥ विचारः॥ परमेष्ठिनः संकल्पः तत्समनंतरं सर्वपूर्णं किले त्याश्चर्यं ॥३०॥ दीनता अपहृत धनइव कार्पण्यं ॥३१॥ तूष्णींनिर्व्यापारो व्यवस्थितः ॥३२॥ दुःखं

सुहृत्तेमच्चंतेपुत्रचेतोवानरचंचलं ॥ अज्ञानमभ्याविशतु शशः शशधरं यथा ॥२९॥ इति तेनाशु शंभुसंविचारसमनंतरं ॥ अहं विस्मृतवान्सर्वं स्वरूपममलं किल ॥३०॥ अथाहं दीनतां यातः स्थितो संबुद्ध्याधिया ॥ दुःखशोकाभिसंतप्तो जातो जनइवाधनः ॥३१॥ अथाभ्यधात्समां तातः पुत्र किं दुःखवानसि ॥ दुःखोपघातं मां पृच्छ सुखीनित्यं भविष्यसि ॥३३॥ ततः पृष्टः स भगवान्मया सकललोककृत् ॥ हेमपद्मदलच्छन्नसंसारव्याधिभेषजं ॥३४॥ कथंनाथमहादुःखमयः संसार आगतः ॥ कथं च क्षीयते जंतोरिति पृष्टेन तेन मे ॥३५॥ तद्धृनं सुबहु प्रोक्तं यद्ज्ञात्वा पावनं परं ॥ अहं पितुरभिप्रायः किलाधिकइवस्थितः ॥३६॥ ततो विदितवेद्यं मां निजां प्रकृतिमास्थितं ॥ सङ्वाच जगत्कर्ता वक्तासकलकारणं ॥३७॥ शापेनाज्ञपदं नीताः पृच्छकत्वं मयाकृतः ॥ पुत्रास्यज्ञानसारस्य समस्तजनसिद्धये ॥३८॥ इदानीं शांतशापस्त्वं परं बोधमुपागतः ॥ संस्थितोहामिवैका लाकनकं कनकादिवत् ॥३९॥

पहंनीति दुःखोपघातउपायस्तं कर्मण्यण ॥३३॥३४॥ तेन मे प्रोक्तमित्युत्तरेणान्वयः ॥ ३५॥ पितुरधिकः सर्वोत्कृष्टोऽभिप्रा ...स्वावबोधइव निर्मलः परिपूर्णस्वभावः स्थितः किलेत्याश्चर्यं ॥३६॥ सवक्ता उपदेष्टा मामसुच ॥३७॥ समस्तानामधिकारि ...नसिद्धये ॥३८॥ यथा कनकं चिरं मालिन्यसंसर्गादकनकभावमिवापन्नं पुनः शोधनेन आदिकालस्थितशुद्धकनक

भविनविवेकाष्टकटी ॥१९॥

...ग्विधुपारूढंक्रियाहेतुरितिहेतुनेत्युच्यते॥५०॥ तत्रेति॥ नबुद्धिभेदंजनयेदज्ञानांकर्मसंगिनामितिन्यायादितिभावः॥५१॥
...प्राज्ञाः सूक्ष्मार्थग्रहणपटवः विचारिणोविमर्शशीला॥ भूतपरंपराअधिकारिजनप्रवाहोयावल्लोकस्यतिष्ठतितावत्॥५३॥ कर्तव्यं
क्रियाप्रयोजनंमनोतिक्रांतः॥ अतिमनाः निर्मनस्कः॥ अनरावसततंसुप्तेवनिरभिमानाधीर्यस्यांतयावृत्याकार्ययथाप्राप्तानुवर्तनं
करोमि॥ अथवासंशांतयावृत्यास्थितोहंसततसुप्तः अज्ञास्तेषांधियाकार्यंकरोमिस्वधियातुनकिंचित्करोमीत्यर्थः॥५४॥ इति

गच्छेदानींमहीपृष्ठेजंबूद्वीपांतरस्थितं॥ साधोभरतवर्षेस्मिंल्लोकानुग्रहहेतुना॥४०॥ तत्रक्रियाकांडपरास्त्वयापुत्रमहाधि
या॥ उपदेश्याः क्रियाकांडक्रमेणक्रमशालिना॥४१॥ विरक्तचित्ताश्चतथामहाप्राज्ञाविचारिणः॥ उपदेश्यास्त्वयासाधोज्ञा
नेनानंददायिना॥४२॥ इतितेननियुक्तोहंपित्राकमलयोनिना॥ इहराघवतिष्ठामियावद्भूतपरंपरा॥४३॥ कर्तव्यमस्तिन
ममेहहिकिंचिदेवस्थानमित्यतिमनाभुविसंस्थितोस्मि॥ संशांतयासततसुप्तधियैवदेहवृत्याकार्यंकरोमिनचकिंचिदहं
करोमि॥४४॥ इति श्रीवासिष्ठसुमुक्षुत्रा०॥१०॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ एतत्तेकथितंसर्वंज्ञानावतरणंभुवि॥ मयास्त्वमि
हितंचैवकमलोद्भवचेष्टितं॥१॥ यदिदंपरमज्ञानंश्रोतुमत्रेवानय॥ भृशमुत्कंठितंचेतोमहतः सुकृतोदयात्॥२॥

श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेदशमः सर्गः॥ ज्ञानावतारविस्तारोरामवैराग्यसंस्तवः॥ वक्तृपृच्छकलक्ष्मादिप्राधान्येनात्रवर्ण्यते
पुनर्विस्तरेणज्ञानावतारप्रकारंवक्तृपृच्छकलक्षणंचवर्णयिष्यस्तदवतारायोक्तमुपसंहरतिएतदितिमयाएतावद्ज्ञानावतरणं
स्वस्यायंइहितंजन्मादिचेष्टितं॥ कमलोद्भवस्यमत्पितुश्चेष्टितंचैवतेकथितमित्यन्वयः॥१॥ सुकृतोदयात्पुण्यपरिपाकात्॥२॥ ६७

राम
२९

तादृशसुकृतोदयः॥ किंदृग्विधलक्षणैपरिज्ञेयः कीशाश्चनलक्ष्यवस्तूपदेशप्रकारात्इतिप्राक्तनकथाविस्तरश्रवणमुखेनजिज्ञा
सुरामउवाच॥ कथमितिकथंकेनप्रकारेणतंप्रकारंविस्तरेणवर्णयेत्यर्थः॥३॥ स्वस्यभावः॥ प्राक्तनविद्याकर्मवासनाप्रचय॥ त
द्वशतः॥ स्वयमेवतदनुरूपोपाध्यात्मजातः॥ स्पंदमयः॥ क्रियाशक्तिप्रचुरः॥ नित्यमभीक्ष्णं॥४॥ सचभुवनभूतग्रामसर्गानंतरंस
र्वसृष्टजनं॥ एवंजन्मजरामृत्युनरकादिप्रकारैरग्स्वाज्ञानवशगदातुरंडःखितंदृष्ट्वातदृष्टांतेनैवभूतभव्यभविष्यकालरुद्धा

६

श्रीरामउवाच॥ परमेब्रह्मणिब्रह्मास्वभाववशतःस्वयं॥ जातस्पंमयोनित्यमूर्मिरंबुनिधाविव॥४॥ कथंब्रह्मभगवतो
लोकेज्ञानवतारणे॥ सर्गादनंतरंबुद्धिःप्रवृत्तापरमेष्ठिनः॥३॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ दृष्ट्वेवमातुरंसर्गंसर्गस्यसकलांगा
तिं॥ भूतभव्यभविष्यत्स्थांददर्शपरमेश्वरः॥५॥ सत्क्रियाक्रमकालस्यकृतादेःक्षयआगते॥ मोहमालोच्यलोकानांकारु
ण्यमगमत्प्रभुः॥६॥ ततोमामीश्वरसृष्ट्वाज्ञानेनायोज्यचासकृत्॥ विससर्जमहीपीठंलोकस्याज्ञानशांतये॥७॥ यथा
हंप्रहितस्तेनतथान्येचमहर्षयः॥ सनत्कुमारप्रमुखानारदाद्याश्चभूरिशः॥८॥ क्रियाक्रमेणपुण्येनतथाज्ञानक्र
मेणच॥ मनोमोहामयोन्नद्धमुद्धर्तुंलोकमीरिताः॥९॥

मपिसर्गस्यसकलांगतिंददर्श॥५॥ विशेषेणचसर्गोपवर्गसा
नष्ठानयोग्यकालस्यकृतयुगादेःक्षयेआगतेलोकस्यभाविनंमोहमालोच्य॥६॥ असकृत्पुनःपुनरुपदेशेनज्ञानेनायोज्यसंयो
...याकर्मतदुपदेशक्रमेणचाद्युपासनोपदेशक्रमेणमनस्त्रमोहोऽज्ञानंचतावेवव्यातक्रोवाआमयः॥ संसार
रोगस्तेनोन्नद्धंवद्धंवशीकृतमितियावत्ईरिताःप्रेरिताः॥१०॥

...पालाः परिकल्पिताः ९ सुत्तरेणान्वयः ॥ भुङ्क्ते वैदिके रागलोभाद्यनुपहतेन वा ॥ १० ॥ विधानार्थं प्रवर्त्तनार्थं ॥ ११ ॥ अथरा...
...ल्पनानंतरं राज्ञां प्रजानां च स्वस्वधर्मनियमनो चितानि स्मृतिशास्त्राणि कल्पितानि परिकल्पितानि ९ सुत्तरेणान्वयः भुङ्क्ते
...दिके रागलोभाद्यनुपहतेन वा ॥ १० ॥ विधानार्थं प्रवर्त्तनार्थं ॥ ११ ॥ अथ राजकल्पनानंतरं राज्ञां प्रजानां च स्वस्वधर्मे नियमनोचिता
नि स्मृतिशास्त्राणि कल्पितानि ॥ १२ ॥ भोजनग्रहणं भोगमात्रस्योपलक्षणं शालिग्रहणं च विषयमात्रस्य ॥ १३ ॥ द्वंद्वानि लक्षणयात

महर्षिभिस्ततस्तैस्तु क्षीणे कृतयुगे पुरा ॥ क्रमात्क्रियाक्रमे सुडु पृथिव्यां तनुतां गते ॥ १० ॥ क्रियाक्रमविधानार्थं मर्यादानियमा
य च ॥ पृथग्देशविभागेन भूपालाः परिकल्पिताः ॥ ११ ॥ बहूनि स्मृतिशास्त्राणि चावनौ ॥ धर्मकामार्थसिध्यर्थं कल्पितान्युचिता
न्यथ ॥ १२ ॥ कालचक्रे वहत्यस्मिंस्ततो विगलितक्रमे प्रत्यहं भोजनपरे जने शास्त्रजने सुखे ॥ १३ ॥ द्वंद्वानि संप्रवृत्तानि विष
यार्थं महीभुजां ॥ दंडयंतां संप्रयातानि भूतानि भुवि भूरिशः ॥ १४ ॥ ततो युद्धं विना भूपा महीपालयितुं क्षमाः ॥ न समर्थास्त
दायाताः प्रजाभिः सह दैन्यतां ॥ १५ ॥ तेषां दैन्यापनोदार्थं सम्यग्दृष्टिक्रमाय च ॥ तस्मै तोदादिभिः प्रोक्ता महत्योज्ञानद
ष्टयः ॥ १६ ॥ अध्यात्मविद्यातेनेयं पूर्वं राजसु वर्णिता ॥ तदनु प्रसृता लोके राजविद्येत्युदाहृता ॥ १७ ॥ तन्निष्ठानि वैराणि विष
यार्थं वायद्वा द्वंद्वानि शीतोष्णादीनि विषयार्थं तत्परिहारोपायहेतुविषयस्तिषाद्दनार्थं ॥ ततश्च विषयसिद्ध्यर्थं नमूलत्वाद्द्वनार्थं भूतानि पर
भूभुजां दंडयतां दंडनियतां संप्रयातानि ॥ १४ ॥ पूर्वं क्षमाः समर्थास्तं तदीनाराघवदेत्या स्तद्भावं याताः देहे आत्मता बुध्या युद्धादौ देहे नाग
शे आत्मनाशभयादित्यर्थः ॥ १५ ॥ सम्यग्दृष्टिरात्मतत्त्वज्ञानं तस्य क्रमणं क्रमः लोके प्रचारस्तस्मै ॥ १६ ॥ तेनोक्त हेतुना राजविद्येत्

राजविद्याहृदीपिका ॥ ४९ ॥

॥१८॥ अति प्रसन्ने अत्यंतानिनिर्मले निर्मितं श्मशानमापदं दैन्यमितिवक्ष्यमाण दृष्टनिमित्तरहितं ॥ २०॥ सर्वस्यविवेकिनः॥
पुरुषसार्थस्यमध्येसार्धरूत्नमत्वेन प्रसिद्धस्यापिसर्वस्यबहुतरजनस्यसर्वच विषयस्य संबंधीतिवा॥ रजोगुणकार्यदृष्टदुःख
नुभवनिमित्तमतरावराजसं॥ २१॥ सतात्सुखंचज्ञानंचेत्यादिस्मृतेर्विवेक ज्ञानमात्रजत्वात्सात्विकं॥ २२॥ उक्तमेवव्यनक्तिभीभ
त्समिति॥ २३॥ स्वविवेकवशादेवयश्चमत्कारपरामर्शस्तत्वाभिमुख्यंतेनेतरविषयेभ्योविरक्तया॥ २५॥ २६॥ इदंदृश्यजातंइंद्रजा

२८

राजविद्याराजगुह्यमध्यात्मज्ञानमुत्तमं॥ ज्ञात्वाराघवराजानः परांनिर्दुःखतांगताः॥ १८॥ अथराजस्वतीतेषु बहुष्वम
लकीर्त्तिषु॥ अस्मद्दशरथद्राम जातो घुर्वंमहावनौ॥ १९॥ तवचातिप्रसन्नोस्मि ज्ञातंमनसिपावनं॥ निर्निमित्तमिदं
चारुवैराग्यमरिमर्द्दन॥ २०॥ सर्वसैवाहि सर्वस्यसाधोरपिविवेकिनः॥ निमित्तपूर्वंवैराग्यं जायतेरामराजसं॥ २१॥
इदंत्वत्सर्वमुत्पन्नंचमत्कारकरंसतां॥ तवानिमित्तंवैराग्यंसात्विकंस्वविवेकजं॥ २२॥ भीभत्संविषयंदृष्ट्वाकोनामनवि
रज्यते॥ सतामुत्तमवैराग्यंविवेकादेवजायते॥ तेमहांतोमहाप्राज्ञानिमित्तेनविनैवहि॥ वैराग्यंजायतेयेषांतेषांह्यम
लमानसं॥ २४॥ सविवेकचमत्कारपरमर्शविरक्तया॥ राजतेहिधियाजंतुर्युवेववरमालया॥ २५॥ परामृश्यविवेकेन
संसारस्वनामिमां॥ वैराग्यंयेधिगच्छंतिनराखपुरुषोत्तमाः॥ २६॥ स्वविवेकवशादेवविचार्यदंपुनःपुनः॥ इंद्रजाल
परित्याज्यंसवाह्याभ्यंतरंबलात्॥ २७॥

लमिवेंद्रजालंमायिकमितियावत् नबाह्यमेवकिंतुवाह्यसहितमाभ्यंतरंदेहें
द्रियाणमनोबुध्याविघातमपि॥ २७॥ श्रीरामचंद्रपरमात्मनेनमः॥ श्रीरामचंद्र॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

॥२७॥ अलमत्यंतं आगतः प्राप्तवान् ज्ञानानां विद्यानां सारः आत्मविद्या तस्य॥२८॥ तपः प्रभावाद्देवप्रसादाच्चयस्यदेवपराभक्तिः ईश्वरानुग्रहाद्देवपुंसामद्वैतवासनाप्रसादं देवरुद्रस्य भवानीसहितस्यतु अध्यात्मविषयं ज्ञानं जायते बहुजन्मभिरित्यादिश्रुति स्मृत्याद्यनुसरन्नाह प्रसादादिति॥३०॥ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेत्यादिश्रुतिमनुसृत्याह क्रियाक्रमेणेति क्रियाक्रमः गर्भाधानं पुंसवनं सीमंतोन्नयनं जातकर्म नामकरणमन्नप्राशनं चौलोपनयनं चत्वारि वेदव्र

श्मशानमापदं दैन्यं दृष्ट्वा को न विरज्यते॥ नहि वैराग्यपरं श्रेयः स्वतो यदभिजायते॥२८॥ अकृत्रिमविरागत्वं महत्वमूलमागतः योग्यो सि ज्ञानसारस्य बीजस्येव मृदुस्थलं॥२९॥ प्रसादात्परमेशस्य नाथस्य परमात्मनः॥ त्वादृशस्य सुभावुद्धि विवेकमनुधावति॥३०॥ क्रियाक्रमेण महता तपसा नियमेन च॥ दानेन तीर्थयात्राभिश्चिरकालं विवेकतः॥३१॥ दुष्कृतेक्ष

तानि स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः॥ पंचानां यज्ञानामनुष्ठानमष्टकापार्वणं श्राद्धं श्रावण्याग्रयणी चैत्र्याश्वयुजीति सप्तपाकसंस्था अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यान्याग्रयणेष्टिर्निरूढपशुबंधः॥ सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्था अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः॥ षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति सप्त सोमयज्ञसंस्था इत्येते चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टावात्मगुणाः॥ दया सर्वभूतेषु॥ क्षांतिरनसूया शौचमनायासो मांगल्यमकार्पण्यमस्पृहयस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टावात्मगुणाश्च स ब्राह्मणः॥ सायुज्यं प्राप्नोतीति गौतमस्मृतौ दर्शितः॥ नियमेनेंद्रियप्राणमनोनियमनेन॥३१॥

काकागमनमिवतालपतनमिवसंपन्नेनयोगेनसाधनसमूहमेलनेनसमासाच्युतद्विषयादित्युपमानविषया त्समासाउपमानांतरे
छः॥ तयाच्च ब्रह्मजिज्ञासाप्रयोजकविचारोदयएवबुर्भवेल्लेइतिभावः॥३२॥ तत्कुतः॥ यावत्परपदंनपश्यंतितावच्चक्रमिवावर्त्तयंति॥ भ्र
मयंतिपुरुषंतत्छीलैरागादिभिःरावृताः॥ संतः॥ सर्वेप्यैहिकामुष्मिकाभोगसाधनक्रियापराएवेहसंसारेभ्रमंति॥ अविद्यायामंतरे

दुःकृतेक्षयमापन्नेपरमार्थविचारणे॥ काकतालीययोगेनबुद्धिर्जंतोःप्रवर्त्तते॥३२॥ क्रियापरास्ता
वद्दलचक्रावर्त्तिभिरावृताः॥ भ्रमंतीहजनायावन्नपश्यंतिपरंपदं॥३३॥ यथाभूतमिदंदृष्ट्वासंसारत
न्मयीधियं॥ परित्यज्यपरंयांतिनिरालानागजाइव॥३४॥

वर्त्तमानाःस्वयंधीराःपंडितंमन्यमानाः॥ दद्रुस्यमाणाःपरियंतिमूढाअंधेनैवनीयमानायथांधाइत्यादिश्रुतेरिभावः॥ यथाभूतं
यथास्थितंपरमार्थभूतइत्यर्थः॥ इदंनित्यापरोक्षंब्रह्मसनत्वंपरंचतदेवयद्वाइदंदृश्यजातंयथाभूतंपरमार्थतः॥ असदसारंदुःख
भूतविवेकबुध्याहृष्ट्वेत्यर्थः॥ परंब्रह्मयांतिज्ञानेनप्राप्नुवंति आलानवंधनस्तंभस्तस्मान्निर्गता॥३४॥ श्रीरामचंद्रपरमात्मनेनमः

देहेनतादात्म्याध्यासाद्युक्तएकीभूतइवमिलितः॥ अतएवमहानपिजंतुः॥ कृमिकीटादिप्रायः॥ ३५ महाधिया विवेकिनः नित्यम

विषमेयमनंतेह राम संसारसंसृतिः॥ देहयुक्तोमहाजंतुर्विनाज्ञानंनपश्यति॥ ३५॥ ज्ञानयुक्तिप्लवेनैव संसारा
ब्धिंसुदुस्तरं॥ महाधियः समुत्तीर्णानिमेषेणरघूद्वह॥ ३६॥ तामिमांज्ञानयुक्तिंत्वंसंसारार्णवतारणीं॥ श्रृणुष्वावहि
तोवुध्यानित्यं वहितयातया॥ ३७॥ यस्मादनंतरंभाजाजागत्योदुःखभीतयः॥ चिरायांतर्दहंत्येतविनायुक्तिमनिंदि
ता॥ ३८॥

वहितयाविचाराध्यासपरयातयाविवेकवैराग्यादिसंपत्याप्रसिद्धयाबुध्याअवहितएकाग्रःसनः॥ ३७॥ ३८॥ श्रीरामचंद्रपरमात्म

॥ ३९॥ संरंभोविक्षेपयोगः॥ वाचोवेगंमनसः॥ क्रोधवेगंजिह्वावेगमुदरोपस्थवेगमित्यादिप्रसिद्ध॥ ४०॥ विज्ञातानिविज्ञेयानिविचार्य
ज्ञातुंयोग्यान्यध्यात्मशास्त्राणियेनअतएवसम्यग्दर्शनंब्रह्मतत्वसाक्षात्कारोयस्यतंआधयोमानसव्यथाः॥ ४१॥ आधिव्याधयएव
वपराउत्कृष्टाआवर्त्ताश्चक्रवातायस्मिंसंसाररूपेमरुदेशप्रसिद्धेमारुतेक्षुभितेसंचलितेपिनभज्यतेइत्यर्थः॥ ४२॥ यत्नाउपगम
नप्रणिपातसेवादिप्रयत्नात्॥ प्रामाणिकः॥ श्रुत्यादिप्रमाणकुशलः॥ ४३॥ यथाकुंकुमद्रवेरंजनायनिमज्जितेनांशुकेनवस्त्रेण

शीतवातातपादीनिद्वंद्वदुःखानिराधवज्ञानयुक्तिविनाकेनसह तांयांतिसाधुषु॥ ३९॥ आपततिप्रतिपदंयथाकालंद
हतिच॥ दुःखचिंतानरंमूढंतृणमग्निशिखाइव॥ ४०॥ प्राज्ञंविज्ञातविज्ञेयंसम्यग्दर्शनमाधयः॥ नदहंतिवनंवर्षासिक्तमग्नि
शिखाइव॥ ४१॥ आधिव्याधिपरावर्त्तेसंसारमरुमारुते॥ क्षुभितेपिनतत्वज्ञोभज्यतेकल्पवृक्षवत्॥ ४२॥ तत्वज्ञातुमतोयत्ना
त्पाइुरीमानेवहिधीमता॥ प्रामाणिकः प्रवुद्धात्माप्रष्टव्यः प्रणयान्वितः॥ ४३॥ प्रामाणिकस्यपृष्टस्यवक्तुरुत्तमचेतसः॥ यत्नेनव
चनंग्राह्यमंशुकेनवकुंकुमं॥ ४४॥ अतत्वज्ञमनादेयवचनंवाग्विदांवर॥ यःपृच्छतिनरंतस्मान्नास्तिमूढतरोपरः॥ ४५॥ प्रा
माणिकस्यतत्त्वस्यवक्तुःपृष्टस्ययत्नतः॥ नानुतिष्ठतियोवाक्यंनान्यस्तस्मान्नराधमः॥ ४६॥ अज्ञताज्ञतद्रूतेपूर्वंवक्तुर्निर्णय
कार्यतः॥ यःकरोतिनरःप्रश्नंपृच्छकःसमहामतिः॥ ४७॥ अनिर्णीयप्रवक्तारंबालंप्रश्नंकरोतियः॥ अधमःपृच्छकःस

कुंकुमंतद्रागवानुरंजनेनानपायिग्राह्यतेतद्वाह्य॥ ४४॥ तदर्थंवक्तृपृच्छकलक्षणंविवक्षुरपरीक्षकंनिंदतिअतत्वज्ञमितिनआदेयं
ग्राह्यंवचनंयस्य॥ ४५॥ ४६॥ कार्यतोव्यवहारलिंगतः॥ ४७॥ परीक्षणेनप्रकृष्टवक्तारमनिर्णीयबालोमूर्खः॥ ४८॥ पूर्वापर ९९

पूर्वापरयोरुक्तानुक्तयोः समाधानेन विविच्यावधारणे क्षमा समर्था बुद्धिर्यस्य ॥ ४९ ॥ एवमपरीक्ष्य वक्तारमपि निंदति प्रामाणिकेति
॥ ५० ॥ वक्तृपृच्छकलक्षणोक्तेः मकृतोपयोगं दर्शयति त्वमिति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ कुलेन गुणैः सदाचारादिभिश्च महान् ॥ ५३ ॥ मेधाप्रतिभाशालि

पूर्वापरसमाधानक्षमबुद्धावनिंदिते ॥ पृष्टं प्राज्ञेन वक्तव्यं नाधमे पशुधर्मिणि ॥ ४९ ॥ प्रामाणिकार्थयोग्यत्वं पृच्छकस्य विचार्य
च ॥ यो वक्ति तमिह प्राज्ञाः प्राहुर्मूढतरं नरं ॥ ५० ॥ त्वमतीव गुणश्लाघी पृच्छको रघुनंदन ॥ अहं च वक्तुं जानामि समयो योगाय भाव
योः ॥ ५१ ॥ यदहं वच्मि यद्यत्नात्त्वया शास्त्रार्थकोविद ॥ एतद्धृस्थितिनिर्णीय हृदि कार्यमखंडितं ॥ महानसि विरक्तोसि तत्त्वज्ञोसि जन
स्थितौ ॥ त्वयि चोक्त लगत्यंतः कुंकुमांबु यथांशुके ॥ ५३ ॥ उक्तावधानपरमो परमार्थविवेचिनी ॥ विशत्यर्थे तव मनः प्रज्ञा जाल
मध्ये मिवार्कभा ॥ ५४ ॥ यद्यदच्मि तदादेयं हृदि कार्यं प्रयत्नतः ॥ नो चेत्प्रष्टव्य एवाहं न त्वये ह निरर्थकं ॥ ५५ ॥ मनो हि चपलं रा
म संसारवनमर्कटं ॥ संशोध्य हृदि यत्नेन श्रोतव्या परमार्थगीः ॥ ५६ ॥ अविवेकिनमज्ञानमसज्जनरतिं जनं ॥ चिरं दूरतरे कृ
त्वा पूजनीया हि साधवः ॥ ५७ ॥ नित्यं सज्जनसंपर्काद्विवेक उपजायते ॥ विवेकपादपस्यैव भोगमोक्षौ फले स्मृतौ ॥ ५८ ॥ मो
क्षद्वारे द्वारपालाश्चत्वारः परिकीर्तिताः ॥ शमो विचारः संतोषश्चतुर्थः साधुसंगमः ॥ ५९ ॥ एते सेव्याः प्रयत्नेन चत्वारो द्वौ त्र
यो थवा ॥ द्वारमुद्घाटयंत्येते मोक्षराजगृहे तथा ॥ ६० ॥ नीतं विशेषणद्वयेन लभ्यते ॥ अर्कभा सूर्यप्रभा ॥ ५४ ॥ आदरहठीकर
णायाह ॥ यद्यदिति प्रयत्नतश्चिराभ्यासादि प्रयत्नेन ॥ ५५ ॥ प्रयत्नांतरमप्याह मन इति ॥ ५६ ॥ तत्र प्रथमोपदेष्टव्यार्थमाह ॥ अविवे
किनमिति ॥ न विद्यते ज्ञानं शास्त्रोत्थं यस्य तं दूरतरे ॥ ५७ ॥ तत्फलमाह नित्यमिति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ अशक्तौ त्रयः तदशक्तौ द्वौ वा ॥ ६० ॥ ६१

प्राणस्य स्त्के स्यादरणीयत्वातिशयोक्तिः ॥ ६१ ॥ विवेकेन सहितः सविवेकः पुरुषः शास्त्रस्य श्रुतेः ॥ श्रवणस्य तपसस्तदर्थालोचनस्य च
भाजनं योग्यः भूषणाकारः शिरोभूषणमिव श्रेष्ठत्वेनादरणीयः ॥ तेजस्तां मध्ये भास्कर इव ॥ ६२ ॥ प्रज्ञा मां घर्मोरव्यं घनतां अभेद्यतां रुच्या
वरतां ॥ अद्रवतां काठिन्यमिति यावत् जाड्यात् शीतातिशयात् ॥ प्रसिद्धं हीदं हिमकरकादेः ॥ ६३ ॥ उन्मुखी करणाय पुनः रामं प्रशंस
ति स्वलिति ॥ ६४ ॥ अवबोद्धुमंतुं उद्धतौ ऊर्ध्वीकृतौ कर्णौ येन तथा विधो जंतुर्मृगादिरिव ॥ ६५ ॥ सुजनानां धर्मः सौजन्यं विनयादितद्रूपा
त्य
एकं वा सर्वं यत्नेन प्राणांस्त्यक्त्वा समाश्रयेत् ॥ एकस्मिन् वशगे यांति चत्वारोपि वशं यतः ॥ ६१ ॥ सविवेको हि शास्त्रस्य ज्ञानस्य त
पसः श्रुतेः ॥ भाजनं भूषणाकारो भास्करस्तेजसामिव ॥ ६२ ॥ घनतामुपयातं हि प्रज्ञामांघमचेतसां ॥ याति रुक्षावरतामबुजाड्यात्
पाषाणतामिव ॥ ६३ ॥ त्वं तु राघव सौजन्यगुणशास्त्रार्थदृष्टिभिः ॥ विकासितांतःकरणः स्थितः पद्म इवोदये ॥ ६४ ॥ इमां ज्ञानगिरं
श्रोतुमवबोद्धुं च सन्मते ॥ अर्हस्युद्धतकर्णः स्वं जंतुर्वीणास्वनं यथा ॥ ६५ ॥ वैराग्याभ्यासयोगेन शमसौजन्यसंपदा ॥ अर्जना
कुरु तां राम यत्र नाशो न विद्यते ॥ ६६ ॥ शास्त्रसज्जनसंसर्गपूर्वकैः सतपोदमैः ॥ आदौ संसारमुक्त्यर्थं प्रज्ञामेवाभि[...]व
र्द्धयेत् ॥ ६७ ॥ एतदेवास्य मौरव्यस्य परमं विद्धि नाशनं ॥ यदिदं प्रेक्ष्यते शास्त्रं किंचित्संस्कृतया धिया ॥ ६८ ॥ संसारविषवृक्षोयमे
कमास्पदमापदां ॥ अज्ञं संमोहयेन्नित्यं मौरव्यं यत्नेन नाशयेत् ॥ ६९ ॥ दुराशासर्पगास्येन मौरव्येन हृदि वल्गता ॥ चेतःसंको
च[...]संपदां ॥ ६६ ॥ प्रज्ञा विवेकग्रहणधारणपटीयसी बुद्धिं ॥ ६७ ॥ न हृद्भावप्यत द्रूयपरिशीलनमेवोपाय इत्यभिप्रेत्याह ॥ एतदिति ॥ ६८ ॥
आस्पदं प्रतिष्ठा यतः संमोहयेत्तस्मादितिशेषः ॥ मौरव्यं मज्ञानं ॥ ६९ ॥ दुराशया सर्पगतिं कुटिलगतिं वहतीति सर्पगास्येन हृदि ह

वा॰ टी॰
३४

द्वितीय

इतेप्रतीचिवल्गता विक्षेपसहस्रात्मनाचलता चेतोबुद्धिः ॥ चिदात्मावासंकोचंसंचितप भवदप्रसन्नतांमालिन्यमितियावत् ॥७०॥ इक
र्तोः प्रसीदतितमाह प्राग्ज्ञेइ तिद्वयंप्रागुक्तावस्तु परमार्थरूपं दृश्यतेययासावस्तुदृष्टिः सूक्ष्मबुद्धिः दृश्यतेत्वग्र्यया बुध्यासूक्ष्मया सूक्ष्म
यासूक्ष्मदर्शिभिरितिश्रुतेः ॥ यथार्थभूतायथार्थवस्त्वैकरस्यमापन्ना ॥ अथवावस्तुभूतादृष्टिश्चिदात्माप्राग्ज्ञउपदेष्टरिसतिप्रसीदत्यज्ञा
नमालिन्यमपास्यस्फुरति ॥७१॥ मतिविलासलक्षणमावक्षाणस्तद्वृत्तंप्रशंसतिपूर्वेति ॥ पूर्वापरविचारेरणासूक्ष्मतमार्थग्रहणपटीयस
चातुर्येणचशोभमानामतिः सविकारेत्यर्थः ॥ पुमान् ॥ पुरुषार्थसंपादनेनसार्थकीकृतपुंजन्मेत्यर्थः ॥७२॥ स्वमतिस्तद्धि सविकासान

प्राग्ज्ञेयथार्थभूतेयंवस्तुदृष्टिः प्रसीदति ॥ द्वगिवैदौनिरंभोद्देसकलामलमंडले ॥७१॥ पूर्वापरविचारार्थचारुचातुर्यशालिनी
सविकाशमतिर्यस्यसपुमानिहकथ्यते ॥७२॥ विकसितेनसितेनतमोमुचावरविचारणशीतलरोचिषा ॥ गुणवताहृदयेनविरा
जसेत्वममलेननमःशशिनायथा ॥७३॥ इतिवक्तृच्छकलक्षणंसर्गः ॥१३॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ परिपूर्णमनामान्यःप्रष्टुंजानासिरा

वेतिसंदिहानंराममाश्वासयन्नाह विकसितेनेति ॥ तमोऽज्ञानंमुंचता अतएवसितेनस्वच्छेनगुणवताशंसादिगुणशालिनाहृदयेन
प्रागुक्तबुध्यात्वंविराजसे ॥७३॥ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेमु॰णेप्रकाद शःसर्गः ॥१३॥ अनर्थताभवगतेर्ज्ञानमाहात्म्यमुत्तमं रामेचपृच्छ
कगुणसमृद्धिरिहवर्ण्यते अन्येषामपिविवेकवैराग्यदार्ढ्यायसंसारगतेरनर्थरूपतांज्ञानमाहात्म्यंचविवक्षुस्तत्प्रशंसयैनोनकेवलं
त्वयिसविकासाबुद्धिरेव अपितुन्येपिवहवोगुणाःपृच्छकलक्षणंचसमग्रमस्तीतिप्रशंसनेनरामंप्रोत्साहयन् ॥ श्रीवसिष्ठउवाच परि
पूर्णमनाइतिउक्तवक्ष्यमाणैर्गुणैःपरिपूर्णमनोयस्य उक्तंचसामान्योक्तिसूचितमपिवेत्सिविशिष्यवधारयसि ॥१॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

घवासिष्ठेवाल्मीकिकृतेनातिहिमप्रकरणमारात्

राम
३४

रजसामनेश्वापत्नंस्मात्तमसगत्वावरणंअतस्तद्रहितां अतएवसुद्धेसत्वगुणेपरमा॥ त्मनिचानुपातिनीं॥ आत्मनिसंरुद्धाप्यस्वरुद्धीकृ
त्यस्थिरउद्युक्त:॥ २ रत्नानांश्रीःसपत्नरत्नसहिताश्रीर्लक्ष्मीश्च॥ ३॥ शिष्यांस्तुपुत्रवत्पश्येदितिन्यायात्सुतेतिसंबोधनं आर्द्रत्वंसद्भवत्वाल
ग्नकराणाउक्तरोगयास्मियन्॥ ४॥ अभ्यास:परिशीलनंसंबंधइतियावत्॥ शुद्धस्यतत्वदीर्घै:॥ सर्वदिक्प्रसृतै:सततैरविछिन्नै:पक्षपक्षे
गुणैस्तंतुभि: सौरभ्यादिभिश्च॥ भजनंश्रवणफलबवोधाधार:॥ शुद्धासुभ्रा॥ सविकासाचंद्रकृतंप्रबोधाधार:॥ यथाचंद्रागवकुमुद

रजस्तमोभ्यांरहितांशुद्धसत्वानुपातिनीं॥ मतिमात्मनिसंरुद्धाप्ययत्नानंशोतुस्थिरोभव॥ २॥ विद्योतेत्वयिसर्वैवपृच्छकस्यगुणाव
ली॥ वक्तुर्गुणावलीचमयिरत्नश्रीर्जलधौयथा॥ ३॥ आम्रवानसिवैराग्यंविवेकासंगजंसुत॥ चंद्रकांतइवाद्रत्वंलग्नचंद्रकरो
त्कर:॥ ४॥ चिरमाशैशवादेवतवाभ्यासोस्तिसद्गुणै:॥ शुद्धै:शुद्धस्यदीर्घैश्चपक्षस्येवगतिसंततै:॥ ५॥ अत:शृणुकथांवक्ष्येत्वमे-
वास्याहिभाजनं॥ नहिचंद्रंविनाशुद्धासविकासाकुमुद्वती॥ ६॥ येकेवनसमारंभापाश्चकाश्चनदृष्टय:॥ नेचताश्चपदेहष्टेनि
:शेषंयांतिवैशमं॥ ७॥ यदिविज्ञानविश्रांतिर्निर्भवेद्वुव्यचेतस:॥ नदस्यांसंसृतौसाधुश्चिंतामौढ्यंसहेतक:॥ ८॥

तीसविकासातथेयंकथात्वय्येवसविकासेतिवार्थ:॥ ६॥ नन्वस्यकथाश्रवणसमारंभस्यकोवधिरितिचेत्परपददर्शनविश्रांतिरेवे
त्यभिप्रेत्याह॥ येकेचनेति॥ तेसर्वसमारंभास्ता:॥ सर्वो:प्रमाणप्रमेयदृष्टय:॥ नन्विहपुमास्त्रियेत्येकशेषेणभाव्यंनहिद्वंद्वइवैकशे
षोवैकल्पिकइतिचेत्सत्यंतथापिमहाभाष्याद्यभियुक्तप्रयोगेष्वेकशेषवृत्ते:॥ स्वपदविग्रहवाक्यप्रयोगदर्शनाददोष:॥ उक्तविश्रां
ताववनाश्वासंबारतियदीनिसाधुर्वियेकोकस्सहेततदसहनात्वमिवदेहत्यागेयुक्तस्यादितिभाव:॥ ८॥ श्रीरामचंद्रपरमात्मने

नकेवलं वाह्यदृष्टयएव विलीयंते अपितु मानसा अपीत्याह परमितितथा च श्रुतिः भिद्यते हृदयग्रंथि श्छिद्यंते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयं
ते ॰ ॰ स्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परवरे इति ॥ दृष्टांत पक्षे हिरण्यगर्भस्यायुः परंत ॥ ९ ॥ लोके विषयसंबंधादपि विषूचिका सिंप्रेद्धायो
गर्जाधिस्य ब्रह्मैक बोधः स एव गारुडमंत्रस्तेन पावनेन ॥ १० ॥ सज्जनेन गुरुसतीर्थ्यादिना सहत्वकारात् फलतिच ॥ ११ ॥ यथोक्तम
र्थगद्यैः प्रपंचयति अवश्यमित्यादिना ॥ इहास्मिन्नधिजन्मनि अवश्यंभवतीत्यन्वयः ॥ अवहेलया अनादरेरगनद्रष्टव्याः ॥ वि

परंप्राप्य विलीयंते सर्वामननवृत्तयः ॥ कल्पांतार्कगणासंगा त्कुलशैलशिला इव ॥ ९ ॥ दुःसहारामसंसार विशावेश विषू
चिका ॥ योगगारुडमंत्रेण पावनेन प्रशाम्यति ॥ १० ॥ सच योगः सज्जनेन सहशास्त्रविचारणात् ॥ परमार्थज्ञानमंत्रोनूनं
लभ्यत एवच ॥ ११ ॥ अवश्यमिह हि विचारे कृते सकलदुःखपरिक्षयो भवतीति मंतव्यं नानोविचारदृष्टयोऽवहेलया द्रष्ट
व्याः विचारवशतः ॥ पुरुषेण सकलमिदमाधिपंजरं सर्पेण त्वचमिव परिपक्कां संत्यज्य विगतज्वरेरगशीतलांतः करणे
न विनोदादिंद्रजालमिव जगदखिलमालोक्यते सम्यग्दर्शनवतो हि परं दुःखमिदं विषमो घ्नतितरां संसाररागो भोगीवदश
ति ॥ असिरिवच्छिनत्ति कुंतइव वेधयति ॥ रज्जुरिवावेष्टयति पावक इव दहति रात्रिरिवांधयति ॥ ७ ॥

चारवतासम्यग्दर्शनव^

तामतएव शीतलांतः करणेन पुरुषेण वशात् इति पाठेतु विचारस्य वशो परोक्षबोधस्ततः ॥ सर्पेणापरिपक्कां जीर्णत्वचमिवस
र्वमाधिपंजरं संत्यज्याखिलमिदं जगदिंद्रजालमिव कौतुकसुखरूपमवलोक्यते ॥ परं इत्यवधारणे निपातः ॥ परं इत्यवधारणे नि
पातः ॥ परं उत्कृष्टं दुःखमिति वा प्रतिज्ञातं वैषम्यमेव दृष्टांतैः ॥ प्रपंचयति भोगीवेत्यादिना मोहांधकूपे इत्यं तेन सर्वत्र संसाररा

गर्भितकलेरगाव॰

विवशीकरोतीत्यंतेसर्वत्र अशंकितपरिपतितपुरुषान् इत्यस्यकर्मतयान्वयः॥ अशंकितं अनर्थशंकांविनैवमोहाद्विषयेषुपरिपतिता नूपुरुषानितितदर्थः॥ शिरसिपतितःपाषाणइवविवशीकरोतिमूर्छयति॥ प्रज्ञांविवेकदृष्टिं छिंतिंमर्यादांपातयतिपुरुषानित्यनुष
ज्यतमोहलक्षणेअंधकारयुक्तकूपे॥ अंधकूपोनरकविशेषोवा॥ स्त्रर्जरीकरोत्यभिषवेणसोममिवशिथिलीकरोतिपुरुषानित्येव॥
किंबहुनेत्येकोन्तस्याप्याहनतदस्तीति॥ नरकाणांमलमूत्रादीनांनगराणीवशरीराणितेषांनिकरः स्वस्वजनपोष्यवर्गादिसमूहस्त
त्रानुरागेरागपुरुषमनुबध्नातितच्छीलाविषयलक्षणा विषूचिकायदिनचिकित्स्यतेतत्तर्हिनितरां तत्तद्वक्ष्यमाणंनरका दुर्दशासह

अशंकितपरिपतितपुरुषान्पाषाणइवविवशीकरोति॥ हरतिप्रज्ञांनाशयतिस्थितिंपातयतिमोहांधकूपे॥ तृष्णा स्त्रर्जरी
करोतिननतदस्तिकिंचिद्दुःखंसंसायन्नप्राप्नोतिदुरंतेयंकिलविषयविषूचिकायदिनचिकित्स्यतेतन्नितरांनरक नगरनि
करफलानुबंधिनीनर्तकरोति॥ यत्रशिलाशिताऽसित शातपातउपलताडनमग्निदाहोहिमावसेकोंगावकर्तनंचंद
नचर्चातरुवनानिघुणावृत्तांतःपरिवेषोंगपरिमार्जनं॥ स्वंकरोतियत्रशिलाशितापाषाणभक्षकता असिभिः॥ शातंखंडनं
पातः पर्वताग्रेभ्यःपातनंउपलघनैस्ताडनंअग्निनादाहोहिमेनावसेकः सदाआर्द्रताअंगानामवकर्तनंछेदनंकुठारकर्त्तर्या
दिभिश्चंदनकाष्ठस्येवचर्चाघर्षणंशिलाफलकेषु असिपत्रतरूणांवनानितेषुधावनमितियावत्॥ घुणाःकाष्ठांतःकीटकाःतेषामि
वहृदंतः॥ सर्वांगेकाष्ठयंत्रनिपीडनंपरिवेषस्तसायःकंटकश्रृंखलाभिःपरितोवेष्टनंअंगानांकंटकमार्जनीभिःपरिमार्जनंनि
स्त्वचनमितियावत्॥

अनवरतं अनलविचलितान्यग्निज्वालानिःसरणानि येभ्यस्तथाविधानां समन नाराचानां युद्धप्रक्षिप्तबाणानां धारावदविच्छेदेन
नि[illegible]तनं निपातः निदाघस्य ग्रीष्मकालस्य विनोदो निवाहः॥ विनैव छायापानीयाभ्यामिति शेषः तथा शिशिरे धारागृहेषु शीकरवर्ष
णं॥ शिरसि छिन्नप्ररूढस्य पुनः पुनश्छेदः सुखनिद्राविषयेतु मूकीकरणं वार्त्तापि नास्तीत्यर्थः॥ आननस्य मुद्रापिधानेन नि
रूद्धश्वासतापादनं वांधुर्यं निम्नोन्नतभावेगानां विसंष्ठनत्वा ह्यवहारक्षमतेति यावत्॥ पर्वतवन्महानुपचयो देहस्यैकैकांगस्येत्
यर्थः॥ अथवा यत्र शिला शितादि चतुष्टयं हिमावसेकवत्सोढव्यं अंगावकर्त्तनं चंदनलेपवत् वरूवनादित्रयं॥ अंगपरिमार्ज

अनवरतानल विचलित समरनाराचनिपातो निदाघविनोदनं धारागृहशीकर वर्षणं शिर श्छेदः
सुखनिद्रामूकीकरणमाननमुद्रा बांधुर्यमहानुपचयः॥ तदेवंविधकष्टचेष्टासहस्रदारुणे सं
सारचक्रयंत्रेऽस्मिन् राघवनावहेलना कर्त्तव्या॥ अवश्यमेवं कर्त्तव्यं॥ एवं वावबोद्धव्यं यथा किल
शास्त्रविचाराच्छ्रेयो भवतीति

नवत् देहसंस्कारवत् विशिष्टशरधारा निपातस्तु निदाघविनोदनार्थे धारागृहशीकरवर्षणवत् शिरश्छेदप्रयुक्तं मरणं सु
खनिद्रावत् मुखपिधानेन वल्लान्मुकीकरणं च सहजवृत्या आननमुद्रावत् वांधुर्यं च महासपुडुपचयवदवश्यं सोढव्यमित्यर्थे
:॥ दुःखरूपानामानेंत्यादि कथदर्शनमात्रं येन दितिप्रपंदर्श्योपसंहरंस्तद्गुणनस्य प्रकृतोपयोगमाहतदेवमिति॥ चक्रेनेश्व
रैर्देहैर्यंत्रणं॥ यंत्रः संकोचः परिच्छेदः पारवश्यं च तस्मिन् एवं वक्ष्यमाणरीत्यात्मेवाहयथेति॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

ति यदि मन्यसे तर्हि ते कथं सततमेव मुदितमनसस्तिष्ठन्ती

ननु कथं शास्त्रविचाराच्छ्रेयो भवतीति निश्चयतत्स्मरणमपि मांडव्यादीनां दुर्दशासहस्रदर्शनादित्याशंकां परिहरन् विधायादृष्ट फलनतां दर्शयति ॥ अन्यच्चेति ॥ ज्ञानकवचेनावगुंठितशरीराः ॥ अत एव दुःखाहा अपि एते पूर्वोक्तमुन्यादयो ऽत्तवन्मनोवृत्तिपूर्वि कां दुःखकारिणीं तां संसारकदर्थनामनुभवंतस्तिष्ठंतीत्येवमन्वयः ॥ मुनयो ध्यानपराः ऋषयो मंत्रजपपराः ॥ विप्राः कर्मपराः राजा नो जनकादयः ॥ इह हीत्यस्य देहलीदीपन्यायेन पूर्वत्रोत्तरश्लोकेनान्वयः ॥ नहि किं दृशी तेषां स्थितिस्तामाह विकौतुका इति ॥ अ सर्वविषयदर्शनोपभोगे गोत्साह ॥ कौतुकं तद्रहिताः ॥ विकल्पैर्विप्लवो विक्षेपस्तद्रहिताः ॥ ९० यदि ब्रह्मादिवदेवते पूर्णकामास्तर्हि क

अन्यच्च रघुकुलेंदो यदि चैते महामुनयो महर्षयश्च ये विप्राश्च राजानश्च ज्ञानकवचेनावगुंठितशरीरास्ते कथमदुःखक्षमा अपि दुःख करीं तां तां वृत्तिपूर्विकां संसार कदर्थनामनुभवंतः ॥ सततमेव मुदितमनसस्तिष्ठंति इह हि ॥ विकौतुका विगतविकल्पविप्लवाय थास्थिताहरिहरपद्मजादयः ॥ नरोत्तमाः समधिगतात्मदीपिकास्तथास्थिता जगति विशुद्धबुद्धयः ॥ ९२ परिक्षीणे मोहे विगल ति घने ज्ञानजलदे परिज्ञाते तत्त्वे समधिगत आत्मन्यतिनते विचार्यार्थैः सार्द्धं चलि तवपुषो वैसदृशतो धिया दृष्टे तत्त्वे मरणमटनं ज्ञा

थं तेषां संसारेषु अटनदर्शनमित्याशंकां परिहरन् विचारादेर्जीवन्मुक्तिविहरणफलतां दर्शयति परिक्षीण इति ॥ आर्यैर्गुर्वादिभिः सा र्द्धं विचार्य पदार्थपरिशोधने सदृशतस्तदात्म्याध्यासप्रसक्तात्मसादृश्याच्चालितान्यनात्मभावेन निरस्तानि वपुंषि स्थूलादिशरीरा णि ...नतस्याधिकारिणः प्रथमं वाक्यात्तत्त्वे परिज्ञाते मननेन च अतितते अपरिच्छिन्ने आत्मनि सम्यगसंभवनानिरासेनाधिगते ध्या निदिध्यासननिरस्तविपरीतभावनया बुध्या च तस्य भावस्तत्त्वं ब्रह्मभावस्तस्मिन्दृष्टे साक्षात्कृते सति माह परिक्षीणेनतत्कार्यनिवि

...सिष्ठ

इ भ्रांतिस्त्वानमेघेन्ववविगलतिसतिइदं जागतिं अटनं भ्रमणं क्रीडनमेवनपीडनमित्यर्थः ॥ १३ ॥ रमणत्वमेवोपपादयतिप्रसन्नेइति ॥
चित्स्वे चैतन्यमात्रस्वभावे परमार्थे वस्तुनि प्रसन्ने सतिपरे उत्कृष्टे शमभेवबलातिप्राप्ते अखिलकलनादृष्टिषुसमस्तबुद्धिवृत्तिषु शम
भागीभूतासुशांतिरसास्वादनरूपासुसतीषुस्वांतःकरणघटनाआस्वादितब्रह्मरसंयथास्यात्तथासमं वैषम्यशून्यस्वभावंयातिग
च्छति अतोयुक्तंरमणत्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥ आत्मानंरथिनंविद्धिशरीरंरथमेवतुइत्यादिश्रुत्युक्तरथादिरूपकदृष्ट्यावारमणमुपपन्नमित्या

शयेनाह राघव ॥ प्रसन्नेचित्तत्वेहृदिशमभेवबलातिपरेशमाभोगीभूतास्वखिलकलनादृष्टिषुपुरः ॥ समंयातिस्वांतःकरणघ
टनास्वादितरसंधियादृष्टेनतत्त्वेरमणमटनंजागतमिदं ॥ १४ ॥ अन्यच्च ॥ रथःस्थाणुर्देहस्तुरगरचनाचेंद्रियगतिः ॥ परिस्पंदोवाते
वहनकलितानंदविषयः ॥ परोणुर्वोदेहीजगतिविहरामीत्यनघयाधियादृष्टेनत्वेरमणमटनंजागतमिदं ॥ १५ ॥ इतिश्रीवज्ञ
माहात्म्यवर्णनंनाम द्वादशः सर्गः १२ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यदृष्टात्मानःसुबुद्धयः ॥ विचरंतीहसंसारेमहांतोभ्यु
दिताइव ॥ १ ॥

हरयइति स्थाणुःछिन्नतरुरिवाचेतनोदेहोरथः ॥ इंद्रियाणांविषयाभिमुखीगतिस्तुरगाणांरचनागति ॥ चातुरी
परित ॥ स्पंदश्चालनंयेनसप्रग्रहोवातःप्राणप्रधानंमनः अथोद्दृष्टयादिभिर्वहनेनप्रापणेनकलिताःप्राप्ताआनंदरूपाविषयायो
नतथाविधोदेहीआत्मासमाधौपरःपरमात्मैवव्यवहारकालेबुद्ध्युपाधिपरिच्छेदादणुःसूक्ष्मोवारथीनिशेषः ॥ एवंभूतोहंज
गतिविहरामीतिधियापिरमणमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ इतिवासिनामर्यमु॰ द्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥ वर्णिताइहबाहुल्याद्वैराग्यादिगुणोदयाःजी
वन्मुक्तिफलोन्नद्धाविशेषेणशमःपुनः ॥ वैराग्यशांत्यादिसाधनानिवर्णयिष्यन्प्रस्तुतांजीवन्मुक्तस्थितिमेववर्णयतिएतामितिश्र

मुदिताःसाधवश्चाभ्युदयप्रकाशादिव ॥ १ ॥

स

यतः शुभाशुभमुपादातुं हातुं वा न वांछंत्यत एव तत्साधनानि न याचंते ॥ असंगात्मदर्शनात्स्वच्छं निर्लेपं कुर्वंति शास्त्रीयं गच्छंति लौकिक सन्मार्गं ३ ॥ आयांति प्रयांत्यन्यदृशा स्वदृशा तु न स चक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव समनाऽमना इवेत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ ४ ॥ क्षीयंते प्रयोजकद्वेषरागयोः क्षयात्तद्विषयसत्यताबुद्धिक्षयाच्चेति भावः ॥ ५ ॥ द्रीहा इच्छा चेष्टा च मधुरवृत्तिः शांतिर्ब्रह्माकारता च सुखक र्तृ मनः ॥ कर्मचंद्रविंबस्थितं स्वर्गिणमिव ॥ मनःकर्तृ चंद्रविंबस्थितं तमेवेत्युत्प्रेक्षा वा ॥ ६ ॥ विषय मनकौतुकयोरेव विक्षेपहेतुत्वात्

न शोचंति न वांछंति न याचंते शुभाशुभं । सर्वमेवं च कुर्वंति न कुर्वंतीह किंचन ॥ २ ॥ स्वच्छमेवावतिष्ठंति स्वच्छं कुर्वंति यांति च हेयोपादेयतापक्षरहिताः स्वात्मनि स्थिताः ॥ ३ ॥ अयांति च न चायांति प्रयांति च न यांति च ॥ न कुर्वंत्यपि कुर्वंति न वदंति वदंति च ॥ ४ ॥ ये केचन समारंभा यास्त्वका श्वन दृष्टयः ॥ हेयोपादेयतास्तास्ताः क्षीयंते धिगते पदे ॥ ५ ॥ परित्यक्तसमस्तेहं मनो मधुरवृ तिमत् ॥ सर्वतः सुखमभ्येति चंद्रविंबइव स्थितं ॥ ६ ॥ अपि निर्मनना रंभमप्यस्ताखिलकौतुकं ॥ आत्मन्येव न मात्यंतरिंदावि वरसायनं ॥ ७ ॥ न करोतींद्रजालानि नानुधावति वासनां ॥ बालवच्चापलमुत्सृज्य पूर्वमेव विराजते ॥ ८ ॥ एवं विधा हि वृत्तय आत्मतत्त्वावलोकना ल्लभ्यंते नान्यथा तस्माद्विचारेणात्मैवान्वेष्टव्य उपासनीयो ज्ञातव्यो यावज्जीवं पुरुषेणेनेतरादिति

द्भावेन निर्विक्षेपं सुखमित्यनुषज्यते सुखात्मनापन्नं मनस्त्वर्थः ॥ न माति न परिच्छिद्यते ॥ इंद्रो पूर्णचंद्र रसायनममृतं ॥ ७ ॥ इंद्रजा लानि मायिकविक्षेपान् वासनातद्धेतु बालानामिव भ्रांतिप्रसक्तं चापलमुत्सृज्य पूर्वमनादिसिद्धमात्मसुखमेव विराजते ॥ ८ ॥ प्र योजनप्रपंचस्यैनेप्रस्तुतोपयोगं पुनर्गृह्येनोपसंहरति एवमिति वृत्तयः ॥ स्थितयः ॥ अन्वेषणं श्रवणमननाभ्यासः ॥ उपासनं निदि

शांतं ॥ ७० ॥

राक वाक्यतारा कार्यनिष्ठतानिश्चयः यस्याधिकारिणः श्रवणादेरभ्यासेन ११ अवहेलितो शास्त्रतदर्थौ यैः ॥ अवज्ञाताउपेक्षिता
महान्तः पूज्याजनास्तत्त्वज्ञायैः १२ १३ दुरधिगमानि शास्त्राणि कथं मौर्ख्यनिवृत्तिस्या तत्राह किंचिदिति ईषद्व्युत्पन्नानामथ
त्यथः १४ यथोचिते दृष्टान्तैः वाक्यार्थः परमा त्माबंधुः प्रियतमोवश्यं लब्धुमिष्टोयस्य तेन श्राव्यमवश्यं श्रोतव्यं १५ तुच्छाः
अधमाः १६ सर्वदुर्दशाहेलपेक्षयारा कैका दुर्दशापि वरमित्याह द्वाभ्यां १७ कोटरे षेववा १८ मोहोमूर्च्छामृत्युद्वारं तल्लक्षणे

स्वानुभूतेश्च शास्त्रस्य गुरोश्चैवैकवाक्यता ॥ यस्याभ्यासेन तेनात्मा संततेनावलोक्यते ११ अवहेलितशास्त्रार्थैरवज्ञातमहाज
नैः कष्टामप्यापदं प्राप्तो न मूढैस्समतामियात् १२ न व्याधिर्न विषं नापत्तथा नाधिश्च भूतले खेदाय स्वशरीरस्थं मौर्ख्यमेकं यथा
नृणां १३ किंचित्संस्कृतबुद्धीनां श्रुतं शास्त्रमिदं यथा मौर्ख्यापहं तथा शास्त्रमन्यदास्ति न किंचन १४ इदं श्राव्यं सुखकरं
यथादृष्टान्तसुंदरं अविरुद्धमशेषेण शास्त्रं वाक्यार्थबंधुना १५ आपदो यत्र दुरुत्तारा या श्च तुच्छाः कुयोनयः तास्ता मौर्ख्या
त्प्रसूयंते खदिरादिव कंटकाः ॥ वरं शरीरावहस्तस्य चांडालागारवीथिषु भिक्षार्थमटनं राम न मौर्ख्यहतजीवितं १७ वरं
घोरांधकूपेषु कोटरे षेव भूरुहां ॥ अंधकीटत्वमेकांतेन न मौर्ख्यमतिदुःखदं १८ इममालोकमासाद्य मोक्षोपायम
यं जनः ॥ अंधतामेति न पुनः कश्चिन्मोहतमस्यपि १९ तावन्नयति संकोचं तृष्णा वैमानवांबुजं यावद्विवेकसूर्यस्यनो

पितमसिनांधतामेति किमन्यत्रेत्सर्थः ॥ १९ ननु तृष्णात्यागे उपायं न पश्यामस्तत्राह तावदिति मानवमेवांबुजं पसं २० श्री
रामचंद्रपरमात्मनेनमः ॥ श्रीसीतारामचंद्रपरमात्मनेनमः ॥ श्रीकृष्णपरमात्मनेनमः ॥ श्रीराम ॥ श्रीकृष्ण ॥ श्रीमद्

ज्ञात्वा विहरेस्सु त्वरेणान्वयः ॥ २१ ॥ २२ दृष्टिं आरुह्य ॥ २३ ॥ तदात्मतत्त्वं प घते प्राप्यते येन तज्ज्ञानं तत्पदं परमपुरुषार्थसिद्ध
ये साधनीयं ॥ २४ ॥ न विद्यते उत्तममुत्कृष्टतमम न्यद्यस्मात्तथाविधं पदं वस्तु तदालंबि ॥ २५ ॥ दर्दुरान्भेकान् ॥ स हि कूपस्थो
न बहिः पश्यति तत्राप्यंधश्चेत्सुतरामिति भावः ॥ २६ ॥ शठेषु वंचकेषु दुरंतेषु दुरुच्छेदेषु प्रबलेष्विति यावत् ॥ भक्ताः संक्ताये ते

संसारदुःखमोक्षार्थमादृशैः सह बंधुभिः ॥ स्वरूपमात्मनो ज्ञात्वा गुरुशास्त्रप्रमाणतः ॥ २१ ॥ जीवन्मुक्ताश्चरंतीह यथाह
रिहरादयः ॥ यथा ब्रह्मर्षयश्चान्ये ऽ तथा विहर राघव ॥ २२ ॥ अनंतानीह दुःखानि सुखं तृणलवोपमं ॥ नातः सुखेषु बध्नीया
द्दृष्टिं दुःखानुबंधिषु ॥ २३ ॥ यदनंतमनायासं तत्पदं सारसिद्धये ॥ संसाधनीयं प्रयत्नेन पुरुषेण विजानता ॥ २४ ॥ त एव पुरुषा
र्थस्य भाजनं पुरुषोत्तमाः ॥ अनुत्तमपदालंबि मनो येषां गतज्वरं ॥ २५ ॥ संभोगाशनमात्रेण राज्यादिषु सुखेषु ये ॥ संतुष्टा
दुष्टमनसो विद्धि तानंधदर्दुरान् ॥ २६ ॥ ये शठेषु दुरंतेषु दुःकृतारंभशालिषु ॥ द्विषत्सु मित्ररूपेषु भक्ता वै भोगभोगिषु ॥ २७ ॥
ते यांति दुर्गमाद्दुर्गं दुःखाद्दुःखभयाद्भयं ॥ नरकान्नरकं मूढा मोहमंथरबुद्धयः ॥ २८ ॥ परस्परविनाशोक्तेः श्रेयस्थो न क
दाचन ॥ सुखदुःखदशे रामतडित्प्रसुरभंगुरे ॥ २९ ॥ ये विरक्ता महात्मानः सुविविक्ता भवादृशाः ॥ पुरुषान्विद्धि तान्वंद्यान्भो
गमोक्षैकभाजनान् ॥ ३० ॥ विवेकं परमाश्रित्य वैराग्याभ्यासयोगतः ॥ संसारसरितं घोरामिमामापदमुत्तरेत् ॥ ३१ ॥ यांतीत्युत्तरे

ण ... न्वयः ॥ २७ ॥ दुर्गमात्संकटात् मंथरबुद्धयो मंदबुद्धयः ॥ २८ ॥ सुखस्यानंतरं दुःखं दुःखस्यानंतरं सुखं ॥ घटीयंत्रवदश्रांतं भ्रमन्याति पु
नः पुनरित्यादिवाक्यैः सुखदुःखदशयोः परस्परविनाशोक्तेः एकं कदापि श्रेयसि न तिष्ठतीति श्रेयस्थो विश्रांतिभाङ् न भवति प्रत्यक्षतो तयोर्भंगु
रताप्रसिद्धेत्याह सुखदुःखेति ॥ २९ ॥ सुविविक्ताः सम्यग्विवेकिनः ॥ ३० ॥ संसारसरिद्रूपामिमां आपदं ॥ ३१ ॥

विषवन्मूर्छनेनसमुच्छ्रयेणसंमोहंकश्मलंदातुंशीलंयासांतासुसंसारस्यमायासुमिथ्यांवंचनोपायेषु ॥३२॥ तार्णस्यतृणविकारस्यराद्धेः शिरइतिवत्संस्तराद्वेदकल्पना षष्ठी ॥३३॥ ननुसंसारात्परमन्यन्नास्त्येवतत्रकिमवलंब्यसंसारेअरतिः कार्येत्याशंक्याहयदितिशेमुषीलभ्यंज्ञानमात्रेरागप्राप्तुंशक्यं अस्त्येवननास्तितदसत्वेजगदांध्यप्रसंगात् आत्मापलापायोगाद्धेतिभावः तथाचोक्तंपुराणेषु असत्यास्मिन्जगन्नाथेअंधीभूतमिदंभवेत् सूर्येणेववहिहीनत्वान्निरालोकंजगद्यथेति श्रुतिश्चअसन्नेवसभवतिअसद्ब्रह्मेति वेदचेत्

नस्वप्नव्यंचसंसारमायास्विहविजानता विषमूर्छनसंमोहदायिनीषुविवेकिना ॥३२॥ संसारमिममासाद्ययास्तिष्टत्यवहेलया ज्वलितस्यगृहस्योच्चैःशेतेतार्णस्यसंस्तरे ॥३३॥ यत्प्राप्यननिवर्त्ततेयदासाद्यनशोच्यते तत्पदंशेमुषील्भ्यमस्त्येवात्रनसंशयः ॥३४॥ नास्तिचेत्तद्विचारेणदोषःकोभवतांभवेत् अस्तिचेत्तत्समुत्तीर्णाभविष्यथभवार्णवात् ॥३५॥ प्रवृत्तिःपुरुषस्येहमोक्षोपायविचारणे यदाभवत्यसुतदामोक्षभागीसउच्यते ॥३६॥

अस्तिब्रह्मेतिचेद्वेदसंतमेनंततोविदुरिति ॥३४॥ संदिग्धेतिपरेलोकेवरंश्रुतिपथाश्रयः यदिनस्यात्तदाकिंस्याद्यदिस्यान्नास्तिकोहतइतिन्यायेनसंदिहानंप्रत्यप्याहनास्तिचेदिति संदेहेपिमहाफलस्योपेक्षानर्हत्वाद्धेतिभावः ॥३५॥ तर्हिकथंनसर्वेप्रवर्त्ततइत्याशंक्ययावन्नानुग्रहः साक्षाज्जायतेपरमेशितुः तावन्नसद्गुरुंकश्चित्सच्छास्त्रंवापिविंदतीतिवचनादीश्वरानुग्रहलभ्यमोक्षभागिताशालिनएवमोक्षसाधनेप्रवृत्तिर्नसर्वेषामित्याह प्रवृत्तिरिति प्रवृत्तिफललिंगानुमेयंमोक्षभागित्वमितिभावः ॥३६॥ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ६७ ॥ ६९ ॥

ननु देहेंद्रियविषयशून्यकेवलीभावहेतुनाकिमनेनशास्त्रेण सत्वेवदेहादिप्रपायांतरेणापि स्वर्गादिसुखस्यसंभवादित्याशंक्याह
अनपायीति ॥ स्वर्गादिअपायपतनाशंकाऽस्वाछयादिग्रस्तमेवेति केवलीभावएवपुरुषार्थइतिभावः ॥ ३७ नदितियोग्यत्वात् व्य
वहितविचारप्रवृत्तिपरामर्शः तस्याःप्राप्तौसत्यां उत्तमस्य कैवल्यस्यप्राप्तौ क्लेशोनोपजायते ॥ ननुधनादिभिरेवकेवलीभावोस्तु ॥
किंविचारेणतत्राहनेति ॥ ३८ हस्तपादचलनंकायिकमभिस्कारादौदेशांतरसंगमोयात्रादौउपवासादौकायक्लेशनवलोत्साह नि

अनपायिनिराशंकंस्वारूढं विगतविभ्रमं ॥ नविनाकेवलीभावद्विद्यते भुवनत्रये ॥ ३७ ॥ तत्प्राप्तावुत्तमप्राप्तौ
नक्लेशउपजायते ॥ नधनान्युपकुर्वंति[illegible]मित्राणिनबांधवाः ॥ ३८ ॥ नहस्तपादचलनंनदेशांतरसंगमः ॥ नकाय
क्लेशवैधुर्यंनतीर्थायतनाश्रयाः ॥ ३९ ॥ पु[illegible]र्थैकसाध्येनवासनैकार्थकर्मणा केवलंतन्मनोमात्रजपेनासा
द्यतेपदं ॥ ४० ॥ विवेकमात्रसाध्यंतद्विचारैकांतनिश्चयं ॥ त्यजताःदुःखजालानिनरेणैतदवाप्यते ॥ ४१ ॥ सु
खसेव्यासनस्थेनतद्विचारयतास्वयं ॥ नशोच्यतेपदंप्राप्यनसभूयोभिजायते ॥ ४२ ॥

द्रादिवैधुर्यं ॥ तीर्थायतनानिक्षेत्राणितत्रनिवासाः ॥ ३९ केनतर्हितत्प्राप्यतेतत्राह ॥ पुरुषार्थेति ॥ पुरुषार्थैः ॥ श्रवणमनननिजध्यास
नपौरुषेणदेकसाध्येनद्वैतवासनाविरोधिब्रह्माकारहृदवासनायाः एकार्थेनतुल्यविषयेणकर्मणासाध्येनसाक्षात्कारेणेत्यर्थः
मनोमात्रस्यद्वैतस्यमूलोच्छेदलक्षणेनजयेनयथागुरुः ॥ एवंनिरंतरकृताब्रह्मैवास्मीतिवासना ॥ हरत्यविद्याविक्षेपान्रोगानिवरसा
यनमिति ॥ ४० विचारस्यएकांतएकाग्रंचताभ्यांनिश्चेतुशक्यंदुःखजालानिविषयान् ॥ ४१ सः प्राप्तपदः ॥ ४२ श्रीरामचंद्र ॥

संसारे सारत्वेन प्रसिद्धसुखानामुत्कर्षे इतरेषामसाराणां सत्तास्फूर्त्योः सीमांतं परमावधिं सुखस्य आस्तराणां मे यस्छानीयमव
स्थिमितिवा । एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंति सा काष्ठा सा परा गतिरित्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ अनुत्तमाः निष्पंदा रसावि
भावाः ॥ ध्यायिनां यस्मात् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अनंते समसंयोग एकरस्यत्लक्षणः ॥ ४५ ॥ शरीरपरिश्रमो मनुष्याधिकारनियमश्च नास्तीत्याह

तत्समस्तसुखासारसीमांतं साधवो विदुः ॥ तदनुत्तमनिष्पंदं परमाहूरसायनं ॥ ४३ ॥ क्षयित्वात्सर्वभावानां स्वर्गमानु
ष्ययोर्द्वयोः ॥ सुखं नास्त्येव सलिलं मृगतृष्णास्विवैतयोः ॥ ४४ ॥ अतो मनोजयश्चित्यः शमसंतोषसाधनः ॥ अनंतसमसंयोग
स्तस्मादानंद आप्यते ॥ ४५ ॥ तिष्ठता गच्छता चैव पतता भ्रमता तथा ॥ रक्षसा दानवेनापि देवेन पुरुषेण वा ॥ ४६ ॥ मनःप्रश
मनोद्भूतं तत्प्राप्यं परमं सुखं ॥ विकासि शम[illegible]ष्पस्य विवेकोच्चतरोः फलं ॥ ४७ ॥ व्यवहारपरेणापि कार्यवृंदमविंदता ॥ भा
नुनेवांबरस्थेन नो इच्छते न च वांछ्यते ॥ ४८ ॥ मनःप्रशांतमत्स्वच्छं विश्रांतं विगतश्रमं ॥ आनीहं विगताभीष्टं नाभिवांछति नो
इच्छति ॥ ४९ ॥ मोक्षद्वारे द्वारपालानिमां छृणु यथाक्रमं ॥ येषामेकतमासक्त्या मोक्षद्वारं प्रविश्यते ॥ ५० ॥

तिष्ठतेत्यादिना ॥ ४६ ॥ विकासि शमः पुष्पं यस्य उच्चस्योत्कृष्टस्य तरोः कल्पवृक्षस्य फलं परं सुखं ॥ ४७ ॥ ननु तत्प्राप्तमपि पुनर्व्यवहार
प्रसक्तावपेष्यतीत्याशंक्याह व्यवहारेति नो इच्छते नोत्सृज्यते पूर्णत्वेनाहेयत्वादत एव न वांछ्यते ॥ ४८ ॥ सति मनसि कथं न वांछा
स्यात्तत्राह मन इति ॥ ४९ ॥ प्रागनुक्रांतानपि विस्तरेण वर्ण्यमानान् शृणु ॥ ५० ॥ श्रीरामचंद्रपरमात्मने नमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्रासर्गसमाप्तेः शमंप्रस्तोतुमुपक्रमतेसुखेति सुखशब्देनतदाशात्लक्ष्यते सैवाध्वगस्यतृषातापश्रमादिदोषदशातयादीर्घो
दुरतिक्रमाशीतलतामितिशमनेत्यपकृष्यतेसमप्रभाप्रभासमापदव्यत्यासश्छंदसः शीतरश्मेरितिव्यस्तपाठेयथाचंद्रस्यस्वीया
प्रभातद्वत् ॥५१॥ हियस्मात्शमेनश्रेयआसाद्यतेअतआयुर्घृतमितिवदभेदोपचारात्तत्परमंपदंतद्विष्णोः परमंपदमितिश्रुतिप्रसि
द्धंशमएव ॥ एव नसन्नचासंछिवएवकेवलइतिश्रुतिप्रसिद्धः शिवोपिशमएव एवंरतिशोकमात्मविदित्यादिश्रुतिसिद्धासर्वदुः

सुखदोषदशादीर्घसंसारमरुमंडली ॥ जंतोः शीतलतामेतिशीतरश्मिसमप्रा ॥५१॥ शमेनासाद्यतेश्रेयः शमोहिपरमं
पदं ॥ शमः शिवः शमः शांतिः शमोभ्रांतिनिवारणं ॥५२॥ पुंसः प्रशमतृप्तस्यशीतलाच्छतरात्मनः ॥ शमभूषितचित्तस्यश
त्रुरप्येतिमित्रतां ॥५३॥ शमचंद्रमसायेषामाशयः समलंकृतः ॥ क्षीरोदानामिवोदेतितेषांपरमसुद्धता ॥५४॥ हृत्कुशेश
यकेशेषुयेषांशमकुशेशयं ॥ सतांविकसितंतेहिद्विहृतसमाः समाहरेः ॥५५॥ शमश्रीः शोभतेयेषांमुखेंदावकलंकिते ॥ ते
कुलीनेदंवोवंद्याः सौंदर्यविजितेंद्रियाः ॥५६॥

स्वोपशांतिरपिशमएवेत्यर्थः ॥५२॥ रागद्वेषाद्यतापितत्वाच्छीतलनिर्मोहत्वा
दच्छतरश्चआत्माविज्ञानात्मायस्य ॥५३॥ आशयश्चित्तंज्ञानलब्ध्वास्वाभाविकशुद्धताशमेननहिगुणीभवतीवाभिवर्द्धतइवयथा
क्षीरोदानांशुभ्रताचंद्रोदयेनेत्यर्थः ॥५४॥ कुशेशयंपद्मंहरेः ॥ समाः हरिणातुल्याः हरेहृत्पद्मस्यैवबहिर्ब्रह्मासनपद्मतयाद्वैधीभावादि
तिभावः ॥५५॥ कुलीनाः सत्कुलात्तएवंदेवः स्वपरकुलद्योततापोपशमहेतुत्वात् ॥ विजितेंदवइतिपाठेस्पष्टंपाठांतरेतुसौंदर्येणगु
रोर्विजितानिवशीकृतानिपरेषामपिचक्षुर्मनः ॥ प्रभृतीनींद्रियाणियैः ॥५६॥ छ ॥ छ ॥ छ छ छ

साम्राज्यसंपत्प्रतिमेवाकारमात्रेण सदृशीयास्तां न तु गुणांतरैरित्यर्थः ॥ ५७ ॥ तत्सर्वमिति नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषैकवद्भावः ॥ ५८ ॥
इंद्रेण श्रीं द्रागन्निमित्तभूतात् विषयस्यापि निमित्तत्वविवक्षया पंचमी जनितं कौतुकं स्वात्मानुभवचमत्कारो यस्मिंस्तथाभूतं सत् यथा प्रसाद
मधिगच्छतीति संबंधः ॥ ५९ ॥ स्वयमेवेत्यनायासोक्तिः ॥ ६० ॥ विषमाणि क्रूरकुटिलाशयानि मृदूनि तद्विपरीतानि ॥ ६१ ॥ इंद्रपदे अमृतरसाय

त्रैलोक्योदरवर्तिन्यो नानंदाय यथा श्रियः ॥ साम्राज्यसंपत्प्रतिमा यथा शमविभूतयः ॥ ५७ ॥ यानि दुःखानि यातृष्णा दुःसहा ये दुरा
धयः ॥ तत्सर्वं शांतचेतःसु तमोर्केष्विव नश्यति ॥ ५८ ॥ मनो हि सर्वभूतानां प्रसादमनुगच्छति ॥ न तथेंदौ यथा शांते जने जनितकौ
तुकं ॥ ५९ ॥ शमशालिनि सौहार्दवति सर्वेषु जंतुषु ॥ सुजने परमं तत्त्वं स्वयमेव प्रसीदति ॥ ६० ॥ मातरीव परं यांति विषमाणि मृदूनि
च ॥ विश्वासमिह भूतानि सर्वाणि शमशालिनि ॥ ६१ ॥ न रसायनपानेन न लक्ष्म्यालिंगनेन च ॥ तथा सुखमवाप्नोति शमेनांतर्ये
था मनः ॥ ६२ ॥ सर्वाधिव्याधिचलितं क्रांतं तृष्णावरत्रया ॥ मनः शमामृतासेकैः समाश्वासय राघव ॥ ६३ ॥ यत्करोषि यदश्नासि श
मशीतलया धिया ॥ तत्रातिस्वदते स्वादु नेतरत्तात मानसे ॥ ६४ ॥ शमामृतरसाच्छन्नं मनो याममेति निर्वृतिं ॥ छिन्नान्यपि तथांगा
नि मन्ये रोहंति राघव ॥ ६५ ॥ न पिशाचा न रक्षांसि न दैत्या न च शत्रवः ॥ न च व्याघ्रभुजंगा वा द्विषंति शमशालिनं ॥ ६६ ॥

न पानेन विष्णुपदे न लक्ष्म्यालिंगनेन ॥ ६२ ॥ चलितं भीषणेन कंपितं वरत्रया चर्मरज्वा क्रांतमितस्ततआकृष्टं श्रांतमिति यावत् ॥ ६३ ॥
स्वादु मधुरं यया स्यात्तथा तत्र तत् मानसे अतिस्वदते रोचते ॥ ६४ ॥ निर्वृतिं सुखं तया निर्वृत्या रोहंति पुनः प्रादुर्भवंति मन्ये इत्युत्प्रेक्षा
॥ ६५ ॥ ६६ ॥

राम
४९

सुसन्नद्धानिसम्यक्गुप्तानिसमस्तान्यंगानियस्यतं॥ अमृतरूपेणगवर्मणकवचेनवृधयंतिपीडयंतिदुःखानिदुःखनिमित्तानि॥६७॥ यथा
पुरुषइतिशेषः॥६८॥ जनस्तांतुष्टिंनैतीत्यर्थः॥ शमयुक्तः॥ आशयोयस्यतं॥६९॥ जीवतिसफलजीवनोभवति॥७०॥ अनुद्धतंविनीतंमनो
यस्यसाधुः॥ शांतः॥ यत्प्रमादादपराधमपीतियावत्॥७१॥ इदानींदंभिकतात्विकपरीक्षणायशांतलक्षणान्याह॥ श्रुत्वेत्यादिनाशुभा

सुसन्नद्धसमस्तांगंप्रशमामृतवर्मणा॥ विधेयंतिनदुःखानिशरावज्रशिलामिव॥६७॥ नतथाशोभतेराजाअप्यंतःपुरसं
स्थितः॥ समयास्वच्छयाबुद्ध्यायथोपशमशीतया॥६८॥ प्राणगत्प्रियतरंदृष्ट्वातुष्टिमेतिनवैजनः॥ यामायातिजनःशांतिमव
लोक्यशमाशयं॥६९॥ समयाशमशालिन्यावृत्त्यायःसद्भुवर्त्तते॥ अभिनंदितयालोकेजीवतीहसनेनरः॥७०॥ अनुद्धतम
नाःशांतःसाधुःकर्मकरोतियत्॥ नत्सर्वमभिनंदंतिनत्स्येमाभूतजातयः॥७१॥ श्रुत्वास्पृष्ट्वाचदृष्ट्वाचभुक्त्वाघ्रात्वाशुभा
शुभं॥ नहृष्यतिग्लायतीयःसशांतइतिकथ्यते॥७२॥ यःसमःसर्वभूतेषुभावविकांक्षतिनोद्वेष्टि॥ जितेंद्रियाणियत्नेनस
शांतइतिकथ्यते॥७३॥ स्पृष्ट्वावदातयाबुध्यायथैवांतस्तथाबहिः॥ दृश्यंतेयत्रकार्याणिसशांतइतिकथ्यते॥७४॥ तुषार
करविंबाभमनोयस्यनिराकुलं॥ मरणोत्सवयुद्धेषुसशांतइतिकथ्यते॥७५॥ स्थितोपिनस्थितइवनहृष्यतिनकुप्यति
यःसुषुप्तसमःस्वच्छःसशांतइतिकथ्यते॥७६॥ अमृतस्पंदसुभगायस्यसर्वजनंप्रति॥ दृष्टिःप्रसरतिप्रीतासशांतइतिकथ्य

ते॥ प्रियाप्रियं॥७२॥ भाविसुखादिनकांक्षतिप्रारब्धमपिनंचनोसति॥७३॥ आर्जवमपितल्लक्षणमित्याहस्पृष्ट्वेतिस्पृष्ट्वाज्ञात्वा
पिपरकौटिल्यानीतिशेषः॥७४॥ मरणोत्सवयुद्धेषुमयरागक्रोधैर्निराकुलमसंतप्तमनएवतुषारकरश्चंद्रस्तद्बिंबाभं॥७५॥ हर्ष

३
१८

कोपनिमित्तमभवत्क्रोधोपि॥७८॥

वा०टी०
८२

द्वितीय

अमृतस्पंदोमृतप्रर्हे वेरिवसुभगासुखदा ॥ ७७ ॥ भावेषु विषयेषु व्यवहारी सन्नपि नमज्जति नासज्जते ॥ ७८ ॥ महत्सु चिरकालिके षु दुःखेष्वपि मिथ्याभूतनश्वरे देहादौ यस्याहमिति मनो नास्ति ॥ ७९ ॥ परमाकाशेन ब्रह्मणा सदृशी समरसा प्रसिद्धाकाशवद्विकार्यो वा कलंकं रागादिलेपं ॥ ८० ॥ लोकेपि सर्वगुणश्रेष्ठेन शमः प्रसिद्ध इत्याह तपस्विष्विति ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ गुणानां प्रगानां समूहानां सी

अमृतस्पंदसुभगाय स्य सर्वजनं प्रति ॥ दृष्टिः प्रसरति प्रीता स शांत इति कथ्यते ॥ ७७ ॥ यो तः शीतलतां यातो यो भावेषु न मज्जति ॥ व्यवहारी न संमूढः स शांत इति कथ्यते ॥ ७८ ॥ अप्यापत्सु दुरंतासु कल्पांतेषु महत्स्वपि ॥ तुच्छेहं न मनो यस्य स शांत इति कथ्यते ॥ ७९ ॥ आकाशसदृशी यस्य पुंसः सं व्यवहारिणः ॥ कलंकमेति न मतिः स शांत इति कथ्यते ॥ ८० ॥ तपस्विषु बहुज्ञेषु याजकेषु नृपेषु च ॥ बलवत्सु गुणाढ्येषु शमवानेव राजते ॥ ८१ ॥ शमसंसक्तमनसां महतां गुणशालिनां ॥ उदेति निर्वृतिश्चित्ताज्ज्योत्स्नेव सितरोचिषः ॥ ८२ ॥ सीमांतो गुणपूगानां पौरुषैकांतभूषणं ॥ संकटेषु भयस्थाने शमः श्रीमान् विराजते ॥ ८३ ॥ शमममृतमहार्यमार्यगुप्तं परमवलंब्य परं पदं प्रयाताः ॥ रघुतनय यथा महानुभावाः क्रममनुपालय सिद्धयेतमेव ॥ ८४ ॥ इति श्रीवसिष्ठशमनिरूपणं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ श्रीसीतारामार्पणमस्तु

मांतो वधिः ॥ एकांतभूषणं मुख्यभूषणं श्रीमान्सर्वगुणसंपत्तिमान् शमो विराजते ॥ ८३ ॥ अहार्यं परैः परहर्तुमशक्यं आर्यैः पूज्यैर्गुप्तं सावधानतया रक्षितं परं उत्कृष्टं साधनमवलंब्य महानुभावा ययायेन क्रमेण परं पदं प्रयाताः प्राप्तास्तमेव क्रममनुपालय अवलंब्य रक्षस्वेत्यर्थः ॥ ८४ ॥ इति श्रीवसिष्ठतात्पर्ये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ श्रीरामचंद्रपरमात्मने नमः ॥ छ ॥ छ छ

राम
८२

साधुसंगमसच्छास्त्रभावशुध्युपबृंहितः शमसंतोषयोर्हेतुर्विचारोत्र प्रशस्यते॥ इत्थंमोक्षद्वारपालंशमाख्यमाद्यमुपवर्ण्य द्विती
यंविचारंवर्णयिष्यन्॥ वसिष्ठउवाच॥ शास्त्रेतितत्त्वार्थानुबंधविचार॥ हेयोपादेयविचारः प्रमाणतात्पर्यविचारः जगत्मतत्वपरी॥
क्षाचेतिविचारः पंचविधः तत्रस्वाभाविकप्रवृत्तेर्विषयाणांचानर्थानुबंधिताशास्त्रीयप्रवृत्तेर्वैराग्यादेश्चपुरुषार्थानुबंधितेत्यन्वय
व्यतिरेकादिनापरीक्षात्मकश्चाद्यः स्त्रीपुत्रस्वदेहादिषुस्वतोवीज्ञतः परिणामतश्चाशुचिविण्मूत्राद्यमंगलत्वपरीक्षात्माब्रह्मलो
कांतसुखानामनित्यत्वदुःखसंभिनत्वादिपरीक्षात्माचद्वितीयः एतैर्वैराग्यमुमुक्षाहेतून्मुमुक्षोत्तरमपिमोक्षसाधनं कर्मैवोपास
नमेवतेअपिकिंसमुच्चितेउतज्ञानसमुच्चितेउतज्ञानमेवेतिपरीक्षात्मातृतीयः॥ यद्यपिज्ञानमेवतदापितत्किंसांख्यवैशेषिकाद्यभि

श्रीवसिष्ठउवाच॥ शास्त्रावबोधामलयाधियापरमपूतयाकर्तव्यःकारणज्ञेनविचारोनिशमात्मनः॥१॥

मतंनतत्तच्छास्त्रप्रमाणकंश्रौतमेववायद्यपिकिंश्रुतीनांद्वैतेउताद्वैतेसविशेषेउतनिर्विशेषेआत्मन्यनात्मनिवातात्पर्यमितिप
रीक्षात्माचतुर्थः सचश्रवणमित्युच्यते॥ श्रुत्यादिप्रमाणानामद्वितीयसच्चिदानंदब्रह्मात्मनितात्पर्यावधारणेपिस्वात्मनिपरमार्थ
तस्तथात्वसंभवतिनवेतिनिरत्यापरीक्षान्यायेनानुभवनिष्ठगुरुसतीर्थ्यादिसंवादेनजीवेश्वरजगत्तत्त्वपरिशोधनेनचयावदवधारणं
परीक्षणात्मापंचमः तत्राद्यानांत्रयाणांफलसाधनचतुष्टयसंपत्तिरंत्ययोस्तुक्रमात्प्रमाणप्रमेयासंभावनानिवृत्तिस्तत्राद्याः यद्य
पिभाग्यवशात्स्वतोपिचभवंतितथापिस्वप्रत्ययदृढीकारायपुनर्गुरुशास्त्रपुरःसरंकर्तव्याः॥ अंत्यौतुगुरुशास्त्राभ्यामेवभवतइति
सर्वसाधारण्येनशास्त्रावबोधामलयाधियेत्युक्तं॥ कारणज्ञेनविषयपूर्वपक्षसिद्धांतप्रयोजनविभागज्ञानवतापुंसाप्रमाणप्रमेयत

त्वप्रतिपादनोपायकुशलेनगुरुणासहेतिवार्थः तत्रचित्तशुद्धेरप्युपयोगंदर्शयतिपरमस्ततयेति ॥१॥ तीक्ष्णतांसूक्ष्मतत्त्वावगाहनकुशलताम् ॥२॥ आपदेवदुरुत्तरत्वाद्वनं ॥ अनंताभिरीहाभिःप्रवृत्तिभिः परितः पल्लवितेवरागादिभिर्विवृद्धाआकृतिःसन्निवेशोयस्यक्रकचंकाष्ठदारणं ॥३॥ बंधुनाशादिषुदुःखस्थानेषुयदुचितकर्त्तव्यंयेनचोपायेनदुःखोत्तरणंचित्तसमाधानंचतत्सर्वंमोहेन

विचारात्तीक्ष्णतामेत्यधीःपश्यतिपरंपदं ॥ दीर्घसंसाररोगस्यविचारोहिमहौषधं ॥२॥ आपद्वनमनंतेहापरिपल्लविता ॥ कृंति ॥ विचारक्रकचच्छिन्नंनैवभूयप्ररोहति ॥३॥ मोहेनबंधुनाशेषुसंकटेषुभ्रमेषुच ॥ सर्वंव्याप्तंमहाप्राज्ञ विचारोहिसतांगतिः ॥४॥ नविचारंविनाकश्चिदुपयोस्तिविपश्चितां ॥ विचारादशुभंत्यक्त्वा शुभमायातिधीस्सतां ॥५॥ बलंबुद्धिश्चतेजश्चप्रतिपत्तिःक्रियाफलं ॥ फलंत्स्येतानिसर्वाणिविचारेणैवधीमतां ॥६॥ युक्तायुक्तमहादीपमभिवांछितसाधकं ॥ स्फारंविचारमाश्रित्यसंसारजलधिंतरेत् ॥७॥ आत्मनहृदयांभोजान्महामोहमतंगजान् ॥ विदारयतिशुद्धात्माविचारोनामकेसरी ॥८॥ मूढाःकालवशेनेहयद्गताःपरमंपदं ॥ तद्विचारप्रदीपस्यविजृंभितमनुत्तमं ॥९॥

वैचित्र्येनव्याप्तंनस्फुरतीतियोविद्भिः ॥४॥ तत्रविचारएवगतिस्तत्प्रतिसंधानहेतुरित्यर्थः ॥५॥ तदेवाहनेति ॥५॥ तेजःसामर्थ्यप्रतिपत्तिस्तत्कालोचितास्फूर्तिः क्रियातदनुष्ठानंतत्फलंचफलंतिनिष्पद्यंतेसफलीभवंतिवा ॥६॥ युक्तमुचितमुपादेयमयुक्तमनुचितंहेयंतयोःप्रकाशनेमहादीपंस्फारंअनल्पं ॥७॥ आत्मनानिहृदयस्थानीविवेकांभोजानियैस्तान्शुद्धात्माजल्पच्छलजात्यादिदोषशून्यादिदोषशून्यः ॥८॥ मूढास्तरणोपायमार्गव्यामूढाः ॥ विजृंभितंतादृशमार्गप्रकाशनस्यफलं ॥९॥ श्रीरामचंद्रपरमात्मनेनमः ॥

॥ १० विवेकोऽत्रविचारस्तेनविकासिन्योयाःमतयस्तानमज्जंतिनविषीदंतितुंबकानिशुष्कालाबुकानि ॥ ११ विचारवतीधीर्वि
वेकोदयकारिणीतयायेव्यवहरंति उदाराणांश्रेष्ठानां ॥ १२ मूर्खाणांहृन्मनरवकाननंतत्स्थानं ॥ पुरुषार्थविषयेआशांमुमु
क्षांप्रथमेरुंधतितच्छीलानांकरंजानांकुबेराक्षवल्लीनांतत्पक्षेआशादिशः ॥ तेहिवृत्तिभावेनदिशोरुंधंति ॥ मंजर्यःफलकोशमं
जर्यस्ताहिसंकटकाःकटुकफलगर्भाःप्रसिद्धाः ॥ १३ क्षोदश्चूर्णमिवमलिनामदिरामदस्यधर्माः ॥ भ्रांतिस्खलनादयस्तद्व

राज्यानिसंपदःस्फाराभोगामोक्षश्चशाश्वतः ॥ विचारकल्पवृक्षस्यफलान्येतानिराघव ॥ १० ॥ यावेवकविवेकासिन्यो
मतयोमहतामिह ॥ नताःविपदिमज्जंतितुंबकानीववारिणी ॥ ११ ॥ विचारोदयकारिण्याधियाव्यवहरंतिये ॥ फलानामत्यु
दाराणांभाजनंहिभवंतिते ॥ १२ ॥ मूर्खहृत्काननस्थानामाशाप्रथमरोधिनां ॥ अविचारकरंजानांमंजर्योदुःखरीतयः
॥ १३ ॥ कज्जलक्षोदमलिनामदिरामदधर्मिणी ॥ अविचारमयीनिद्रायातुतेराघवक्षयं ॥ १४ ॥ महापदतिदीर्घेषुसद्विचा
रपरोनवः ॥ ननिमज्जतिमोहेषुतेजोराशिस्तमस्विव ॥ १५ ॥ मानसेसरसिस्वच्छेविचारकमलोत्करः ॥ नूनंविकसितो
यस्यहिमवानिवभातिसः ॥ १६ ॥ विचारविकलायस्यमतिर्माद्यमुपेयुषः ॥ तस्योदेत्यशनिश्चंद्रात्सुधायक्षःशिशोरिव ॥ १७ ॥

तीक्ष्णयंयातुविचारेणेतिशेषः ॥ १४ ॥ महत्सुआपदोयेषुतेचतेअतिदीर्घाश्चतेषुमोहेषुअज्ञानेषुतेजोराशिःसूर्यः ॥ १५ ॥ मानसंमनएवस
रस्तदेवहिमवत्कुक्षौप्रसिद्धंमानसंसरः ॥ शैत्यौन्नत्यस्वच्छ्योदिगुणैर्हिमवानिव ॥ १६ ॥ माद्यंमौर्ख्यंचंद्रदेवत्येचंद्रवद्विवेकप्रकाशयोग्येच
मनसिचंद्रिकासहशज्ञानसुखाविर्भावरवोचितस्तस्माद्यस्यमूर्खस्यशोकदुःखाद्युद्भवस्तस्यचंद्रादप्यशनिर्वज्रमुदेतियथाशिशोर्बाल
स्यमौर्ख्याद्यक्षःप्राग्युक्तवेतालउदेतितद्वत् ॥ १७ ॥

निर्विवेकोनराधमः दुःखबीजानामेवनिरंतरभरणायनिर्मितंखंडकंभूकुस्थूलंनविद्यतेस्थूलंयस्मात्तथाविधमतिस्थूलमित्यर्थः
विपल्लक्षणानांनवलतानांमधुर्वसंतः उल्लासहेतुरित्यर्थः॥१८ दुरारंभाःस्वपरदुःखानुकूलकर्माणिदुराचारानिषिद्धाचर
णानिषिद्धाचरणानि॥ भांतिआविर्भवंति १९ एकांतेननियमेनवनद्रुमसमानधर्माणं॥ एकांतेमनुष्यासेव्यस्थानेवाविद्यमाने
नवनद्रुमेणसधर्मिणं॥ अतएवसाधूनामध्वगानांछायाश्रयदानादि॥ कार्येषुसाधुषुपुरुषार्थोपयोगिषुकार्येषुचाक्षमंअसमर्थं

दुःखखंडकमस्थूलंविपत्तवलतामधुः॥ रामदूरेपरित्याज्योनिर्विवेकोनराधमः॥१८ येकेचनदुरारंभादुराचारादुराधयः
अविचारेणतेभांतिवेतालास्तमसायथा॥१९ अविचारिणमेकांतवनद्रुमसधर्मकं॥ असमंसाधुकार्येषुदूरेकुरुरघूद्वह
॥२० विविक्तंहिमनोजंतोराशावैवश्यवर्जितं॥ परांनिर्वृतिमभ्येतिपूर्णचंद्रइवात्मनि॥ २१ विवेकितोदितादेहेसर्वंशीतय
त्यलं॥ अलंकरोतिवात्यंतंज्योत्स्नेवभुवनंयथा॥२२ परमार्थपताकायाधियोधवलचामरं॥ विचारोराजतेजंतोरजन्या
मिवचंद्रमाः॥२३ विचारचारवोजीवाभासयंतोदिशोदश॥ भांतिभास्करवन्नूनंभूयोभवभयापहाः॥

२० विविक्तविचारवत् आशायावैवश्येनवर्जितंनिर्वृत्तिंविश्रांतिसुखं॥२१ ज्योत्स्नाचंद्रिकेवभुवनंजलंयथातापार्त्तंसर्वंजनंशीतल
यतितृषार्त्तंचचलंतृप्तंकरोतितद्वत्॥२२ जंतोरधिकारिजन्मवतःपुरुषस्यपरमार्थस्योत्कृष्टपुरुषार्थलक्षणराजभावप्राप्तेः॥ सूचक
त्वात्पताकायाधियःशुद्धबुद्धेःसंबंधिविचारोधवलचामरमिवासाधारणंराजचिन्हंराजतेरूपितेपताकाचामरयोरजनीचंद्रमसाउप
माने॥२३ जीवाःविचारेणैवक्रमाच्चारवोजीवन्मुक्तभूताःसतःभूयसांप्राणिनांविचारप्रकाशेनभवभयलक्षणंतमोपघ्नंतोभास्करवद्भां

॥२४॥

राम
४४

ननुविचारेणभयनिवृत्तिः॥कृदृष्टांतमत्राहवालस्येति॥२५॥अस्तुतत्रतथाप्रकृतेकथंभयनिवृत्तिरित्याशंक्यभयहेतोर्जगतोविचारेणमि
थ्यात्वनिर्णयादित्याहसर्वएवेतिचारवः सत्यवद्रमणीयाःविशरारवोशिलास्फालितलोष्टादिवद्विशरणशीलाअसारामिथ्याभूताइ
तियावत्॥२६॥उक्तमेवस्पष्टयतिपुंसइति॥२७॥नभयनिवृत्तिरेवकिंतुनिरतिशयानंदावाप्तिरपितत्फलमित्याहसममिति॥समंजद्वेष
म्यशून्यंअनपाश्रयमनन्याधीनं॥२८॥तद्विछेदछेकावारयतिअचलेति॥विचारेणप्रकटस्याभोगस्यनिरतिशयानंदस्यतेजसासामर्थ्येन

बालस्यस्वमनोमोहकल्पितःप्राणहारकः॥रात्रौनभसिवेतालोविचारेणविलीयते॥२५॥सर्वएवजगद्भावाअविचारेणचा
रवः॥अविद्यमानसद्भावाविचारविशरारवः॥२६॥पुंसोनिजमनोमोहकल्पितोनल्पदुःखदः॥संसारचिरवेतालोविचारेणवि
लीयते॥समंसुखंनिरावाधमनंतमनपाश्रयं॥विद्धीमंकेवलीभावंविचारोन्नततरोन्नततरोर्फलं॥२८॥अचलस्थितितोदाराप्रक
टाभोगतेजसातेननिष्कामतोदेतिशीततेवेंदुनोदिता॥२९॥स्वविचारमहौषध्यासाधुचित्तनिषण्णया॥तयोत्तमत्वप्रदयानाभि
वांछतिनोझ्सति॥३०॥तत्यदालंबनंचेतःस्फारमाभासमागतं॥नास्तमेतिनचोदेतिखमिवाततरांतरं॥३१॥

चांचल्यहेतुज्ञानेनष्टेअचलस्थितितयाउदारानंदपूर्णतालक्षणानिष्कामताउदेति॥२९॥अचलस्थितिरेवात्तमत्वंतत्प्रदयापूर्वोक्त
याविचारलक्षणयामहौषध्यासिद्धः॥पुरुषोनाभिवांछत्यप्राप्तंप्राप्तंचनोझ्सति॥३०॥ननुचित्तंयदिविचारजन्यज्ञानेननश्येत्तर्हिजीवना
संभवोयदिनश्येत्तर्हिपुनर्विक्षेपात्जनयेदेवेतिकथंकृतकृत्यतेत्याशंक्याहतदिति॥यथाभर्जितवीजंबीजाभासंतागतंनांकुरारंभक्ष
मंतद्वदाभासंतागतंचित्तमपिखमाकाशमिवातिततमतिविस्तीर्णब्रह्मभावंप्राप्तंअंतरविक्षेपवीजवासनाजालंयस्यनास्तंविनाशमे
तियेनजीवनंनस्यान्नापिरागद्वेषादिवृत्तिभिरुदेतियेनविक्षेपःस्यादित्यर्थः॥३१॥

तत्कृतः॥ यतोजगद्विषयानयंकेवलंसाक्षिवदोदासीन्येनपश्यन्तेषुरागितयामनोनददातिसत्यपुरुषार्थंबुध्यान्वनादत्तेनोभुंक्ते ३२
नसुषुप्ताविवोपाधिशंतस्याशाम्यतिनापिस्वप्नवदांतरवासनामयेनिमज्जतिनवामूढजनजाग्रद्वाह्येऽवसन्नस्तिष्ठति॥ ३३॥ अर्णव
पक्षेगतंलक्ष्मीकौस्तुभादिवस्तुउक्षेतेनतत्प्राक्षेपतते॥ सुब्धोमर्यादात्यागपर्यंतक्षोभवान् अक्षुब्धः स्तिमितः॥ स्वाभाविकंव्यवहारत्य
जन्नितियावत्क्षोभादिफलाभावसमुच्चयार्थश्चकारः॥ ३४॥ इहास्मिन्शरीरेएवानुभूयमानोजीवब्रह्मैक्यलक्षणेयोगोयेषामस्तिते

नददातिनचादत्तेनचोन्नमतिशाम्यति॥ केवलंसाक्षिवत्तस्य जगदाभोगितिष्ठति॥ ३२॥ नचशाम्यतिनाप्यंतर्नापिबाह्येवति
ष्ठति॥ नचनैष्कर्म्यमादत्ते नचकर्मणिमज्जति॥ ३३॥ उपेक्षतेगतंवस्तुसंप्राप्तमनुवर्त्तते॥ नक्षुब्धोनचसुब्धोभातिपूर्णइवार्ण
वः॥ ३४॥ एवंपूर्णेनमनसामहात्मनोमहाशयाः॥ जीवन्मुक्ताजगत्यस्मिन्विहरंतीहयोगिनः॥ ३५॥ उपित्वासुचिरंकालंधीरा
स्तेयावदीप्सितं॥ तेतमंतेपरित्यज्ययांतिकेवलतांततां॥ ३६॥ कोहंकस्यचसंसारइत्यापद्यपिधीमता॥ चिंतनीयंप्रयत्नेनस
प्रतिकारमात्मना॥ ३७॥ कार्यसंकटसंदेहंराजाजानातिराघव॥ निष्फलंसफलंवापिविचारेणैवनान्यथा॥ ३८॥ वेदवेदांतसि
द्धांतस्थितयःस्थितिकारणं॥ निर्णीयंतेविचारेणदीपेनभुंचवोनिशि॥ ३९॥

॥ ३५॥ तंउपाध्याभासंततामपरिच्छिन्नांकेवलतांविदेह
कैवल्यं॥ ३६॥ सप्रतीकारंतत्प्रतीकारश्रवणादनुष्ठानसहितंयथास्यात्तथा॥ आत्मनास्वेनैव॥ ३७॥ कार्योवश्यकर्त्तव्यः संकटेघर्षयंक्षुच्छ्रेषुसं
दिग्धतइतिसंदेहः॥ संधिविग्रहादिस्तंजानातिनिश्चिनोति॥ ३८॥ वेदानांकर्मकांडानांवेदांतानांचसिद्धांतस्थितयोधर्मब्रह्मतत्वलक्षणा
स्तात्पर्यविश्रांतिभूमयः स्थितिः॥ पुरुषार्थप्रतिष्ठायाः॥ कारणंप्रापकाइतियावत्॥ दीपेनचेतितुल्ययोरेवसमुच्चयइत्यौत्सर्गिकनियमा

प्रसिद्धलोचनं ॥ अंधकारेन ष्टमिवबहुतेजः ॥ सुसूर्यादिषु जिलित्रिंतं प्रतिहतं व्यवहितविप्रकृष्टग्रहणे अथ समर्थं च विचारे लक्षणलोचनं
तु न न पेत्यर्थः ॥ ४० विवेको विचार आत्मेव प्रियः ॥ प्रधानो वाय सास पुरुषो दिव्यचक्षुः ॥ जयति अभिभवत्यापदो विशदयति वा पुरुषार्थमि
त्यर्थः ॥ ४१ विचारे ष्वपियः सारभूतस्तमाह ॥ परमात्मेति ॥ स्त्रीमयोज्ञात्स्य इति वदत्यास त्त्यानत्प्रायता द्योतनाय मयट् ॥ क्षणंक्षणमपि उद
रं मनरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीति श्रुतेः ॥ साहनिस्तन्महाछिद्रं सांधता सा च मूकता यत्क्षणं वा मुहूर्त्तं वा शिवमेकं न चिंतयेदिति लैंगवच

श्च नष्टमंधकारेषु बहुतेजः सुजिल्मितं ॥ पश्यत्यपि व्यवहितं विचारश्चारुलोचनं ॥ ४० विवेकांधे हि जात्यंधः शोच्यः सर्वस्य दुर्मतिः
दिव्यचक्षुर्विवेकात्मा जयत्यखिलवस्तुषु ॥ ४१ परमात्ममयी मान्या महानंदैकसाधनि ॥ क्षणमेकं परित्याज्या न विचारत्नमस्कृ
तिः ॥ ४२ विचारश्चारुः पुरुषो महतामपि रोचते ॥ परिपक्व चमत्कारं सहकारफलं यथा ॥ ४३ विचारकांतमतयो नानेकेषु पुन
ः पुनः ॥ लुठंति दुःखश्वभ्रेषु ज्ञगताध्वगतयो नराः ॥ ४४ न च रौति तथा रोगी नानर्थशतजर्जरः ॥ अविचारविनष्टात्मा यथाज्ञः परि
रोदिति ॥ ४५ वरं कर्दमभेकत्वं मलकीटकता वरं ॥ वरमंधगुहाहित्वं न नरस्याविचारिता ॥ ४६ सर्वानर्थनिजावासं सर्वसाधुतिरस्कृ
तं ॥ सर्वदौस्थित्यसीमांतमविचारं परित्यजेत् ॥ ४७ नित्यं विचारयुक्तेन भवितव्यं महात्मना ॥ तथांधकूपे पततां विचारो ह्यवलंबनं ॥ ४८

नाच्वेति भावः ॥ ४२ महतां विदिततत्वानां किं पुनर्विविदिषूणामिति द्योतनार्थमपि शब्दः ॥ परिपक्वः परिपाकः निष्पन्नश्चमत्कारो माधुर्याति
शयो यास्मि ॥ सहकारस्याम्रस्य फलं ॥ ४३ विचारेणैव ज्ञाता अनुभवाध्वनिर्गतिर्यैः समासे क्तात्लौकिका ध्वगवृत्तं गतोपि गम्यते ॥ ४४ विषशस्त्र
याताघनर्थस्मिते र्जर्जरः शिथिलांगगोपितयान रौति ॥ यथा अविचारेण विनष्टो विनाशितप्राय आत्मा येन सो ज्ञः परितो जन्मपरंपरासु रोदिति
४५ ४६ ४७ न यथाहि प्रसिद्धं अंधपतीत्यंधस्तथाविधः ॥ कूपो रागादिः फलाभेदं नोच्यते ॥ ४८ श्रीरामचंद्रपरमात्मने नमः ॥ ६९ ॥ ६९

द्वितीयः

ऌ० ४६

अवष्टभ्यरागादिप्रवाहारूढमपि बलात्स्थिरीकृत्य ॥ ४९ ॥ विचारस्वरूपमेवदर्शयति ॥ कोहमिति ॥ किंदेहादिरेवाहमुतनत्वद्भिन्नलक्षणइतित्वं पदार्थविचारः संसारः कथंकेनहेतुनाआगतइतितत्पदार्थविचारः अतिमुन्याचार्यसंप्रदायिकदर्शितेनन्यायेन ॥ ५० ॥ शिलायाइदुर्मतेश्च हृदयंमनः अंतारावयवश्चदुःखायपीडायैटंकच्छेदादिकष्टनिष्पाद्यत्वात्दुष्टायखायच्छिद्रायैवचकृतंधात्रानान्यत्रतस्योपयोगइत्यर्थः ॥ सादृश्यलाभः प्राग्वत् यतस्तदंधाद्वक्षुषोप्यंधंमोहेनचसुघनमतिनिबिडंअंधोह्यदृष्टाकूपेपततिमनस्तुदृष्टापिमोहान्नरकेषुपिपत

स्वयमेवात्मनात्मानमवष्टभ्यविचारतः ॥ संसारमोहजलधेस्तारयेत्स्वमनोमृगं ॥ ४९ ॥ कोहंकथमयंदोषःसंसाराख्यउपाग तः ॥ न्यायेनेतिपरामर्शोविचारइतिकथ्यते ॥ ५० ॥ अंधांधंमोहसुघनंचिरंदुःखायकेवलं ॥ कृतंशिलायाहृदयंदुर्मतेश्चाविचा रिणः ॥ ५१ ॥ भावाभावग्रहोत्सर्गदृशामिहहिराघव ॥ नविचारादृतेतत्वंज्ञायतेसाधुकिंच ॥ ५२ ॥ विचाराज्ज्ञायतेतत्वंतत्वाद्विश्रां तिरात्मनि ॥ अतोमनसिशांतत्वंसर्वदुःखपरिक्षयः ॥ ५३ ॥

तीति ॥ शिलाहृदयपक्षेअंधादप्यंधंजडत्वान्मोहादपिसुघनंकठोरत्वादित्यर्थः ॥ अथवायोदुर्मतिरविचारीचपुरुषस्तस्यहृदयंशिलायाः सकाशात्कृतमित्युत्प्रेक्षायतोंधादंधंमोहेसुघनंचअतस्तच्चिरंकेवलंदुःखायैवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ भावः सत्यस्तस्यग्रहउपादानंअभावोऽस त्यस्तस्योत्सर्गस्त्यागस्तैः पश्यन्प्रेक्षावतांइहव्यवहारभूमौसाधुसम्यक्तत्त्वविचारंविनानज्ञायते ॥ ५२ ॥ अतोविश्रांतेः ॥ शांतत्वमेवस र्वदुःखपरिक्षयः ॥ ५३ ॥ श्रीरामचंद्रपरमात्मनेनमः ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

राम ४६

विस्तरोक्तं संक्षिप्योपसंहरतिसफलतामिति ॥ यतः सर्वोपिजनः ॥ स्फुटविचारदृशैवलौकिकवैदिककर्मणांसफलतांफलतेनिष्पादयति आत्मतत्वस्यउत्तमांवक्ष्यमाणसप्तमभूमिकांतामुत्कृष्यमाणांप्रकटतांचगच्छतिप्राप्नोतिअतःशमादिसाधनसंपतिमतेभवतेचतादृशीविचारितारोचतांगच्छतिउत्तमामित्यसंधिवाक्येसंहितायाअनित्यत्वात् ५४ इतिश्रीवासिष्ठकृतातात्पर्यप्रकाशेमु०णेउत्तरार्धेचतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ वैराग्यकल्पवृक्षस्य छायेवसुखशीतलः ॥ तृतीयोद्वारपालोत्रसंतोषउपवर्ण्यते ॥ क्रमप्राप्तंतृतीयंद्वारपालं

सफलतांफलतेभुविकर्मणांप्रकटतांकिलगच्छतिउत्तमां ॥ स्फुटविचारदृशैवविचारितााशमवतेभवतेचविरोचतां ॥ ५४ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्येनिरु प० १४ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ संतोषोहिपरंश्रेयः संतोषः सुखमुच्यते ॥ संतुष्टः परमभ्येति विश्राममरिसूदन ॥ १ ॥ संतोषैश्वर्यसुखिनांचिरविश्रांतचेतसां ॥ साम्राज्यमपिशांतानांजरत्तृणलवायते ॥ २ ॥ संतोषशालिनीबुद्धीरामसंरवृत्तिषु ॥ विषमास्वप्यनुद्विग्नानकदाचनहीयते ॥ ३ ॥ संतोषामृतपानेनयेशांतातृप्तिमागताः ॥ भोगश्रीरतुलातेषामेषाप्रतिविषायते ॥ ४ ॥ नतथासुखयंत्येताः पीयूषरसवीचयः ॥ यथातिमधुरास्वादः संतोषोदोषनाशनः ॥ ५ ॥

संतोषंवर्णयति ॥ संतोषइत्यादिनापरंश्रेयोमोक्षः सुखमितरदपि आयुर्घृतमितिवत्साधनेफलाभेदारोपेणस्तुतिः ॥ विश्रामंआत्यंतिकदुःखविक्षेपनिवृत्तिं ॥ १ ॥ संतोषलक्षणेनैश्वर्येरगप्रभावेण सुखिनांचिरंविश्रांतआश्वस्तंचेतोयेषां जरतोजीर्णस्यतृणस्यलवोलेशः सइवाचरतितुच्छीभवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ विषमासुदारिद्र्यवियोगादिवैषम्यवतीष्वपिसंसारस्थितिषुदैवात्प्रसक्तासुसंतोषशालिनीबुद्धिर्नहीयतेसुखेननवियुज्यतइत्यर्थः ॥ ३ ॥ भोगश्रीरतुलविषवदाचरतितथाभातीत्यर्थः ॥ ५ ॥ अतिमधुरआनंदप्रचुरआस्वादोनुभवोयस्य ॥ आशादैन्यादिदोषनाशनः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६

वा॰टी॰
८७

द्वितीय.

संतोषमाश्रयल्लक्षणेनलक्षयति अप्राप्तेविषयमिथ्यात्वादप्राप्तसमंतात्तत्प्राप्तिनिमित्तहर्षादिराहित्येनपूर्वोवस्थासमंतावागतःत
त्रहेतुमाह अदृष्टेति ॥ ६ ॥ आत्मनात्स्वैवैंनैननिमित्तांतरेणआत्मन्येवनविषयांतरे ॥ ७ ॥ अंबुजपक्षेसम्यक्तोषः तृषानिवृत्तिर्येनतेनजले
नशीतलंआप्यायितं ॥ ८ ॥ वैवश्यंपारवश्यंतेनविवशेव्याकुलेम्लानेअदर्शेवक्त्रमिवप्रतिबिंबंनिव्यक्तीभवतिउपदिष्टमपीत्यर्थः ॥ ९ ॥ यस्य

अप्राप्तवांछामुत्सृज्यसंप्राप्तेसमतांगतः ॥ अदृष्टखेदाखेदोयःससंतुष्टइहोच्यते ॥ ६ ॥ आत्मनात्मनिसंतोषंयावद्यातिनमानसं
॥ उद्भूवस्यापदस्तावल्लताइवमनोविलात् ॥ ७ ॥ संतोषशीतलंचेतःशुद्धविज्ञानदृष्टिभिः ॥ भृशविकासमायातिसूर्यांशुभिरिवांबु
जं ॥ ८ ॥ आशावैवश्यविवशेचित्तेसंतोषवर्जिते ॥ म्लानेवक्त्रमिवादर्शेनज्ञानंप्रतिबिंबति ॥ ९ ॥ अज्ञानघनयामिन्यासंकोचंन
नरांबुजं ॥ यात्यसावुदितोयस्यनित्यंसंतोषभास्करः ॥ १० ॥ अकिंचनोप्यसौजंतुःसाम्राज्यसुखमश्नुते ॥ आधिव्याधिविनि
मुक्तंसंतुष्टंयस्यमानसं ॥ ११ ॥ नातिवांछत्यसंप्राप्तंप्राप्तंभुंक्तेयथाक्रमं ॥ यःसुसौम्यसमाचारःसंतुष्टइतिकथ्यते ॥ १२ ॥ सं
तुष्टिपरितृप्तस्यमहतःपूर्णचेतसः ॥ क्षीराब्धेरिवशुद्धस्यमुखेलक्ष्मीर्विराजते ॥ १३ ॥ पूर्णेतामलमाश्रित्यस्वात्मन्येवात्मना
स्वयं ॥ पौरुषेणप्रयत्नेनतृष्णांसर्वत्रवर्जयेत् ॥ १४ ॥

नरांबुजस्यविकासायासौप्रागुक्तःसंतोषभास्करउदितस्तन्नरांबुजंअज्ञानलक्षणयागाढांधकाररात्र्यासंकोचनंयाति ॥ १० ॥ ११ ॥
प्रागुक्तंलक्षणमनूद्यलक्षणांतरमप्याह नेति यथाक्रमंप्राप्तंसुखदुःखंवासौम्योजगदानंदनःसम्यगाचारआचरणंयस्य ॥ १२ ॥ सु
खकांतिविशेषोपितल्लक्षणमित्याह संतुष्टीति ॥ १३ ॥ स्वात्मन्यात्मन्येवपूर्णतांनिरतिशयानंदस्वरूपतांआश्रित्यानुभवेनावलंब्य ॥ १४ ॥

राम
८७

शीतांशोरिवसंतोषामृतलक्षणेनामृतेनपूर्णस्यपुंसः क्रोधसंतापहेत्वभावाच्छांताशीतलाच्चयाधीस्तयानिमित्तभूतयामनः॥शाश्वतंस्थैर्यं
याति॥१५॥विनैवविषयार्जनंसंतोषमात्रेणकथंदेहयात्रासिद्धिस्तत्राह॥संतोषेति॥भृत्यराजानमिवमहत्सत्रऋद्धयः संपदउपतिष्ठंति॥यथा
चाहुः॥आशायादासायेदासास्तेसर्वलोकस्य॥आशादासीयेषांतेषांदासायतेलोकइति॥१६॥नन्वस्त्वेवंदेहयात्रातथापिदेवानामिव
मानसंदुःखंदुःखिकिंस्यतत्राह॥आत्मनैवेति॥पांसवोधूलयः॥तालव्याअपिदंत्याश्चशबश्रूकरपांशवः॥१७॥तथापिकारणकलंकाव

संतोषामृतपूर्णस्यशांतशीतलयाधिया॥स्वयंस्थैर्यमनोयातिशीतांशोरिवशाश्वतं॥१५॥संतोषपुष्टमनसंभृत्याइवमहर्द्ध
यः॥राजानमुपतिष्ठंतिकिंकरत्वमुपागताः॥१६॥आत्मनैवात्मनिस्वस्थेसंतुष्टेपुरुषेस्थिते॥प्रशाम्यंत्याधयःसर्वेप्रावृषीवा
शुपांसवः॥१७॥नित्यंशीतलयारामकलंकपरिभिन्नया॥पुरुषःशुद्धयावृत्याभातिपूर्णतयेंदुवत्॥१८॥समतासुंदरंव
क्रंपुरुषस्यावलोकयन्॥तेषामेतियथालोकेनतथाधनसंचयैः॥१९॥समतयामतयागुणशालिनांपुरुषराडिहयःसमल
कृतः॥तममलंप्रणमंतिनभश्चराअपिमहामुनयोरघुनंदन॥२०॥इतिश्रीवासिष्ठेसंतो०नु०चे०इ०ग०सर्गः॥१५॥

रणेनदुःखबीजेनतत्स्यादेवेतितत्राह॥नित्यमिति॥यथाअमायांक्षीणेंदुःकलंकाद्भेदेनाविभाव्यमानत्वात्॥कलंकमग्नइवभवतिस
र्यसन्निधानाच्चनशीतलयावृत्यावर्त्तते॥सएवपौर्णमास्यांकलापूर्णतयाकलंकस्यापिभासकत्वात्तद्विविक्तयाशुद्धयावृत्याभातितद्व
त्पुरुषोप्यसंतोषमोहकलंकमग्नइवतापत्रयेण दह्यमानइवभवतिसंतोषामृतकलापूर्णस्त्वज्ञानकलंकसाक्षित्वात्तदसंस्पृष्टयास्वात्म
सुखशीतलयावृत्याभातीत्यर्थः॥१८॥समतासर्वत्रसंतोषादवैषम्यबुद्धिः॥तस्यसर्वोत्कृष्टतामाहसमतयेतिनभश्चरादेवाःमहांतोमुनयो

पिप्रणमंतिनमस्यंति॥२०॥इतिश्रीवा०मु०प०उ०टी०स०सर्गः॥१५॥

चतुर्थो द्वारपालोऽत्र वर्ण्यते साधुसंगमः॥ चतुर्ष्वेकैकसेवापि पुरुषार्थफलेत्यपि च तुर्यमपि द्वारपालं साधुसमागममुपवर्णयन् ॥ चतुर्ष्वे
केकविषयेपि पौरुषस्य पुरुषार्थपर्यवसानं दर्शयिष्यन् वसिष्ठ उवाच विशेषेति॥ सर्वत्र सर्वावस्थासु ॥१॥ फलश्रियो मोक्षफलसंपदो भा
जनं भवतीति शेषः॥२॥ शून्यं स्वजनजनादि शून्यं दुःखस्थानं अकीर्णतां तद्व्याप्ततां॥३॥ आपल्लक्षणायाः सरोजिन्याः कमलिन्या हिमं प्रा

श्रीवसिष्ठ उवाच॥ विशेषेण महाबुद्धे संसारोत्तरणे नृणां॥ सर्वत्रोपकरोतीह साधुः साधुसमागमः॥ साधुसंगतरोर्जातं विवे
ककुसुमं सितं॥ रक्षंति ये महात्मानो भाजनं ते फलश्रियः॥२॥ शून्यमाकीर्णतामेति मृतिरप्युत्सवायते॥ आपत्संपदिवाभाति
विद्वज्जनसमागमे॥३॥ हिममापत्सरोजिन्या मोहनीहारमारुतः॥ जयत्येको जगत्यस्मिन् साधुः साधुसमागमः॥४॥ परं वि
वर्द्धनं बुद्धेरज्ञानतरुनाशनं॥ समुत्सारणमाधीनां विद्धि साधुसमागमं॥५॥ विवेकः परमो दीपो जायते साधुसंगमात्॥ मनो
हरोज्ज्वलो नूनमासेकादिव गुच्छकः॥६॥ निरपायां निराबाधां निर्वृतिं नित्यपीवरीं॥ अनुत्तमां प्रयच्छंति साधुसंगविभूतयः॥७॥
अपि कष्टतरां प्राप्तैर्दशां विवशतां गतैः॥ मनागपि न संत्याज्या मानवैः साधुसंगतिः॥८॥ साधुसंगतयो लोके सन्मार्गस्य च दी
पिकाः॥ हार्द्दांधकारहारिण्यो भासो ज्ञानविवस्वतः॥९॥

लेयं साधुः प्रशस्तः॥४॥ बुद्धेर्विवेकज्ञानस्य विशेषेण वर्द्धनं॥ शातनं विशरणकरणं॥५॥ मनोहरश्चासावुज्ज्वलो निर्मलश्च॥ आरामासे
कात् गुच्छकः पुष्पफलगुच्छः॥६॥ नित्यपीवरीं नित्यं वर्द्धमानां नित्यापरिच्छिन्नामिति वा निर्वृतिं सुखं॥७॥ मनाक् ईषदपि॥ क्षणमपीति या
वत्॥८॥ सन्मार्गस्य सदाचारस्य दीपिकाः यावदज्ञाननिशानुवृत्तिस्तावत् तदुत्तरकालं तु ज्ञानरूपस्य सूर्यस्य भासः प्रकाशाः॥९॥

शीतसितयेतितापमालिन्यक्षयलाभायविशेषणेअध्वरैर्यज्ञैः ॥ १० ॥ ग्रंथिरंतःकरणतद्दुर्मतादात्म्यसंसर्गाध्यासलक्षणः चिदचिद्ग्रंथि ॥ ११ ॥ १२
कमलात्लक्ष्मीस्तत्पक्षेसतांविष्णुनासमागमः सर्वोत्कृष्टंसौंदर्यंचनह्येतेतत्सौंदर्याणामप्यप्सरसांस्त ॥ १३ ॥ पदस्यब्रह्मात्मवस्तुनश्चूडगम
णिस्थानीयस्यबहूनांतत्राद्वैययतमानानांमध्येअग्रावचूलितात्प्रथमंतत्राप्यंशिरोभूषणीकरणं ॥ प्रथिताप्रख्यापिताचूडयामवतं
सनमवचूडःमयूरव्यंसकादित्वात्समासस्ततस्तत्करोतीतिणिचिताछीलिकण्यंतद्भावेतल्लडयोलभेदाल्लुत्वं ॥ १४ ॥ सर्वोपायेनदानमान

यःस्नातःशीतसितयासाधुसंगतिगंगया ॥ किंतस्यदानैःकिंतीर्थैःकिंतपोभिःकिमध्वरैः ॥ १० ॥ नीरागाच्छिन्नसंदेहाग्गलितग्रंथ
योनघ ॥ साधवोयदिविद्यंते किंतपस्तीर्थसंग्रहैः ॥ ११ ॥ विश्रांतमनसोधन्याःप्रयत्नेनपरेणहि ॥ दरिद्रेणेवमणयःप्रेक्षणीयाहिसा
धवः ॥ सत्समागमसौंदर्यशालिनीधीमतांमतिः ॥ कमलेवाप्सरोवृंदेसर्वेदैवविराजते ॥ १३ ॥ तेनामलविचारस्यपदस्याग्रावचू
लिता ॥ प्रथितायेनध ननस्यक्तासाधुसंगतिः ॥ १४ ॥ विच्छिन्नग्रंथयस्तद्वाःसाधवःसर्वसंमताः ॥ सर्वोपायेनसंसेव्या
स्तेह्युपायाभवांबुधौ ॥ १५ ॥ तेरागतेनरकाग्नीनांसंशुष्कंधनतांगताः ॥ यैर्दृष्टाहेलयासंतोनरकावलवारिदाः ॥ १६ ॥ दारिद्र्यंमर
णंदुःखमित्यादिविषयोभ्रमः ॥ संप्रशाम्यत्यशेषेणसाधुसंगमभेषजैः ॥ १७ ॥ संतोषःसाधुसंगश्चविचारोथशमस्तथा ॥ एतएवभव
भोधावुपायास्तरणेनृणां ॥ १८ ॥ संतोषःपरमोलाभःसत्संगःपरमागतिः ॥ विचारःपरमंज्ञानं शमोहिपरमंसुखं ॥ १९ ॥ सर्वप्रयत्ने

नउपायास्तरणोपायाः ॥ १५ ॥ हेलयाअनादरेण ॥ नरकलक्षणस्यानलस्यवारिदामेघास्तत्प्रशमनेहेतवः ॥ १६ ॥ भ्रमःसन्निपातः ॥ अ
शेषेणमूलोच्छेदेन ॥ १७ ॥ सर्वान्द्वारपालान्युगपत्प्रशिशसिषुरवदतिसंतोषइति ॥ १८ ॥ सर्वत्रफलाभेदारोपः ॥ १९ ॥ ६८ ॥ ६८

मोहएवक्षारियस्मिंस्तथाविधाद्भवार्णवात्॥ २० सर्वाभ्यासासामर्थ्येप्याह एकस्मिन्निति॥ २१ प्रसवभूरुत्पत्तिस्थानं॥ २२ शमादर्मिवि
क्षेपरहित्येन॥ स्वच्छरागादिग्राहेरूपपातोयथानस्यात्तथाचिरंसुविचारितंअतिसावधानमितिक्रियाविशेषणं॥ वाहनानिपुण्यसं
भारवाहकामहापोताः तत्रहिपोतवर्जिणांसावधानताप्रसिद्धा:॥ २३॥ श्रीयोत्थानसंपदोलौकिकश्च॥ २४॥ प्रपूर्णेंदौसौदर्योघार

चत्वारएतेविमलाउपायाभवभेदने॥ यैरभ्यस्तास्तउत्तीर्णामोहवारिभवार्णवात्॥ २०॥ एकस्मिन्नेववैतेषामभ्यस्तेविमलोद
ये॥ चत्वारोपिकिलाभ्यस्ताभवंतिसुधियांवर॥ २१॥ एकोप्येकोपिसर्वेषामेषाप्रसवभूरिह॥ सर्वसंसिद्धयेतस्मायत्नेनैकंसमाश्र
येत्॥ २२॥ सत्समागमसंतोषविचारा: सुविचारितं॥ प्रवर्त्ततेशमस्वच्छेवहनानीवसागरे॥ २३॥ विचारसंतोषशमसत्समा
गमशालिनि॥ प्रवर्त्ततेश्रियोजंतौकल्पवृक्षाश्रितेयथा॥ २४॥ विचारशमसत्संगसंतोषवतिमानवे॥ प्रवर्त्ततेप्रपूर्णेंदौसौं
दर्याद्यागुणाइव॥ २५॥ सत्संगसंतोषशमविचारवतिसन्मतौ॥ प्रवर्त्ततेमंत्रिवरेराजनीवजनश्रियः॥ २६॥ तस्मादेकतमंनि
त्यमेतेषांरघुनंदन॥ पौरुषेणमनोजित्वायत्नेनाभ्याहरेद्गुणं॥ २७॥ परंपौरुषमाश्रित्यजित्वाचित्तमतंगजं॥ यावदेकोगुणोनां
तस्तावन्नास्त्युत्तमागति:॥ २८॥ पौरुषेणप्रयत्नेनदंतैर्दंतान्विचूर्णयेत्॥ यावन्नाभिनिविष्टंतेमनोरामगुणार्जने॥ २९॥

वमानवेप्रसादादयोगुणा: प्रवर्त्ततइत्यन्वय:॥ २५॥ मंत्रिणोवरयतेसदाविचारायस्वीकरोति॥ मंत्रितार्थोन्वासंवृणोतिगोपायती
तिमंत्रिवरस्तस्मिन्राजनि॥ २६॥ एकतमवागुणं॥ २७॥ अत: हृदियावदेकोगुणोप्राप्तइतिशेष:॥ २८॥ विचूर्णयेद्विघद्दयेदित्युद्योगाति
शयोक्ति॥ २९॥

ननु सात्विकदेवादिजन्मनेयतितव्यं तत्रविनैवगुणार्जनश्रमं ज्ञानं सेत्स्यतितत्राह देवइतियावद्गुणान्नापार्ज्जयसितावत् ॥ ३० ॥ ब
लमुपागते अभ्यासेन दृढीकृत इतियावत् ॥ दोषविवशस्यगुणविवशस्यवाचेतसोदोषाः क्षीयंते ॥ ३१ ॥ परस्परविरोधिनोरेका
भिवृद्धौतत्सजातीयकुलाभिवृद्धेरितरक्षयः प्रसिद्धएवेत्याहगुणेइति ॥ ३२ ॥ कूलशब्देनद्वौप्रवाहौलक्ष्येते ॥ ३३ ॥ निपात्यते एकतरनिरो

दवोभवाथयक्षोवापुरुषः यादयोथवा ॥ तावत्तवमहाबाहोनोपायोस्तीहकश्चन ॥ ३९ ॥ एकस्मिन्नेवफलदेगुणेबलमुपा
गते ॥ क्षीयंतेसर्वएवाशुदोषाविवशचेतसः ॥ ३१ ॥ गुणेविवृद्धेवर्द्धंतेगुणादोषजयप्रदाः ॥ दोषेविवृद्धेवर्द्धंतेदोषागुणविनाश
नः ॥ ३२ ॥ मनोमोहवनेयस्मिन्वेगिनीवासनासरित् शुभाशुभबृहत्कूलानित्यंवहतिजंतुषु ॥ ३३ ॥ साह्निस्वेनप्रयत्नेनयस्मिन्ने
वनिपात्यते ॥ कूलेतेनैववहतियथेच्छसितथाकुरु ॥ ३४ ॥ पुरुषयत्नजवेनमनोवनेशुभतटानुगतांक्रमशः कुरु ॥ वरमतेनि
जभावमहानदीमहहतेनमनागपिनोह्यसे ॥ ३५ ॥ इस दा चार निरूपणंनामषोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच
एवमंतर्विवेकोयः समयानिहराघव ॥ योग्योज्ञानगिरःश्रोतुंराजेवनयभारतीं ॥ १ ॥ अवदातोवदातस्यविचारस्यमहा
शयः ॥ जडसंगोज्झितोयोग्यःशरदिंदोर्यथानभः ॥ २ ॥

धेनेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ शुभतटानुगतांसद्वासनाप्रवाहमनुगतांतेनतथाकर
णेननोह्यसे अनुभप्रवाहेणनापनीतोभविष्यसीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इतिश्रीवसिष्ठतात्पर्यमु० षोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ ग्रंथसंख्याविभागेत्रभिन्नःप्र
करणक्रमे ॥ विभक्तैर्वर्णनीयार्थैः गुणैश्चात्रोपवर्ण्यते एवंसाधनान्युपवर्ण्यतत्संपन्नस्यप्रस्तुतग्रंथश्रवणादिनापुरुषार्थसिद्धिंदर्शय
न्ग्रंथप्रवृत्तिक्रमंप्रकरणादिविभागेनवर्णयितुमुपक्रमते एवमित्यादिना ॥ एवंउक्तप्रकारंअंतर्मनोगतोविवेकोविचारादिगुणसंपद्य
स्यनयभारतींनीतिशास्त्रवाणीं ॥ १ ॥ अवदातोनिर्मलः ॥ अवदातस्यनिर्दोषप्रकाशकस्यजडानांमूर्खाणांमेघजालानांचसंगेनउ

शमस्योक्तगुणसंपदभावशंकां निराचष्टे त्वमिति ॥ ३ ॥ ४ ॥ उक्तगुणासंपन्नस्याल्लधिकारमाह ॥ पावनामिति ॥ उक्तगुणसंपन्नो भव
तीतिभव्यः भव्यगेयेत्यादिनायत् ॥ ५ ॥ सारभूतैरर्थैः संमितापूर्णा सारभूतोपनिषद्भिस्तुल्येति वा ॥ ६ ॥ विनिद्रस्य पुरः दीपे ज्वलिते सत्य
निच्छतोपि तस्य यथा आलोकः पदार्थदर्शनं सम्यक्प्रवर्त्तते ॥ तथा अनया श्रुतया निर्वात्यनेनेति निर्वाणं मोक्षसाधनीभूतं ज्ञानं भवेत्

त्वमेतया खंडितया गुणलक्ष्म्या समाश्रितः ॥ मनोमोहहरं वाक्यं वक्ष्यमाणमिदं शृणु ॥ ३ ॥ पुण्यकल्पद्रुमोयस्य फलभारानतस्थि
तः ॥ मुक्तये जायते जंतोस्तस्येदं श्रोतुमुद्यमः ॥ ४ ॥ पावनानाम् उदाराणां परबोधैकदायिनां ॥ वचसां भाजनं भूत्यै भव्यो भवति नाध
मः ॥ ५ ॥ मोक्षोपायाभिधानेयं संहिता सारसंमिता ॥ त्रिंशद्द्वे च सहस्राणि ज्ञाता निर्वाणदायिनी ॥ ६ ॥ दीपे यथा विनिद्रस्य ज्वलिते
संप्रवर्त्तते ॥ आलोको निच्छतोप्येवं निर्वाणमनया भवेत् ॥ ७ ॥ स्वयंज्ञाता श्रुता वापि भ्रांतिशांत्यै कसौख्यदा ॥ आप्रेक्ष्य वर्णि
तासद्यो यथा स्वर्गतरंगिणी ॥ ८ ॥ यथा रज्वामहिभ्रांतिर्विनश्यत्यवलोकनात् ॥ तथैतत्प्रेक्षणात् शांतिमेति संसारदुःखिता ॥
९ ॥ युक्तियुक्तार्थवाक्यानि कल्पितानि पृथक् पृथक् ॥ दृष्टांतसारसूक्तानि चास्यां प्रकरणानि षट् ॥ १० ॥ वैराग्याख्यं प्रकरणं
प्रथमं परिकीर्त्तितं ॥ विरागो वर्द्धते येन सेकेनेव मरौ तरुः ॥ ११ ॥

॥ ७ ॥ स्वयमेवोत्प्रेक्ष्य सम्यक्परिशील्य ज्ञाता अन्येन वर्णिता स्वयं
श्रुता ॥ गंगापक्षे भ्रांतिशंत्या भ्रमणहेतुभूततापोपशांत्या ॥ ८ ॥ अवलोकनाद्रज्जुतत्वस्येति शेषः ॥ ९ ॥ युक्तिभिरुत्पादकतर्कैर्युक्ताउ
पपन्ना अर्था येषां तथाविधानि वाक्यानि येषु तथाविधानि दृष्टांताः साराः श्रेष्ठा येषु तथाविधानि सूक्तान्याख्यायिका येषु तादृशानि ष
ट्प्रकरणानि अस्यां संहितायां ॥ १० ॥ तान्येव नामभिः क्रमाद्विभजते वैराग्याख्यमित्यादिना ॥ मरौ निर्जलप्रदेशेपि ॥ ११ ॥ श्रीरामचंद्र ॥

प्रकाशात्विषयदोषपरिज्ञानात्॥ शुद्धतामालिन्यनिवृत्तिः॥ १२॥ ततस्तदुत्तरं ग्रंथस्यश्लोकानांसंख्येयेतिशेषः॥ १३॥ मुमुक्षूणांस्व
ःस्वीयोभावोधिकारनिर्वाहकसाधनकलापः॥ दृष्टांतैराख्यायिकाभिश्चप्रचुरं॥ १४॥ तंग्रहणमिदंकारोपलक्षणं॥ अहमिदमितिरू
पिणीद्रष्टृदृश्यभेदवैचित्र्यसंपत् यत्रोत्पत्तिप्रकरणेवस्तुतोऽनुत्पन्नैवोत्थितेवोत्पन्नेवभ्रांत्याप्रतीपतइतिवर्ण्यतेइत्युत्तरेणान्वय
ः॥ १५॥ यस्मिन्प्रकरणेश्रुतेसतिश्रोताइदंसास्मद्युष्मदस्मद्युष्मत्सहितंअनंतब्रह्मांडविस्तारसहितंप्रतिब्रह्मांडंचलोकाकाशपर्वतादि

सार्द्धसहस्रंग्रंथस्ययस्मिन्हृदिविचारिते॥ प्रकाशाच्छुद्धतोदेतिमणाविवसुमार्जिते॥ १२॥ मुमुक्षुव्यवहाराख्यंततःप्रकरणंकृ
तं॥ सहस्रमात्रंग्रंथस्ययुक्तिग्रंथेनसुंदरं॥ १३॥ स्वभावोहिमुमुक्षुणांनराणांयत्रवर्ण्यते॥ अथोत्पत्तिप्रकरणंदृष्टांताख्यायिकाम
यं॥ १४॥ सप्तग्रंथसहस्राणिविज्ञानप्रतिपादकं॥ जागतीद्रष्टृदृश्यश्रीरहंत्वमतिरूपिणी॥ १५॥ अनुत्पन्नैवोत्थितेवयत्रेतिपरिव
र्ण्यते॥ यस्मिन्श्रुतेजगदिदंश्रोतातत्बुध्यतेखिलं॥ १६॥ सास्मद्युष्मत्सविस्तारंसलोकाकाशपर्वतं॥ पिंडग्रहविनिर्मुक्तंनिर्भि॰
त्तिकमपर्वतं॥ १७॥ पृथ्व्यादिभूतरहितंसंकल्पइवपत्तनं॥ स्वप्नोपलंभभावाभंमनोराज्यवदाततं॥ १८॥ गंधर्वनगरप्रख्यम
र्थशून्योपलंभनात्॥ द्विचंद्रविभ्रमाभासंमृगतृष्णांबुवर्त्तनं॥ १९॥

सहितमखिलंजगत्सचेतनमित्यंतसार्द्धैकादशश्लोक
मचेतनमित्यंतसार्द्धैकादश वक्ष्यमाणप्रकारं अंतः॥ स्वात्मन्येवबुध्यते॥ इत्यादिकुलकान्वयः॥ १६॥ पिंडग्रहोमूर्त्तद्रव्यतापरिग्रहस्ते
नविनिर्मुक्तं भेदोभित्तिस्तद्रहितमतएवाविद्यमानपर्वतादिभावं॥ १७॥ पत्तनंनगरंस्वप्नोपलंभेयेप्रतीयमानाभावाःपदार्थास्तदाभं
॥ १८॥ अर्थशून्योपलंभनादितिहेतुर्यथायोगंपूर्वोत्तरदृष्टांतेषुसर्वत्रसंबध्यते॥ मृगतृष्णांबुनद्रववर्त्तनंस्थितिः परिवर्त्तनंवायस्य॥ १९॥

सप्त

नौकायाने शैलानांचलनभ्रमः प्रसिद्धः सत्येनलाभेनपुरुषार्थेनविवर्जितंचित्तभ्रमकल्पितपिशाचः॥ जगद्बीजमायापरमिथ्यात्वा
दात्मनश्चनिर्विकारत्वान्निर्बीजमपिभासुरंप्रकाशमानंकथाश्रवणासक्तोप्रत्यक्षवत्कथार्थप्रतिभासःप्रसिद्धः॥ व्योम्निकल्पितामुक्ता
वल्यः कटकत्वतरंगत्वेयथाहेमजलस्वरूपव्यतिरेकेणदुर्निरूपेइतिमिथ्याभूते॥२१॥ अभित्तिरंगैर्लेख्यवर्णैश्चरहितंअकर्तृचित्रंस्वप्ने
व्योम्निवाभासतेतद्वदित्युत्तरेणान्वयः॥२२॥ चित्रलिखितअनलोवह्निः॥२३॥ असदात्मकंसत्जगच्छुद्धस्यगाच्छतिविचारेनतिष्ठ

नौयानेलोलशैलाभंसत्यलाभविवर्जितं॥ चित्तभ्रमपिशाचाभंनिर्बीजमपिभासुरं॥२०॥ कथार्थप्रतिभासाभंव्योममुक्तावलीनि
भं॥ कटकत्वंयथाहेम्नितरंगत्वंयथांभसि॥२१॥ यथानभसिनीलत्वमसदेवोत्थितंसदा॥ अभित्तिरंगरहितमुपलब्धिमनोहरं॥२
२॥ स्वप्नेवाव्योम्निवाचित्रमकर्तृचिरभासुरं॥ अवह्निरेववह्नित्वंधत्तेचित्रानलोयथा॥२३॥ दधात्येवंजगच्छुद्धरूपार्थमसदात्म
कं॥ तरंगोत्पलमालाभंदृष्टनृत्यमिवोत्थितं॥२४॥ चक्रचीत्कारपूर्णस्यजलराशिमिवोद्यतं॥ शीर्णपत्रभ्रष्टनष्टंग्रीष्मीवनमि
वासरं॥२५॥ मरणव्यग्रचित्ताभंशिलागृहगृहास्पदं॥ अंधकारगुहेकैकनृत्तमुन्मत्तचेष्टितं॥२६॥

तीतिजगदित्यनुरूपार्थंधत्तेसंपादयति॥ तरंगेषुउत्पलमालाभ्रांतिकल्पितापूर्वेदृष्टेनृत्यंस्मर्यमाणंमनस्युत्थितमिव॥२४॥ चक्रश्च
क्रवाकःयथाउत्तानशालिनःपुरुषस्यकेवलेचक्रवाकचीत्कारेणपूर्णस्यनभसोदर्शनेउद्यतंउत्प्रेक्षितंजलराशिंसरइवअरसं
शुष्कनिःसारंच अतरावभ्रष्टंछायाशोभादिभिर्नष्टंफलादिसंवृद्धिरहितं॥२५॥ मरणेव्यग्राणांचित्तभ्रांतिमूर्छौसुखमस्थिरत्वंचप्रसि
द्धं शिलानांगृहागृहाःपर्वतास्तेषांगुहास्थानमिवसांधकारंशून्यंभीषणंसांधकारगुहास्वेकैकनृत्तमिवान्मत्तचेष्टितप्रायं॥२६॥ श्री

परमार्थतस्तुप्रशांताज्ञाननीहारंचविज्ञानशरदंवरंसम्यगुत्कीर्णटंकच्छेदादिनाकल्पितप्रतिमाद्याकारमिव॥२७॥मृत्पंकाभिरचि
तचेतनाकारंपरमार्थतोमृन्मात्रस्वभावमिवाधिष्ठानपृथक्सत्ताशून्यंजगदुत्पन्नमितिबुध्यतेश्रोतेत्यर्थः॥ततस्तस्मादुत्पत्तिप्रकरण
दनंतरं॥२८॥व्याख्यानप्रपंचतदधिष्ठानतत्वस्थितिमुत्पादनमाख्यायिकाःकथास्तत्प्रचुरंतदेवाहइत्थमित्यादिश्चतुर्भिरर्द्धैः॥ब्रह्मैव
द्रष्टृदृश्यक्रमंप्रकर्षेणऊढंस्वीकुर्वत्सत्इत्थंवर्ण्यमानप्रकारेराजगद्भावरूपेणाहंभावरूपेणचभोक्तृभोग्यलक्षणेनकर्तृत्वसंतानि

प्रशांताज्ञाननीहारंविज्ञानशरदंवरं॥समुत्कीर्णमिवस्तंभेचित्रभित्ताविवोदितं॥२७॥पंकादिवाभिरचितंसचेतनमचेतनं॥२
८॥त्रीणिग्रंथसहस्राणिव्याख्यानाख्यायिकामयं॥इत्थंजगदहंभावरूपंस्थितिमुपागतं॥२९॥द्रष्टृदृश्यक्रमंप्रौढमित्यत्रप
रिकीर्तितं॥दशदिग्मंडलाभोगभासुरोयंजगद्भ्रमः॥३०॥इत्थमभ्यागतोवृद्धिमितितत्रोच्यतेचिरं॥उपशांतिप्रकरणंततःपं
चसहस्रकं॥३१॥पंचमंपावनंप्रोक्तंयुक्तिसंततिसुंदरं॥इदंजगदहंत्वंचसइतिभ्रांतिरुत्थिता॥३२॥इत्थंसंशाम्यतीत्यस्मि
न्कथ्यतेश्लोकसंग्रहैः॥उपशांतिप्रकरणेश्रुतेशाम्यतिसंसृतिः॥३३॥प्रभ्रष्टचित्रसेनेवकिंचिल्लभ्योपलंभना॥शतांश
शिष्टाभवतिसंशांतभ्रांतिरूपिणी॥३४॥

तेनस्थितिमुपागतमितिअत्रस्थितिप्रकरणेकीर्तितमित्युत्तरेणान्वयः॥२९॥३०॥वृद्धि
ग्रहणंविपरिणामस्याप्युपलक्षणं॥चिरमनादिकालादारभ्याभ्यागतोस्ति॥३१॥३२॥संशाम्यति॥जीवन्मुक्तिक्रमेणोपक्षीणंसल्लेशतो
वशिष्यतइतिअस्मिन्नुपशांतिप्रकरणेकथ्यतेलेशतोवशेषमेवतच्छ्रवणफलकीर्तनमुखेनस्फुटयतिउपशांतीत्यादिसौम्यवारिसरि
त्समेत्यंतेन॥३३॥प्रभ्रष्टाविशीर्णाप्रायाचित्रलिखितसेनेव॥३४॥श्रीरामचंद्रपरमात्मनेनमः॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

तत्राप्युत्तरोत्तरभूमिकाजये अपक्षयप्रकर्षोल्लक्ष्यालक्ष्यसंस्कारमात्रेणपरिशेषं दृष्टांतैराह अन्येत्यादि ॥ परकीयसंकल्पनिर्मितत्वात्
नचित्तस्थानलभ्यं वस्तु धनादियाभ्यां तथाविधौ संकल्पपितृपुरुषपार्श्वस्थपुरुषांतरस्य स्वप्नयुद्धचिरारवौ यस्यां तथाविधा नगरश्री रि
वमिथ्यात्वेनतुल्ययोरपि परकीयक्रियाशब्दयोरविषयीभूतेतियावत् ॥ सा यथा स्वप्नद्रष्टृदशा किंचित्स्फुटलक्ष्यासंकल्पयितुर्दशातुष्ष
ल्लक्ष्यापि असती स्वतरावशाम्यतितद्वदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ततोप्युपशांतिप्रकर्षे अनलक्ष्यावस्थयापरिशेषशांतेत्यादिना दृष्टांताः ॥ शांतः

अन्यसंकल्पचित्तस्थानगरश्रीरिवासती ॥ अलभ्यवस्तुपार्श्वस्थस्वप्नयुद्धचिरारवा ॥ ३५ ॥ शांतसंकल्पमत्ताभ्रभीषणाशनि
शब्दवत् ॥ विस्मृतस्वप्नसंकल्पनिर्माणनगरोपमा ॥ ३६ ॥ भविष्यन्नगरोद्यानप्रसूर्वध्यामलांगिका ॥ तस्याजिह्वोच्यमानोग्रकथा
र्थानुभवोपमा ॥ ३७ ॥ अनुल्लिखितचित्रस्यचित्रव्याप्तेव भित्तिभूः ॥ परिविस्मर्यमाणार्थकल्पनानगरीनिभा ॥ ३८ ॥ सर्वर्तुमदनुत्प
न्नाऽवनस्पंदास्फुराकृतिः ॥ भाविपुष्पवनाकारवसंतरसरंजना ॥ ३९ ॥ अंतर्लीनतरंगौघसौम्यवारिसरित्समा ॥ निर्वाणाख्यं
प्रकरणं ततः षष्ठमुदाहृत ॥ ४० ॥ शिष्टो ग्रंथः परीमाणं तस्य ज्ञानमहार्घदः ॥ बुद्धे तस्मिन्भवच्छ्रेयो निर्वाणं शांतकल्पनं ॥ ४१ ॥

उपरतोयः संकल्पः ॥ तेनकल्पितस्य मत्तगजवन्निरंकुशस्याभ्रस्य ॥ अशनिशब्दः स्फूर्जथुः तद्वत् ॥ विस्मृतं स्वप्नेन संकल्पेन वा निर्माणं य
स्य नगरस्य तदुपमा ॥ ३६ ॥ भविष्यतो नगरस्योद्याने प्रसूयते या वंध्या तद्वदमलं निर्मलंभवन्यमेवांगं स्वरूपं यस्याः तस्या वध्याया जिह्व
या उच्यमाना ये उग्रावीररसा द्युपेताः स्वपुत्रयुद्धादिकथार्थाः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अनुत्पन्नवनस्पंदइव अस्फुटाकृतिरलक्ष्याकारा वसं
तेनेव रसरंजना यस्याः ॥ ३९ ॥ सौम्यनिश्चलत्वात्समस्तं ॥ ४० ॥ शिष्टः द्वात्रिंशत्सहस्रमध्ये परिगणितसार्द्धसप्तदशसहस्रावशिष्टः ॥ सार्द्ध
चतुर्दशसहस्रमितियावत् मूलाविद्योच्छेदात् शांताः सर्वकल्पना यस्मिन् ॥ ४१ ॥

श्रोता अकले वर इत्संतेन वर्ण्यमनस्तभावोभवेदित्यन्वयः ॥ अचेत्योनिर्विषयः अतएवनिरामयः ॥ ५२ यथावज्रमणिस्तंभः स्वप्रतिबिंबित समस्तजनतामविकृतएवारभतेजनतातत्समारंभाणांचाधारस्तद्वत् ॥ ५३ विनिगीर्णैर्यथाप्रसिद्धसंख्यैर्जगज्जालैरिव अतितृप्तिमानि त्युत्प्रेक्षारूपालोकोवाह्येंद्रियैर्भोगः मनकृतिर्मानसः ॥ ५४ ॥ ५५ घनंपाषाणजठरमिव आपीवरं निश्छिद्रंपूर्णमन्यदप्युपमायस्य ॥ चिदादि त्यत्वज्ञानपरिकल्पितान्लोकान् ॥ स्वाकारवृत्तिद्वेनस्वालोकेनतपन्परप्रकाशरूपोपि हृश्याभावादेवतत्प्रयाविषयेअंधकारेपरोप

अचेत्यचित्प्रकाशात्माविज्ञानात्मानिरामयः ॥ परमाकाशकोशाच्छः शांतसर्वभवभ्रमः ॥ ५२ निर्वापितजगद्यात्रः कृतक र्तव्यसुस्थितः ॥ समस्तजनतारंभवज्रस्तंभोनभोनिभः ॥ ५३ विनिगीर्णयथासंख्यजगज्जालातितृप्तिमान् ॥ आकाशीभूतनिःशे षरूपालोकेमनःकृतिः ॥ ५४ कार्यकारणकर्तृत्वहेयादेयदृशोझ्झितः ॥ सदेहइहनिर्देहः ससंसारोप्यसंसृतिः ॥ ५५ चिन्मयोघनपा षाणजठरापीवरोपमः ॥ चिदादित्यस्तपंल्लोकानंधकारेपरोपमं ॥ ५६ परप्रकाशरूपोपिपरमांध्यमिवागतः ॥ रुद्धसंसृतिदु र्लीलः प्रक्षीणाशाविषूचिकः ॥ ५७ नष्टाहंकारवेतालोदेहवानकलेवरः ॥ कस्मिंश्चिद्रोमकोट्यग्रेतस्येयमवतिष्ठते ॥ ५८ जगल्लक्ष्मी

मेरत्वयोरभेदाद्धनीभूतांधकारोपल्लसदृशंपरमांध्यमिवागत ॥ इतिपरेणान्वयः ॥ ५६ ॥ ५७ देहवानकलेवरइतितथाचश्रुतिः ॥ अशरी रंशरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितं महांतंविभुमात्मानंमत्वाधीरोनशोचतीति ॥ ५८ जगतस्तत्साक्षात्कारबाध्यत्वमुक्तंसंभावयितुंतस्यजगत्क ल्पनाधिष्ठानत्वेनापरिछिन्नत्वमाह कस्मिंश्चिदित्यादिना ॥ रोमकोटिवत्परिछिन्नाविद्यायाअप्यग्रेएकदेशेजगल्लक्ष्मीरवतिष्ठते ॥ त थाचश्रुतिः ॥ पादोस्यसर्वाभूतानित्रिपादस्यामृतंदिवीति ॥ स्मृतिश्चविष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगदिति ॥ ५९ श्रीरामचंद्रपरमा

वा॰टी॰
५३

नन्वविस्तते देशे कथमितिविस्तृतजगद्भानमित्याशंक्य दर्पणोदरे साभ्रग्रहनक्षत्रव्योमसमावेशदर्शनान्नज्ञानस्यास्तिदुष्करमित्यभिप्रेत्याह ॥ परमाणाविति स्वकोटरे स्वांतः कल्पिताकाशे चिदाकाशस्येति पाठे अर्थाच्चिदाकाश एव धत्ते पश्यति च अयं शब्दः समुच्चये ५८ महामतेर्जीवन्मुक्तस्य हृदयं परमात्मैव तस्य विततता विस्तीर्णता हरिहरादीनां लक्षशतैरपि तुलनमियत्तापरिच्छेदं नैति ॥ तत्किं तेषाम सामर्थ्यात् नयतो यस्माद्धेतोर्न विद्यते उत्तमं उत्कृष्टतमं सत्तया आनंत्येनानंदस्वाभाव्येन च यस्मात्तथाविधस्यात्मवस्तुवः ॥ साप्रविततात्र अपरि

परमाणौ परमाणौ चिदाकाशः स्वकोटरे ॥ जगल्लक्ष्मीसहस्राणि धत्ते कृत्स्नाय पश्यति ॥ ५० ॥ विततताहृदयस्य महामतेर्हरिहरा[?]
जलक्षशतैरपि ॥ तुलनमेति न मुक्तिमतो यतः प्रविततास्ति निरुत्तमवस्तुनः ॥ ५१ ॥ इति वा॰ तात्पर्यप्रकाशः सर्गः ॥ १७ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥
अस्यं वाचितमात्रायां प्रबोधः संप्रवर्त्तते ॥ बीजादिव सतो व्युप्तादवश्यं भाविसत्फलं ॥ १ ॥

छिन्नता परमार्थतस्त्वास्तिनत्वाकाशादीनामिव द्रष्टृपुरुषाशक्तिकल्पितेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे मुमु॰ण्येसप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ एतद्ग्रंथगुणामुख्यैरप्यानुषंगिकैः फलैः ॥ सह निरूप्यंते ग्राह्यांशाः श्रोपमास्विह ॥ इत्सप्रकरणाभेदं विषप्रयोजनाभ्यामुपवर्ण्य समग्रग्रंथगुणान्वर्णयंस्तत्र तत्र दृष्टांतोपन्यासेषु ग्राह्यांशं तात्पर्यं च ग्रंथशैलीपरिज्ञानाय वक्तुमुपक्रमते ॥ अस्यामित्यादिना आस्यां षट्प्रकरणीरूपायां मोक्षोपायसंहितायां सतः ॥ अनुपहतशक्तेर्व्युप्तात् भूमिशिष्टक्षेत्रकाले उप्तादवश्यं भाविसत्फलं यथा प्रवर्त्तते तद्वत् ॥ १ ॥ ६७

राम
५३

द्वितीय

ननु सतीष्वनेकशाखाभेदभिन्नासु श्रुतिषु ता विहाय पुरुषबुद्धिविरचितमिदमेवोपादेयं तया किमर्थमुच्यते तत्राह ॥ अपीति ॥ युक्ति
भिर्बोधकं तत्वनिर्णायकं ऋषिर्वेदस्तत्र भावमार्षं न्यायादनपेतं न्याय्यं तदेव मुख्यमित्यनुसरता भाव्यं पुरुषेणेत्यर्थः ॥ यद्यपि श्रुतयोऽभ्य
र्हितास्तथापि मूढाभिसंधित्वात् सहसा नानुभवायालमिति न साधारणाधिकारिभिरुपादेयाः ॥ तत्सारभिज्ञानुभवमूलकयुक्तिघटितं
त्विदं शास्त्रं स्फुटाभिसंधित्वादनुभवे सन्निकृष्टं तदित्यवश्यमादरेण सेव्यमिति ॥ २ एतदेवार्थान्तरन्यासेन द्रढयति युक्तियुक्तमिति ॥ ३ ननु

अपि पौरुषमादेयं शास्त्रं चेद्युक्तिबोधकं ॥ अन्यत्त्वार्षमपि त्याज्यं भाव्यं न्याय्यैकसेविना ॥ २ ॥ युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालकादपि
अन्यत्तृणमिव त्याज्यमप्युक्तं पद्मजन्मना ॥ ३ ॥ योऽस्मत्तातस्य कूपोऽयमिति कौपं पिबेत्ययः ॥ त्यक्त्वा गांगं पुरस्थं तं को नु शास्त्यतिरागि
णं ॥ ४ ॥ यथोषसि प्रवृत्तायामालोकोऽवश्यमेष्यति ॥ अस्यां वाचितमात्रायां सुविवेकस्तथैष्यति ॥ ५ ॥ श्रुतायां प्राज्ञवदना द्बुध्यां तं स्वय
मेव च ॥ शनैः शनैर्विचारेण बुद्धौ संस्कार आगते ॥ ६ ॥ पूर्वं ताबद्दुदेत्यंतर्भृशं संस्कृतवाक्यता ॥ शुद्धमुक्ताकलतेवोच्चैर्या सभास्थानभू
षणं ॥ ७ ॥ परा नागरतोदेति महत्वगुणशालिनी ॥ साऽयं यस्यैमा यांति राजानोऽमरराजमपि ॥ ८ ॥ पूर्वो ५ यदि पौरुषमप्युपादेयं तर्हि
स्मदुक्तं पुरचितानेव कांश्चित्प्रबंधान् ॥ श्रोष्यामो नेमं ग्रंथमिति तत्राप्याह यद्गति ॥ ४ ॥ नन्वस्मिन्को तिशयस्तमाह यथेति उषसि प्रातर्वेलायां
प्रवृत्तायां ॥ उषा वा अश्वस्येत्यादौ स्त्रिलिंगस्याप्युषः शब्दस्य दर्शनात् ॥ ५ ॥ गुडजिह्विकान्यायेनानुषंगिकफलानि दिदर्शयिषुः शास्त्रव्युत्प
त्तिं प्रथमफलमाह ॥ श्रुतायामिति द्वाभ्यां प्रांतं अंतपर्यंतं श्रुतायामापाततो बुध्या विचारेण दृढं संस्कारे आगते स ॥ ६ ॥ सभास्थानस्य उच्चै
र्भूषणं शिरोभूषणमिव प्रकाशिकेत्यर्थः ॥ ७ ॥ अर्थव्युत्पत्तिचातुर्यमपि द्वितीयं फलमित्याह परेति नागरता चतुरता ॥ अमरा अमरवत्पूज्या वि
द्वांसोऽपि ॥ ८ ॥

॥९॥ समासन्नाशरत्पर्यंतयाविधया॥ दिशोमिहिकानीहारस्तद्वधियोदोषास्तानवंअल्पतांयांति॥१०॥ समवेक्ष्यंअपेक्ष्यंतेतवतत्रहेतु
र्नकिंचनेति॥११॥ साम्यमवैषम्यंनिर्मंदर॥१२॥ निरस्तकालिमाअविद्यमानव्यामोहकज्जलरत्नदीपशिखेव॥१३॥ दर्शितंअंतरंधनादिवि
षयनिःसारत्वयासातथाविधाःसत्य॥१४॥ भीहिहेतूनांपुरःस्थितमपिप्राज्ञंप्रकृतशास्त्रज्ञंहृदयंचित्तंमहोपलपक्षेप्रकर्षेणअज्ञं॥१५॥

पूर्वापरज्ञःसर्वत्रनरोभवतिबुद्धिमान्॥ पदार्थानांयथादीपहस्तोनिशिसुलोचनः॥९॥ लोभमोहादयोदोषास्तानवंयांत्यलंश
नैः॥ धियोदिशस्समासन्नशरदोमिहिकायथा॥१०॥ केवलंसमवेक्ष्यंतेविवेकाभ्यासनंधियः॥ नकिंचफलंधत्तेस्वभ्यासेनवि-
नाक्रिया॥११॥ मनःप्रसादमायातिशरदीवमहत्सरः॥ परंसाम्यमुपादत्तेनिर्मंदरद्रवार्णवः॥१२॥ निरस्तकालिमारत्नशिखे
वास्ततमःपरा॥ प्रतिज्वलत्यलंप्रज्ञापदार्थप्रविभागिनी॥१३॥ दैन्यदारिद्र्यदोषाद्याहृष्टयोदर्शितांतराः॥ ननिकृंतंतिमर्माणिस
न्नाहमिवेषवः॥१४॥ हृदयंनावलुंपंतिभीमाःसंसृतिभीतयः॥ पुरस्स्थितमपिप्राज्ञंमहोपलमिवेषवः॥१५॥ कथंस्यादादितोजन्म
कर्मणोदैवपुंस्त्वयोः॥ इत्यादिसंशयागणःशाम्यत्यह्नियथातमः॥१६॥ सर्वदासर्वभावेषुसंशांतिरुपजायते॥ यामिन्यामिवशां
तायांप्रज्ञालोकउपागते॥१७॥ समुद्रस्येवगांभीर्यंधैर्यंमेरोरिवस्थितं॥ अंतःशीतलतांचंद्रस्येवोदेतिविचारिणः॥१८॥

पुंस्त्वंपौरुषंसंसारेजन्मनआदित्वेपौरुषस्यप्राधान्यंकर्मणआदित्वेतुदैवस्यशाम्यतिद्वयोरप्यविद्यामूलत्वमिथ्यात्वनिश्चयादितिभा
व॥१६॥ संशांतिरागद्वेषाद्यक्षुब्धता॥ प्रज्ञालक्षणेआलोकेप्रज्ञाहेतौसूर्यालोकेच॥१७॥ स्थितंप्रतिष्ठितंरत्नच्छास्त्रविचारिणः॥
॥१८॥

एवमानुषंगिकफलान्युक्त्वामुख्यंदर्शयतिसेतिशनैर्भूमिकाक्रमैः ॥१९॥ परमस्यपरमात्मनआलोकनमालोकस्तंददातीतिपरम
लोकदा ॥ अस्यैतद्ग्रंथविचारकस्य ॥२०॥ शमेनालोकिनिग्रका शवतिअनर्थसूचकाः ॥ कामादिधूमकेतवः ॥ तेषांरात्राववोदयप्रसि
द्धेः ॥२१॥ अचंचलेसूत्रतेस्वात्मपदेदृष्टांतपक्षेतुपर्वते ॥ लडयोरभेदाज्जडेअतृष्णाःपुरुषाःजलेअतृष्णाअभ्रमालिकाःशाम्यंतीत्या

साजीवन्मुक्ततातस्यशनैःपरिणतिंगता ॥ शांताशेषविशेषस्यभवत्यविषयोगिरां ॥१९॥ सर्वार्थशीतलाशुद्धापरमालोकदास्य
धीः ॥ परंप्रकाशमायातिज्योत्स्नेवशरदेंदवी ॥२०॥ हृद्याकाशेविवेकार्केशमालोकिनिनिर्मले ॥ अनर्थसार्थकर्त्तारोनोद्यंतिकि
लकेतवः ॥२१॥ शाम्यंतिशुद्धिमायांतिसौम्यास्तिष्ठंतिसूनृते ॥ अचंचलेजलेतृष्णाःशरदीवाभ्रमालिकाः ॥२२॥ यत्किंचनकरी
क्रूराग्राम्यताविनिवर्त्तते ॥ दीनाननानपिशाचानांलीलेवदिवसागमे ॥२३॥ धर्मभित्तौभृशंलग्नांधियंधैर्यधुरंगतां ॥ आधयोनवि
धुन्वंतिवाताश्चित्रलतामिव ॥२४॥ नपतत्यवटेज्ञस्तुविषयासंगरूपिणि ॥ कःकिलज्ञातसरणिःश्वभ्रेसमनुधावति ॥२५॥
सच्छास्त्रसाधुवृत्तानामविरोधिनिकर्मणि ॥ रमतेधीर्यथाप्राप्तेसाध्वीवांतःपुराजिरे ॥२६॥ जगतांकोटिलक्षेषुयावंतःपरमाण
वः तेषामेकैकशोंतस्थान्सर्गान्पश्यत्यसंगधीः ॥२७॥ मोक्षोपायावबोधेनशुद्धांतःकरणंजनं ॥ नरवेदयतिभोगौघोनचानंदय

दिसाधारणंयोज्यं ॥२२॥ यत्किंचनकरीपरविद्वेषादिकारिणीग्राम्यताअश्लीषवचनता ॥ दीनान्याननातियस्यां ॥२३॥ धारयतीतिधर्म
:शमदमादिःपरमात्मावासरावभित्तिर्विश्वचित्राधारत्वात् तस्मिन्भृशंरोकरस्येनलग्नांनविधुन्वंतिनकंपयंतिचित्रलिखितांलतामि
व ॥२४॥ ज्ञस्तत्ववित् अवटेमोहगर्त्ते ॥२५॥ तस्ययथेष्टाचरणंवारयतिसदितियथायोगंप्राप्तेसाध्वीपतिव्रतेव ॥२६॥ सर्गान्ब्रह्मांडान्मा

निरर्गला असंकीर्णाः उत्पातपातगवाविर्भावतिरोभावौ ॥२९॥ संप्रवृत्तान्यरिष्टानिनिवृत्तानिष्टानिप्रबुद्धः ॥ कार्यफलादिस्वरूपाभिज्ञो
पितदनभिज्ञद्रुमइव ॥३०॥ लोकसामान्यइतरजनसदृशः ॥ अपराजितोऽविकृतः ॥३१॥ तात्पर्यपर्यालोचनेनप्रतिश्लोकंविविच्यताऽ
नंउक्तिमात्रमितिनमंतव्यं ॥ किंतुवराणांब्रह्मादीनांशापवत् वरवत्शापवद्वा अनुभूयतएव ॥३२॥ माधुर्योपमादिशब्दार्थालंकारभेदोपा

परमाणौपरमाणौसर्गवर्गोनिरर्गलाः ॥ येपतंत्युत्पतंत्यंबुवीचिवत्तान्सपश्यति ॥२९॥ नद्वेष्टिसंप्रवृत्तानिननिवृत्तानिकांक्षति
कार्याण्येषप्रबुद्धोपिनिःप्रबुद्धइवद्रुमः ॥३०॥ दृश्यतेलोकसामान्योयथाप्राप्तानुवृत्तिमान् ॥ इष्टानिष्टफलप्राप्तौहृदयेनापराजितः ॥३१॥ बुध्वेदमखिलंशास्त्रंवाचयित्वाविविच्यता ॥ अनुभूयतएवैतन्नतूक्तंवरशापवत् ॥३२॥ शास्त्रंसुबोधमेवेदंसालंकारविभूषितं ॥ काव्यंरससमयंचारुदृष्टांतैःप्रतिपादितं ॥३३॥ बुध्यतेस्वयमेवेदंकिंचित्पदपदार्थवित् ॥ स्वयंवस्तुनवेत्तादृश्रोतव्यंतेनपंडितात् ॥३४॥ यस्मिन्छ्रुतेमतेज्ञातेतपोध्यानजपादिकं ॥ मोक्षप्राप्तौनरस्येहनकिंचिदुपयुज्यते ॥३५॥ रागतच्छास्त्रघनाभ्यासात्सौनःपुन्येनवीक्षणात् ॥ पंडितस्यस्यादपूर्वोहिचित्तसंस्कारपूर्वकं ॥३६॥ अहंजगदितिप्रौढोद्रष्टृदृश्यपिशाचकः ॥ पिशाचोर्कोदयेनेवस्वयंशाम्यत्ययत्नतः ॥३७॥ भ्रमोजगदहंचेतिस्छिन्नएवोपशाम्यति ॥ स्वप्नमोहःपरिज्ञातइवनोभ्रमयत्यथ

दानायालंकारविभूषणयोःपृथग्ग्रहणं ॥३३॥ किंचित्पदपदार्थवित्पुरुषः इदंकाव्यंस्वयमेवबुध्यते ॥ अवगच्छति ॥ मतेविचारितेनोप
युज्यतेतत्फलानामेतत्फलेंतर्भवादितिभावः ॥३५॥ यद्यपिग्रंथांतराभ्यासादपिपांडित्यंभवति तथापितत्रचित्तसंस्कारपूर्वकमतएवेद
मपूर्वं ॥३६॥ द्रष्टृदृश्ययोपशांतौहृदज्ञात्रात्माशुद्धः परिशिष्यतइतिभावः ॥३७॥ नोइतिनत्वर्थोनिपातः नभ्रमयतीत्यर्थः ॥३८॥ श्रीराम ॥

कल्पनामात्रमेतदपरिज्ञाते ॥ ३९ चित्रलिखितः सर्पः ४० अधिष्ठानपरिशेषेणस्थित एव ४१ नन्वतिविततः प्रपंचः कुद्दालकोटिभिरपि दुर्भेदः कथमल्पायासेन शाम्येदित्याशंक्याज्ञानप्रभावस्तादृश इत्यभिप्रेत्याह सुमन इति ॥ सुमनसां पुष्पाणां पल्लवानां च आमर्दनं नखसूच्यादिना भेदने व्यतिकरः प्रयत्नातिशयः ॥ कश्चिच्चासौ व्यतिकरश्चेति कर्मधारयः अल्पकः स्वल्पोपि न नु किमर्थं ॥ तर्हि प्राक् पौरुषसमर्थेन

यथासंकल्पनगरे पुंसो हर्षविषादिता ॥ साधनेन तथैवास्मिन्नपरिज्ञाते जगद्भ्रमे ॥ ३९ चित्रसर्पः परिज्ञातो न सर्पभयदो यथा दृश्यसर्पः परिज्ञातस्तथा न तु सुखदुःखदः ४० परिज्ञानेन सर्पत्वं चित्रसर्पस्य नश्यति ॥ यथा तथैव संसारः स्थित एवोपशाम्यति ॥ ४१ सुमनःपल्लवामर्दे किंचिद्व्यतिकरो भवेत् ॥ परमार्थपदप्राप्तौ न तु व्यतिकरोल्पकः ॥ ४२ गच्छत्स्ववयव स्पंदं सुमनःपत्रमर्दने ॥ इह धीमात्ररोधस्तु नांगावयवचालनं ॥ ४३ सुखासनोपविष्टेन यथासंभवमश्नता ॥ भोगजालं सदाचारं विरुद्धेषु न तिष्ठता ॥ ४४ यथाक्षणं यथादेशं प्रविचार्य यथासुखं ॥ यथासंभवसत्संगमिदं शास्त्रमथेतरत् ॥ ४५ आसाद्यते महाज्ञानबोधः संसारशांतिदः ॥ न भूयो जायते येन योनियंत्रप्रपीडनं ॥ ४६ रत्नावल्यपि ये भीताः पापा भोगरसे स्थिताः ॥ स्वमात्विष्ठाकृमयः कीर्तनीया न ते धमाः ॥ ४७

मिति चेत् ॥ ज्ञानप्रतिबंधकरागासंभावनादिपुरुषापराधनिरासार्थमेवेति ॥ ४२ इह तु धीस्पंदस्यापि विरोधो न कस्य चिदंगस्य न देवयवस्य वाचालनं ॥ ४३ शास्त्रविरुद्धेमार्गेषु न तिष्ठता पुरुषेण आसाद्यते इति व्यवहितेनान्वयः ॥ ४४ यथाक्षणं यथाकालं इतरत् उपनिषन्मोक्षधर्मादि ॥ ४५ महदपरिछिन्नज्ञानं ॥ परमात्मा तस्य बोधः साक्षादनुभवः ॥ ४६ इत्थं गुणतः फलतः सौलभ्यतश्च शास्त्रं प्रशस्य तद्विमुखान्निंदति रत्नावलीति कीर्तयितुमप्ययोग्या आत्मघातित्वादिति भावः ॥ ४७ ॥

स्तुतिनिंदयोः प्रकृतेर्थे प्रयोगं दर्शयति निष्टृणिवेति ॥ बुध्यायेसारतराः ॥ अत्यंतपरिशुद्धास्तेषां आंतरं अंतरंगभूतं विवेकबुद्धिग्राह्याणां सार
तराणामंतरमवधिभूतं बुद्धेरपि सारतरं आंतरं प्रत्यग्भूतं आत्मतत्वविषयभूतं यस्मिन्निति वा तथोक्तज्ञानं विस्तारयतीति ज्ञानविस्तारं शा
स्त्रं कर्मण्यण ॥ ४८ आपातनं शास्त्रं वतरस्तु उपाय आपातनिका तां यथायेन दृष्टांतेन परिभाषया तत्तद्बोधोपयोगिसंकेतेन यथा श्रू
यते तां ॥ ४९ तत्र दृष्टांतस्य लक्षणमाह येनेति ॥ दृष्टेनार्थेन साधर्म्येण बोध्यते येन ॥ तद्बोधनं तदेव विवृणोति बोधोपकारफलदमिति दृ

श्रृणु तावदिदानीं त्वं कथ्यमानमिदं मया ॥ राघव ज्ञानविस्तारं बुद्धिसारतरांतरं ॥ ४८ यथेदं श्रूयते शास्त्रं तामापातनिकां श्रृणु
॥ विचार्यते यथार्थोयं यथा च परिभाषया ॥ ४९ येनेहाननुभूतेर्थे दृष्टेनार्थेन बोधनं ॥ बोधोपकारफलदं तं दृष्टांतं विदुर्बुधाः ॥ ५०
दृष्टांतेन विना राम नापूर्वोर्थो विबुध्यते ॥ यथा दीपं विना रात्रौ भांडोपस्करणं गृहे ॥ ५१ यैर्यैः काकुत्स्थ दृष्टांतैस्त्वं मयेहावबोध्य
से ॥ सर्वे सकारणास्ते हि प्राप्यं तु सदकारणं ॥ ५२ उपमानोपमेयानां कार्यकारणतोदिता ॥ वर्जयित्वा परं ब्रह्म सर्वेषामेव विद्यते
॥ ५३ ब्रह्मोपदेश दृष्टांतो यस्तवेह हि कथ्यते ॥ एकदेशसधर्मत्वं तत्रांतः परिगृह्यते ॥ ५४ ॥

ष्टांतः सादृश्यबलेन प्रकृतार्थनिर्णयो येन स दृष्टांत इति तदर्थज्ञाः बुधाः ॥ ५० उपस्करणं गुणवदुपकरणं उपात्तमनित्यत्वेति सदृ ॥ ५१
दृष्टांतेषु विवक्षितसादृश्यविवेकाय हेयांशं दर्शयति सकारणाः जन्याः अत एवानृताः अत्रेयं तु सत्यमेवार्थसत्यमकारणं नित्यं तथा च ज्ञ
न्यत्वानृतत्वादयो दृष्टांतधर्मा हेया इत्यर्थः ॥ ५२ परब्रह्मदृष्टांतेष्वेवायं नियमो नान्यदृष्टांतेष्वित्याह ॥ उपमानेति ॥ कार्यकारणता कार्यत्वकारणत्वादिना सादृश्यं उदिता पूर्वोक्ता ॥ ५३ वर्जयित्वा परं ब्रह्मेत्युक्तं विस्पष्टयति ब्रह्मेति ॥ एकदेशसधर्मत्वमादाय तत्रांतः प्रकृतनिर्णयः
॥ ५४ ॥

राम
५६

ननुकिमित्येकदेशसदृशदृष्टांतएवोपादीयतइतिचेत्सर्वांशसदृशाप्रसिद्धेरेवेत्यभिप्रेत्याहयोयइतिस्वप्नजागतइवमिथ्याभूतोजग
दंतर्गतएवनवास्तवः द्वितीयपरमार्थसच्चिदानंदवस्त्वप्रसिद्धेरितिभावः ॥५५॥ वैकल्पिकाविकल्पोद्भूताउक्तयः ॥५६॥ एतेन दृष्टांतोप
न्यासस्यानुमानोन्नयनेनबाधकत्वेदृष्टांतहेतुव्याख्यादेरनृतत्वेव्याप्यत्वासिद्धिःस्वरूपासिद्धिरित्यादयःप्रापंचिकैर्हेतुभिःसत्यत्वा
दिसाधनेविरुद्धत्वादयश्चहेत्वाभासता ॥ प्रयोजकदोषाःस्युरितितार्किकप्रत्यवस्थानस्याप्यवसरोनिरस्तइत्याह अन्येति अन्येषामसि
द्धविरुद्धादिदोषदृष्टांततार्किणांकोदृष्टांतप्रदूषणैर्दूष्यस्यहेत्वादेर्जगतः ॥ स्वप्नोपमत्वाद्वस्तुनिनकिंचनदूषणंसमुदेतीत्यर्थः ॥ साध्य

योयोनामेहदृष्टांतोब्रह्मतत्त्वावबोधने ॥ दीयतेससबोद्धव्यःस्वप्नजातोजगद्गतः ॥५५॥ एवंसतिनिराकारेब्रह्मण्याकारवान्कथं
॥ दृष्टांतइतिनोघंतिमूर्खवैकल्पिकोक्तयः ॥५६॥ अन्यासिद्धिविरुद्धादिदृग्दृष्टांतप्रदूषणैः ॥ स्वप्नोपमत्वाज्जगतःसमुदेतिनकिं
चन ॥५७॥ अवस्तुपूर्वापरयोर्वर्त्तमानेविचारितं ॥ यथाजाग्रत्तथास्वप्नःसिद्धमाबाल्यमागतं ॥५८॥ स्वप्नसंकल्पनाध्यानवरशा
पौषधादिभिः ॥ यथार्थाइहदृष्टांतास्तद्रूपत्वाज्जगत्स्थितः ॥५९॥

ग

सिद्धपर्यंतवोध्यबोधकव्यवहारस्तुव्यावहारिकसत्यतामात्रेणाप्यु
पपन्नइतिभावः ॥५७॥ उक्तंस्वप्नोपमत्वंतत्साधर्म्यप्रदर्शनेनोपपदयति अवस्त्विति ॥ पूर्वापरयोरुत्पत्तिविनाशपूर्वोत्तरकालयोरवस्तुअभावग्र
स्तंवर्त्तमानेकालेअपिउपादानाद्भेदाभेदसत्तयाअविचारितंविचार्यवादिसहस्रेणापिनिर्णेतुमशक्यंवर्त्तमानकालेतुविचारितंसदवस्त्वितिवायथा
जाग्रद्वस्तुतथास्वप्नोपीतिमिथ्यात्वतोसाम्यमित्यर्थः ॥५८॥ परस्परहेतुफलभावदर्शनाच्चतुल्यतेत्याहस्वप्नेति ॥ जाग्रतिकार्यैकार्यत्वेनसंदिग्धया
त्रादौदेवताप्रार्थनादिनाशयानस्यस्वप्नेकार्यमितिसंकल्प्योद्येतयाचिंतनेनतदनुकूलवरलाभेशत्रूणांमुनिशापादिदर्शनेनवाप्रातर्यात्रादिकर

णेशत्रुजयादिदर्शनात्स्वप्नौषधलाभेनजागरेरोगशांतिदर्शनाच्चतत्साम्येन सर्वजगत्स्थितेरपितद्रूपत्वात्स्वप्नदृष्टांतोयथार्थः ॥ ५९ मोक्षोपा
यकृतावाल्मीकिनाअन्येपिपूर्वेरामायणादयोयेग्रंथाः कृतास्तेष्वपिदृष्टांतानांसंभवंदर्शसाम्यबोधनेव्यवरूढाप्रसिद्धइत्यर्थः ॥ ६० ननुतर्हि
श्रोतारः स्वप्नसाम्यमुक्तंकुतः सहसैवनबुध्यंतेकुतोवाविप्रतिपद्यतेइत्याशंक्याध्यात्मशास्त्रश्रवणसंस्काराभावेनजगत्सत्यताभ्रमादि
त्याह ॥ स्वप्नाभत्वमितिवक्तुंबोधयितुंपार्यतेशक्यते ॥ श्रोतॄणांविरोधिसंस्कारोच्छेदस्यचिरसाध्यत्वादितिभावः ॥ ६१ ध्यानेपिनगरकल्पनंमा
नसपूजायांप्रसिद्धं ॥ ६२ यदिजगदिस्व . भाद्युपमानेसर्वांशेपिसाधर्म्यंविवक्षितंतर्हिब्रह्मण्यपिकटकमुकुटाद्युपादानस्वर्णवर्णदृष्टांतेन

मोक्षोपायकृतागंथकारेणान्येपियत्कृताः ग्रंथास्तेष्वियमेकैकाव्यवस्था बोध्यतेधने ॥ ६० स्वप्नाभत्वंजगतः श्रुतेशास्त्रेवबोध्यते ॥ शीघ्रं
नपार्यतेवक्तुंवाक्किलक्रमवर्तिनी ॥ ६१ स्वप्नसंकल्पनाध्याननगराद्युपमंजगत् ॥ यतस्तत्रावदृष्टांतास्तस्मात्संतीहनेतरे ॥ ६२ अका
रणेकारणतायद्बोधायोपमीयते ॥ नतत्रसर्वसाधर्म्यंसंभवत्युपमाश्रमैः ॥ ६३ उपमेयस्योपमानादेकांशेनसधर्मता ॥ अंगीकार्यावबो
धायधीमतानिर्विवादिना ॥ ६४ अर्थावलोकनेदीपादाभामात्राहृतेखिलं ॥ नस्थानेतैलवर्त्यादिकिंचिदप्युपयुज्यते ॥ ६५ ॥

ब्रह्मदेवपरिणा
मित्वाकुतोनविवक्ष्यतेतत्राह अकारणेइति ॥ तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरं एकमेवाद्वितीयमित्यादिस्मृतिभिरसंगोदासीनस्यपरिणामहेतुत्वसंस्पर्शा
च्चिजाड्याकाराघटनाच्चेत्यादियुक्तिभिश्चपरिणामाघटनादकारणे अपरिणामिनियत् ॥ यत्रपरिणामित्वस्वर्णादिवत् ॥ कारणतोपमीयतेतत्रो
पमाप्रयुक्तैः श्रमैः प्रयत्नैरपिसर्वांशेसाधर्म्यंनलब्धुंशक्यमित्यर्थः ॥ ६३ तदेवस्पष्टमाहउपमेयस्येति ॥ ६४ लोकेपिमणिमणिदीपइवेक्ष्यतेइत्या
दौनाविवक्षितांशसादृश्यबोधोदृष्टइत्याह ॥ अर्थेतिद्वाभ्यां श्लोकद्वयस्ययथाश्रुतार्थोवास्पष्टः ॥ आभामात्रप्रकाशमात्रात् ॥ ६५ श्रीरामचंद्र

भा

॥६६॥ एतच्छास्त्रीयसर्वदृष्टांतानामुपयोगमाह दृष्टांतस्येति ॥ जगतः स्वप्नादिदृष्टांतैर्मिथ्यात्वे प्रतीचः ॥ आकाशसवित्रादिदृष्टांतस्य ब्रह्मणो
मृल्लोहादिदृष्टांतस्य च पदार्थपरिशोधनेन बोध्यलक्ष्यार्थे बोधोदये सति सकार्याविद्योच्छेदार्थमवश्योपादेयतया सर्वश्रुतिशास्त्रमहातात्प
र्यविषयो ऽहं ब्रह्मास्मीति महावाक्यार्थनिश्चयो ग्राह्य इत्यर्थः ॥६७॥ नन्वहं गौरः स्थूल इत्यादिप्रत्यक्षेणौषधपानारोग्यलाभादिप्रवृत्तिफलदर्श
नलिंगेन परव्यवहारसाम्योपमानेन सर्वव्यवहारिकमहाजनवाक्यैर्ब्राह्मणो यजेतेत्यादिश्रुत्या धर्मशास्त्रैरनेकतार्किकादियुक्तिभिश्च देह

एकदेशसमर्थत्वादुपमेयावबोधनं ॥ उपमानं करोत्यंग दीपोऽर्थप्रभया यथा ॥६६॥ दृष्टांतस्यांशमात्रेण बोध्यबोधोदये सति ॥ उपादे
यतया ग्राह्यो महावाक्यार्थनिश्चयः ॥६७॥ ननु तार्किकतामेत्य नाशनीया प्रबुध्यता ॥ अनुभूत्यपलापांतैरपवित्रैर्विकल्पितैः ॥६८॥

स्तदन्यो वा कर्तृभोक्तृत्वादिस्वभाव आत्मावगम्यते तत्कथं प्रत्यक्षादनेकप्रमाणविरुद्धो ऽर्थो महावाक्यार्थमात्राद्युपादेय इत्याशंक्याह नेति ॥ अ
नुभूतिर्विद्वत्प्रत्यक्षं तदपलापपर्यवसितैरपवित्रदेहाद्यात्मभावविषयत्वादपवित्रश्वशुनकशूकरादिजन्मफलत्वाच्चापवित्रैर्विकल्पितैर्वि
कल्पैः परमपुरुषार्थानुबंधिनी प्रबुद्धता प्रबोधयोग्याभिज्ञानान्न नाशनीया ॥ यथा च देहादेरात्मत्वासंभवस्तथा वक्ष्यत इति भावः ॥६८॥

राम

ननु सर्वजनस्य निरुपाधिकस्वेच्छाविहारसुखार्थित्वाद्बालोरागततमस्य चार्वाकादेर्भार्यापुत्रमित्रादेश्च दृष्टबहुतरविचित्रभोगसुखानुबं
धित्वाभाविकस्वप्रीतिविषयप्रवर्त्तकसंसारसारतादिवचनं कथं हेयं॥ कथं वा तपः॥ क्लेशसंभयैर्वित्तव्ययायासानुबंधोरुपुत्रभार्यादि
वियोजकसंन्यासभिक्षाटनादिदृष्टानर्थसहस्रपर्यवसितं निर्विषयात्ममात्रपरिशेषात्मकपरमदारिद्र्यलक्षणमोक्षफलानुषंगिब्रह्मा
त्मैकत्वबोधकत्वाद्वैरिवाक्यकल्पमचेतनं श्रौतं महावाक्यमुपादेयमित्याशंक्याह॥ विचारणादि॥ सत्यमविचारणादेवमेवविचारणात्तु वैरित्वे
न ज्ञातस्यापि वाङ्मयं यद्वाक्यं नित्यनिरतिशयानंदात्मरूपं परमपुरुषार्थानुभवकारीति अस्मदादिष्वनुभवनिष्ठेषु परमाप्ततमं सर्वप्रमाणमूर्द्धन्य

विचारणादनुभवकारि वैरिणोऽपि वाङ्मयं यत्वनुगतमस्मदादिषु॥ स्त्रियोक्तमप्यपरमार्थवैदिकं वचो वच प्रलपनमेव नागमः॥६
१॥ अस्माकमस्ति मतिरंगत ये तिसर्वशास्त्रैकवाक्यकरणं फलितं यतो यः॥ प्रातीतिकं कथमपशास्त्रनिजांगपुष्टात्संवेदनादितरदस्ति न
तेः प्रमाणं॥७॥

मित्यनुगतमेव अपगतं परमार्थभूतं वैदिकं पुरुषार्थतत्वं यस्मात्तथाविधं॥ वचो वाक्यं स्त्रिया परमप्रेयस्योक्तमपि मृत्युनरकाद्यनर्थपरंपरानुबं
धित्वाद्वच: प्रलपनं वाक्प्रतापमात्रमेव न आगमो नाप्तवचनं न वा प्रमाणमित्यर्थः॥६०॥ ननु तर्हि कपिलकणादजैमिनिप्रभृतयो वेदार्थज्ञा
अपि कथमन्यथैव पुरुषार्थं तदुपायतत्वं निरूपितवंतो भवंतस्त्वन्यथा निरूपयंतीति तत्र भवदुक्तौ को विशेषस्तत्राह॥ अस्माकमिति॥ हे अंग अस्मा
कं यतो यस्या मतेः॥ सकाशाद्यस्तत्वसाक्षात्कारजीवन्मुक्तिलक्षणः स्वभाव्यहो विधिस्तादृशी मतिरस्तितया इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रातीतिकः॥ अ
परोक्षानुभवयोग्योर्थः॥ परमपुरुषार्थो यस्मात्तथाविधसर्वशास्त्राणां सकलश्रुत्यध्यात्मशास्त्राणामेकवाक्यकरणमेकमहावाक्यार्थपर्यवसा
नं फलितं ततः॥ अपशास्त्रश्रुतितात्पर्याविषयीभूतं निजांगैस्तर्कादिभिरेव पुष्टं यत्सांख्यकणादादिसंवेदनं तस्मादितरन्महावाक्यार्थरूपं प्र

इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुप्रकरणे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ दृष्टान्तर्थप्रसंगेन मानतत्त्वं विशोध्यते नित्यापरोक्षब्रह्मैव द्रष्टृदृश्यादिसाक्षि यत् प्रासंगि
कं समर्थ्य तत्प्रसक्तं प्रमाणतत्त्वं निर्णिनीषुः प्रस्तुतमुखेनोपक्रममाणः ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ विशिष्टेति विशिष्टो विशेषेण प्रतिपादयितुं वि
वक्षितो यो ऽंशस्तेनैव सधर्मत्वं सर्वत्रोपमानेषु गृह्यते ॥ अन्यथा गौरिव गवय इत्यादौ जात्यादिनापि सादृश्यविवक्षायां भेदाभावादुपमानमा
त्रोच्छेदः स्यादित्यर्थः ॥ १ ॥ दृष्टान्तबुद्धेः फलमाह दृष्टान्तबुद्धाविति ॥ तत्त्वपदार्थशोधनोपयोगिनि तत्र दृष्टान्तबुद्धौ सत्यां एकं अद्वितीयं यद्ब्र
ह्म स्वरूपमात्मतत्त्वं तदेव सर्ववेदान्ततात्पर्यविषयत्वाच्छास्त्रार्थस्तस्य वेदनात् तद्गोचराखण्डाकारवृत्त्युदयात्तदभिव्यक्तमहावाक्यार्थ

इति दृष्टान्तनिरूपणं सर्गः ॥ १९ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ विशिष्टांशसधर्मत्वमुपमानेषु गृह्यते ॥ को भेदः सर्वसादृश्ये तूपमानोपमे
ययोः ॥ १ ॥ दृष्टान्तबुद्धावेकात्मज्ञानशास्त्रार्थवेदनात् ॥ महावाक्यार्थसंसिद्धा शान्तिर्निर्वाणमुच्यते ॥ २ ॥ तस्माद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तवि
कल्पोल्लसितैरलं ॥ यया कयाचिद्युक्त्यातु महावाक्यार्थमाश्रयेत् ॥ ३ ॥ शान्तिश्रेयःपरं विद्धि तत्प्राप्तौ यत्नवान्भव ॥ भोक्तव्यमोद
नं प्राप्तं किं तत्सिद्धौ विकल्पितैः ॥ ४ ॥

भूतब्रह्मस्वरूपेणैव सम्यक् सिद्धा अज्ञानतत्कार्यशान्तिर्निर्वाणं दृष्टान्तबुद्धिफलमुच्यत इत्यर्थ
ः ॥ २ ॥ तदेव स्फुटमाह ॥ तस्मादिति ॥ दार्ष्टान्तं दार्ष्टान्तिकं तस्येदमित्यण तद्भेदतद्धर्मभूयोधर्मत्वादिप्रसंजकैः ॥ किमयं सर्वांशे दृष्टान्त उत नक
तिपयधर्मांश इत्यादि विकल्पोल्लसितैः अलं प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ॥ केन तर्हि प्रयोजनं तदाह यया कयाचिदिति ॥ पदलक्ष्यार्थतात्पर्यग्रहणा
नुकूलया कल्पितधर्मवत्वादियुक्त्यापीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ननु सर्वसंसारशान्तौ तदन्तर्गतदृष्टान्तयुक्त्यादीनामपि बाधाद्दाभासता स्यादित्याशंक्याफ
लसिध्यनन्तरं साधनक्षतेरदूषणत्वमित्याह शान्तीति ॥ भोक्तव्यं भुक्तियोग्यं प्राप्तं सिद्धं चेत्तत्सिद्धौ साधनभूतैर्दृष्टान्तादिभिर्विकल्पितैरा

मानैः किमविषयमितिशेषः ॥ ४ ॥

औषधं पिब भ्रातुरिव ते शिखा वर्द्धिष्यत इति बालप्रवृत्तिकारणैर्भिः शिखावृद्ध्यकारणैरपीष्टसाधनत्वादेकदेशतः सदृशैरुपमानैरुपमेयैश्च
बालस्यौषधपानं तस्य तत्रेष्टसाधनताबोधार्थमुपमीयते॥ लोके तद्वदत्रापीत्यर्थः॥५॥ तत्रानात्मविषयदृष्टांतप्रकृतोपयोगितयोदाहरन्
शाल्यादौ प्रवर्त्तयति स्छानव्यमित्यादिना॥ परिपीनश्वासगवधभेदकश्वतद्वत्॥६॥ एवंविधैर्दृष्टांतैः प्रतिबोधितेनेति शेषः॥७॥ उपशमेति
पगटेशास्त्रपदेन तदभ्यासो लक्ष्यते तज्ज्ञः शास्त्रादिज्ञा आत्मज्ञाश्च॥ अंतरांतरेण पूर्वपूर्वांतरंगसाधनक्रमेण संपन्नानां दिने दिने चैव

अकारणैः कारणाभिर्बोधार्थमुपनीयते॥ उपमानैस्तूपमेयैः सदृशैरेकदेशतः॥५॥ स्त्यातव्यं नेह भोगेषु विवेकरहितात्मना॥ उ
पन्नो दरसंजातपरिपीनाधमेकवत्॥६॥ दृष्टांतैर्यत्नमाश्रित्य जेतव्यं परमं पदं॥ विचारणवता भाव्यं शांतिशास्त्रार्थशालिना॥
॥७॥ शास्त्रोपदेशसौजन्यप्रज्ञातज्ज्ञसमागमैः॥ अंतरांतरसंपन्नधर्मार्थोपार्जनक्रियः॥८॥ तावद्विचारयेत्प्राज्ञो यावद्विश्रांति
मात्मनि॥ संप्रयात्यपुनर्नाशां शांतिं तुर्यपदाभिधां॥९॥ तुर्यविश्रांतियुक्तस्य प्रतीपस्य भवार्णवात्॥ जीवतोऽजीवतश्चैव गृहस्थस्या
थवा यतेः॥१०॥

दंतश्रवणाद्भक्तिसंयुतात्॥ गुरुशुश्रूषया युक्तात्कृच्छ्राशीति फलं लभेत्॥ यो यजेताश्वमेधेन मासि मासि शतं स
माः॥ न यः क्रुध्येत सर्वस्य तयोरक्रोधनो वर इत्यादिस्मृतिप्रसिद्धधर्माणां गुरुशुश्रूषाद्युपयोग्यर्थानां शास्त्रतात्पर्यैश्च मत्कृतार्थानां चोपा
र्जनमेव क्रिया यस्य तथाविधः सन् विचारयेदित्युत्तरेणान्वयः॥८॥ अपुनर्नाशां अपुनरावर्त्तनीं तुर्यपदाभिधां शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यंत इति श्रु
तौ चतुर्थपदाभिधेयां सप्तमभूमिकाप्रतिष्ठालक्षणां॥९॥ तत्प्राप्तावेव सर्वकर्त्तव्यविश्रांतिरित्याह तुर्येति द्वाभ्यां प्रतिलंघितापायेन तस्य
उत्तीर्णस्येत्यर्थः॥ जीवतः ऐहिकोऽर्थः अजीवतः पारलौकिकश्चार्थः॥ फलं कृतेनाकृतेन वा कर्मणा नास्तीति परेणान्वयः॥१०॥ ध॥ ध॥

श्रुतिस्मृतिश्रवणगमनने तद्रूपैर्मनोविक्षेपैः ॥११॥ ननु विरुद्धमिदमुच्यते गृहस्थस्य तथा यतेरिति ॥ तत्तदाश्रमनियतधर्मनिष्ठता तत्र निर्मंद
र इवार्णव ॥ इत्यात्यंतिकविक्षेपनिवृत्तिपरो दृष्टांतः ॥ कथं संगच्छतामित्याशंक्य यत्रागुक्तमात्मतत्वविषये एकदेशेन सादृश्यं ग्राह्यमिति त
दभिप्रेत्येदमुदाहृतमित्याह ॥ एकदेशेनेत्यादि पंचदशभिः ॥ उपमेयसधर्मता ॥ अत्राभिप्रेतविशेषः ॥ अवश्यं चैवं बोद्धव्यं बोध्यार्थबोधानु
गुणत्वात् ॥ बोधश्चक्षुरिव परखंडनायैव मुखसंलग्नो न तु हृदयप्रवेशी तथाविधेन भूतानस्थ्यं स्वपुरुषार्थविघातापत्तेरिति भावः ॥१२॥ बो

नकृतेनाकृतेनार्थो न श्रुतिस्मृतिविभ्रमैः ॥ निर्मंदर इवांभोधिः स तिष्ठति यथास्थितं ॥११॥ एकांशेनोपमानानामुपमेयसधर्म
ता ॥ बोद्धव्यं बोध्यबोधाय न स्थेयं बोधचक्षुना ॥१२॥ यथा कयाचिद्युक्त्या बोद्धव्यं बोध्यमेव तत् ॥ युक्तायुक्तं न पश्यंति व्याकुला बोधच
क्षवः ॥१३॥ हृदये संविदाकाशे विश्रांतेनुभवात्मनि ॥ वस्तुन्यनर्थयः प्राह बोधं चक्षुः स उच्यते ॥१४॥ अभिमानविकल्पांशैरज्ञोज्ञ
मिं विकल्पयेत् ॥ बोधं मलिनयत्यंतः खमभ्रमिवामलं ॥१५॥ सर्वप्रमाणसत्तानां पदमब्धिरपामिव ॥ प्रमाणमेकमेवेह प्र
त्यक्षं तदतः शृणु ॥१६॥

ध्यं बोधार्हं बोद्धव्यमवश्यं बोद्धव्यमेवेत्यावश्यके तव्यः ॥ दृष्टांतखंडनप्रवृत्तौ तु वरघातन्यायापत्तिरित्याह
युक्तेति ॥१३॥ तत्र बोधचक्षुर्लक्षणतो द्वैविध्यमाह हृदय इति ॥ ज्ञानफलमर्थे लेन विकल्प्य यन्नाघ इत्यर्थः ॥१४॥ खम [illegible] मेघइव स्वमा
त्मभूतं बोधं मलिनयति ॥ इत्थं तत्साधनं चक्षु कृतकैर्विकल्पयन्द्वितीय इत्यर्थः ॥१५॥ प्रासंगिकं बोधचक्षुलक्षणमभिधाय व्यवहारेपि जी
वन्मुक्तस्य निर्मंदरार्णवदृष्टांतलब्धं निष्क्रियत्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणतत्वपरीक्षणमुखेन जीवस्याद्वितीयकूटस्थचिन्मात्रस्वभावताऽनु
त्पादनेन समर्थयितुमुपक्रमते सर्वेत्यादिना ॥ अपां अब्धिः समुद्र इव सर्वप्रमाणप्रमाण्यानां पदं मूलं तो विश्रांतिनश्चाधारभूतं प्रत्य
क्षमेवैकं मुख्यं तत्वमिति यावत् ॥ अतस्तत्प्रत्यक्षमेव मया तत्त्वतो वर्ण्यमानं शृणु इत्यर्थः ॥१६॥

यथासर्वप्रमाणानामक्षाणींद्रियाणिसारस्तथासर्वाक्षाणामध्यक्षमपरोक्षंवेदनंसारंविदुःतदेवमुख्यंप्रत्यक्षं॥तत्प्रतिपद्यंवच्छे
दभूतमाश्रयभूतंचघटमहंजानामीतित्रिपुटीप्रत्ययात्सिद्धं॥तदपिप्रत्यक्षमेव॥१७॥तचत्रिपुटीमनुसृत्यप्रकाशात्मनाभवनम
नुभूतिर्वेदनायास्त्रिपुट्याःप्रकाशनंवेदनंत्रितयंप्रतिप्रकाशात्मनाऽपत्तिर्व्याप्तिःप्रतिपत्तिरितियथाभिधंअभिधामक्षरार्थमनति
क्रम्यत्रिपुटीव्यापिनःसाक्षिचिन्मात्रस्यप्रत्यक्षमितिव्यवहारभूमौनामकृतंससाक्ष्येवजीवःप्राणधारणनिमित्तेनव्यपदिश्यतइत्यर्थः

सर्वाक्षसारमध्यक्षंवेदनंविदुरुत्तमाः॥नूनंतत्प्रतिपत्तिसिद्धंतत्प्रत्यक्षमुदाहृतं॥१७॥अनुभूतेर्वेदनस्यप्रतिपत्तेर्यथाभिधं॥प्र
त्यक्षमितिनामेहकृतंजीवःसएवनः॥१८॥सएवसंवित्सपुमानहंताप्रत्ययात्मकः॥सययोदेतिसंवित्सासापदार्थइतिस्मृता
॥१९॥ससंकल्पविकल्पाद्यैःकृतनानाक्रमभ्रमैः॥जगत्तयास्फुरत्यंबुतरंगावितयायथा॥२०॥प्रागकारणमेवाशुसर्गादौस
र्गलीलया॥स्फुरित्वाकारणंभूतंप्रत्यक्षंस्वयमात्मनि॥२१॥कारणंत्वविचारोत्थजीवस्यासदपिस्थितं॥सदिवास्यांजगद्रूपंप्रकृ
तौव्यक्तिमागतं॥२२॥

॥१८॥साक्ष्येववृत्त्युपाधौसंविदित्युच्यतेअहंताप्रत्ययात्मकस्तुमोपुन्प्रमातेत्युच्यतेसएवयद्विषयाकारवृ
त्त्याबाह्यावरणभंगेआविर्भवतिसापदार्थोविषयइतिसाक्ष्येवक्रमात्त्रैविध्यंभजतइत्यर्थः॥१९॥व्यष्टाउपपाद्यसमष्टौहिरण्यगर्भेप्ययमे
वक्रमइत्याहसइति॥२०॥तत्साक्षिप्रत्यक्षंप्राक्सर्गादावकारणमेवसर्गलीलयास्वयमेवस्फुरित्वात्मनिसर्गभावापन्नेस्वस्मिन्नेवस्वयं
कारणंभूतं॥२१॥एकस्मिन्वास्तवकार्यकारणत्वायोगात्सदपिअज्ञानोत्थजीवस्यसदिवस्थितं॥अस्यां॥अविचारसंवलितात्मरूपायां
प्रकृतौजगद्रूपमपिव्यक्तिमागतमेवमसौप्रपंचोध्यारोपितइतिभावः॥१२॥श्रीरामचंद्रपरमात्मनेनमः॥छ॥छ॥छ॥छ

अपवादं दर्शयति स्वयमेवेति॥ एवं विचाराद् अभिव्यक्तसाक्षात्कारोपि स्वयमेव सत्स्वतउत्थं परमार्थतः स्वात्मकमेव जगद्रूपरज्जुगनो
छेदेन नाशयित्वा स्वात्मकमनावृतमहदपरिच्छिन्नं प्रत्यक्षं परमपुरुषार्थरूपं करोतीत्युपचारमात्रमित्यर्थः २३ नहि सविचारस्य
रमसाक्षात्कारवृत्तिनिर्वाणे मोक्षे शिष्यते तस्यान्येन नाशो न वस्थापत्ते स्तत्राह विचारोपीति॥ यदाविचारवान् आत्मानमवगच्छति तदावि
चारोपि निरुल्लेखं शब्दप्रत्ययोल्लेखायोग्यं॥२४॥ तदित्थं बाधिते प्रपंचे स्वबुद्धींद्रियकर्मभिः सहमनसि शांते सति बाधितस्य पुनः सत्यत्वेन

स्वयमेव विचारस्तु स्वतउत्थं स्वकं वपुः॥ नाशयित्वा करोत्याशु प्रत्यक्षं परमं महत्॥ २३॥ विचारवान्विचारोपि आत्मानमवगच्छति
यदा तदा निरुल्लेखं परमेवावशिष्यते॥ २४॥ मनस्यनीहिते शांते स्वबुद्धींद्रियकर्मभिः॥ नहि कश्चित्कृतैरर्थो नाकृतैरप्यभावनात्॥ २
५॥ मनस्यनीहिते शांते स्वबुद्धींद्रियकर्मभिः॥ नहि कश्चित्कृतैरर्थो नाकृतैरप्यभावनात्॥ २६॥ मनोयंत्रस्य चलने कारणं वेदनं विदुः॥
प्रणालीदारुमेषस्य रज्जुरंतर्गता यथा॥ २७॥ सालोकमनस्कारपदार्थव्याकुलं जगत्॥ विद्यते वेदनस्यांतर्वातातः स्पंदनं यथा॥

विभावनात् प्रारब्धाधीनचलनाभासेन क्रियातत्फलभोक्तृतेत्यर्थः मनः शांतौ कर्मेंद्रियाणां तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्य चाभावाद् अचलत्वमभि
प्रेत्य निर्मंदरदुग्धांभोधिरिति दृष्टांतोपन्यासः॥ तथाप्युदृशा चलनाभासे पि जीवन्मुक्तानां चलनसिद्धिरिति भावः॥ २६ वेदनविषयस्फू
र्तिः॥ यथा काष्ठप्रणालांतर्गत दारुमेषद्वयस्य परस्परशिरोविघटनानुकूलचलने अंतर्गता रज्जुः सूत्रमाकृष्यमाणहेतुस्तथा॥ २७॥ ननु म
नश्चलने निर्विषयवेदस्यैव हेतुत्वायोगात् सविषयं तद्वाच्यं तत्र मनश्चलनादपि पूर्वं सिद्धो विषयो वाच्यः तथा विषयाणां मनोमयत्वस्योपयुक्त
त्वाद्विषयसिद्धिः प्राङ्मनःसिद्धिर्वाच्येत्यन्योन्याश्रय इत्याशंक्य सर्वसंस्काररूपेण मायाशबलचिदंतरधिष्ठानसत्तया सदेवाविर्भवतीत्याह

आलोकमनस्कारपदार्थाः बहिरिंद्रियविषयग्रहणोपालोकः मनसाविषया
अनुसंधानं मनस्कारः गृह्यविषयाः पदार्थाश्च

युगपत्परस्परवृद्ध्यनुरूपदृष्टांतोपन्यासाय उक्तमेव पुनराह गुणा इति ते अब्जसरसि इवेत्युभयत्रापि प्रगृह्यत्वादसंधिः अब्जैः सरसे पि शै
त्यसौगंध्यशोभादिगुणैर्वृद्धिरत्र विवक्षिता ६ एवं ज्ञानसदाचारयोरपि परस्परवृद्धिहेतुतेत्याह ज्ञानमिति ७ शमेन प्रज्ञमहापुरुषत
दिनाचनिपुणोयः पुरुषार्थः श्रवणादिप्रयत्नस्तत्क्रमेण ज्ञानसदाचारावभ्यसेत् ८ ९ विवृद्धिफलमपि तयोस्तुल्यकालमेव भवतीति
सदृष्टांतमाह यथेति द्वाभ्यां पक्वशालिक्षेत्ररक्षिण्याः स्त्रियः स्वगोत्सादनं शोभ्यापारांतराकर्त्र्या अपि विततकरतालध्वनियुक्तया

गुणाः शमादयो ज्ञानाच्छमादिभ्यस्तथा ज्ञता परस्परं विवर्द्धेते ते अब्जसरसी इव ६ ज्ञानं सत्पुरुषाचारा ज्ञानात्सत्पुरुषक्रमः
परस्परं गतौ वृद्धिं ज्ञानसत्पुरुषक्रमौ ७ शमप्रज्ञादिनिपुणपुरुषार्थक्रमेण च अभ्यसेत्पुरुषो धीमान् ज्ञानसत्पुरुषक्रमौ
८ न यावत्सममभ्यस्तौ ज्ञानसत्पुरुषक्रमौ एकोपि न यत्तयोस्तात पुरुषस्येह सिध्यति ९ यथा कालमरक्षिण्या गीत्यावि
ततताल्या खगोत्सादेन सहितं गीतानंदं प्रसाध्यते १० ज्ञानसत्पुरुषेहाभ्यामकर्त्रोकर्तृरूपिणा तथा पुंसा निरिच्छे
न समामासाद्यते पदं ११ सदाचारक्रमः प्रोक्तो मयैव रघुनंदन तथोपदिश्यते सम्यगेवं ज्ञानक्रमोधुना १२

गीत्या आनुषंगिकखगोत्सादेन तुल्यकालो गीत्यानंदः प्रवर्त्तते १० तथा ज्ञानविघ्नरागमानादिनिरासांशे निरिच्छेदेन अतएवा
कर्त्रापि ज्ञानसाधनश्रवणसदाचाराभ्यामनुष्ठिताभ्यां तन्मात्रकर्तृरूपिणा पुंसा अनुषंगिकविघ्ननिरासेन समं परमपदमासा
द्यते ११ यथा एवंप्रकारोयं सदाचारक्रमो मया प्रोक्तस्तथा अधुना उत्तरप्रकरणे ज्ञानक्रम उपदिश्यते इति वक्ष्यमाणप्रतिज्ञा १२

साधनकलापोपदेशं फलकीर्त्तनेनोपसंहरति इदमित्यादिना किलेति सांप्रदायिकार्थप्रसिद्धौ ॥ ३३ ॥ बाल्यादिति साधनप्रभावोक्तिः ॥ प्रसादनैर्मल्यं ॥ ३४ ॥ मुनेः प्रकृतसाधनसंपत्त्या मननशीलस्य मनोमेवविदितवेद्यं सतत् तद्धुत्वा द्विवशं परं पदमनिच्छदपि यातिनकेवलं साधनप्राबल्यादेवैवं किंतु वेद्यतत्त्वस्वभावादपीत्याह यदिति ॥ अवबोधाधीनत्वादवबोधात्मकचरमवृत्तौ द्वुत्वादितियावत् ॥ अवधूयाज्ञानतत्कार्यंबुद्ध ॥ जागरूकअखंडितं उत्तमं यत्पदं तन्मनोन्नजहाति ॥ अज्ञानं तत्कार्यांतरैः ॥ समं बाधतइत्यर्थः ॥ हीतिविद्वत्प्रसिद्धौ ॥ न यथाहुः ॥ देहात्मज्ञान

इदं यशस्यमायुष्यं पुरुषार्थफलप्रदं ॥ न द्वादाम्नाप्त्वस च्छास्त्रं श्रोतव्यं ... कलधीमता ॥ ३३ ॥ श्रुत्वा त्वं बुद्धिनैर्मल्याद्धुत्वा याद्यास्यसि तत्पदं ॥ यथा कतक संश्लेषात्प्रसादं कलुषंपयः ॥ ३४ ॥ विदितवेद्यमिदं हि मनो मुनेर्विवशमेव हि याति परं पदं ॥ यदवबुद्धमखंडितमुत्तमं तदवबोधवशान्नजहातिहि ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमहारामायणे देवदूतोक्ते द्वात्रिंशत्सहस्र्यां संहितायां वासिष्ठे वाल्मीकीये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे सदाचारनिरूपणं नाम विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥ मुमुक्षुव्यवहारप्रकरण संपूर्णं ॥ श्रीरामचंद्रपरमात्मनेनमः ॥ श्रीविश्वेश्वरार्पणमस्तु ॥ श्रीगोविंदायनमः ॥ श्रीरामकृष्णायनमः ॥ छ ॥ छ ॥

वद्बाधनं देहात्मज्ञानबाधकं आत्मन्येव भवेद्यस्य सनेच्छन्नपि मुच्यतइति ॥ ३५ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीरामचंद्रसरस्वतीप्रज्यपादप्रशिष्येण श्रीमदानंदबोधेंद्रसरस्वत्याख्यभिक्षुणा विरचिते श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे [illegible] सर्गः ॥ २० ॥ समाप्तं चेदं प्रकरणं ॥ सटीकाग्रं ॥ संख्या ॥ २४०० ॥ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ श्रीरामचंद्रपरमात्म

गवासिष्टमुमुक्षुव्यवहारप्रकरणंसमाप्त॥ पत्रे ६३॥

६६७१ लिखत

६६५८

[OrderDescription]
,CREATED=08.06.20 14:09
,TRANSFERRED=2020/06/08 at 14:38:45
,PAGES=121
,TYPE=STD
,NAME=S0003094
,Book Name=M-2993-UPASHAM
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF

FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF

FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF

FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF

FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF